

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президенті України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2021 ТОМ 24 № 5

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2021

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентів України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 8 від 18.03.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба С.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	к.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор: Комлева Ю.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

Editorial board

24 (5) 2021

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 8 dated 18.03.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2021

Kvitka S.A.

Editor in Chief

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ayahan B.H.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Borodin Ye.I.

Full Prof., Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)

Ivanova S.A.

Assoc. Prof. PhD (Ukraine)

Isetti G.

PhD., Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Zhurba O.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kazakevych G.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kuznecoviene J.

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Lytvynova

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Plokhii S.M.

Full Prof. Dr. (USA)

Rahimli Ruslan

Assoc. Prof. PhD (Azerbaijan)

Ruzhevichus Yuzas

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Sorokina L.M.

Assoc. Prof. PhD (Ukraine)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)

Heinamäa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector: Komleva Y.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 5

Наталія Новокшинова, Юлія Галицька
Концептосфера статі та інтерпретація гендерних міфологем у філософії та культурі постмодернізму

С. 18

Віталій Коваль
Трансформація міжособистісних та рекламних комунікацій в умовах пандемії

С. 27

Людмила Швидун
Освітня мобільність у просторі глобалізованого світу

Соціологія

С. 35

Артем Литовченко, Дмитро Бойко, Тетяна Юрчик
Символічні інструменти відтворення та визнання ідеології

С. 46

Олександра Орос
Проблема взаємодії дітей молодшого шкільного віку з батьками в процесі дистанційного навчання під час пандемії COVID-19

Історія

С. 54

Гудрат Ісмаїлзаде, Гюльназ Абдуллаєва
Гаракепектепе - унікальний пам'ятник стародавньої матеріальної культури Азербайджану

С. 61

Фатма Ганиева
Про трансформацію звичаю гостинності в сучасний період

С. 68

Шахріяр Гулієв
Про археологічні дослідження в деяких середньовічних фортецях азербайджану

Політологія

С. 76

Кривчик Геннадій, Накашидзе Ірина, Радкевич Тетяна
Політичний вимір вакцинації проти COVID-19 по-українськи

С. 87

Анастасія Оніщенко, Дар'я Левченко
Легітимація влади як ключовий елемент деліберативної демократії

Філософія

С. 92

Вікторія Добровольська, Світлана Місєвич
Взаємозв'язок світогляду та самореалізації сучасної людини: метаантропологічний підхід

Contents

Philosophy

P. 5

Nataliia Novokshonova, Iuliia Galytska
The Concept Of Gender And Interpretation Of Gender Mythologemes In Philosophy And Culture Of Postmodernism

P. 18

Vitalii Koval
Transformation Of Interpersonal And Advertising Communications In A Pandemic Times

P. 27

Liudmyla Shvydun
Educational Mobility In The Globalized World

Sociology

P. 35

Artem Lytovchenko, Dmytro Boyko, Tetyana Yurchyk
Symbolic Tools Of Reproduction And Recognition Of Ideology

P. 46

Oleksandra Oros
The Problem Of Interaction Of Primary School Children With Their Parents In The Process Of Distance Learning During The COVID-19 Pandemic

History

P. 54

Gudrat Ismayilzadeh, Gulnaz Abdullayeva
Garakepektepe - Unique Monument Of Ancient Material Culture Of Azerbaijan

P. 61

Fatma Ganiyeva
Transformation Of Hospitality Tradition In Modern Times

P. 68

Shahriyar Guliyev
About Archaeological Research Of Some Medieval Fortifications Of Azerbaijan

Politology

P. 76

Kryvchik Gennadiy, Nakashydzhe Iryna, Radkevich Tatiana
Political Dimension Of Ukrainian Vaccination Against COVID-19

P. 87

Anastasiia Onishchenko, Daria Levchenko
Legitimation of power as a key element of deliberative democracy

Philosophy

P. 92

Viktoriia Dobrovolska, Svitlana Misievych
The Relationship Between Worldview and Self-Realization of Modern Man: Metaanthropological Approach

Новокшонова Наталія, Галицька Юлія

Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Концептосфера статі та інтерпретація гендерних міфологем у філософії та культурі постмодернізму

Постмодерністський дискурс як критичний простір герменевтичної інтерпретації дозволяє постійно переглядати модерністське розуміння соціокультурної реальності з подальшим створенням нових міфологем і «історій»-міфів, концепти і образи яких, по суті, завжди репрезентують гендерні наративи. Найзначніші джерела впливу як експліцитно, так і імпліцитно використовують сексуальний контент культурних «скриптів» індивідуалізації і нормалізації «не-нормального» з категоричним запереченням їх «привілейованої ізоляції». Конструювання нових гендерних міфологем, безумовно, працює в проблемному полі й маскулінності, і фемінінності, проте, більшою мірою, цей феномен стосується базових понять фемінінності, зокрема, концептів та ідеалів «вічної жіночності». Мета статті полягає в розкритті характеру трансформацій гендерних міфологем і ролі нових міфологій фемінінності в концептуальному полі філософії і культури постмодернізму. У ході дослідження було використано методи історизму та принципи системного аналізу із зосередженням уваги на особливостях герменевтичного відображення фемінінності в різних соціокультурних контекстах постмодернізму. Методологія конструктивізму дозволяє розглядати гендерні категорії як соціокультурні конструкти і постмодерністська інтерпретація жіночності в репрезентаціях певних міфологій є, таким чином, частиною екзистенціальної проблеми гендерного механізму поведінки. Дослідження сутності, ролі та історичних перспектив трансформацій гендерних міфологій у культурі постмодерну дозволяє зробити висновки про те, що процес інсталяції нових міфологем, який яскраво виражений у масовій культурі останніх десятиліть, характеризується епіфеноменами візуалізації та естетичної репродукції з подальшою інтенсивною інтеграцією в контексти посткапіталістичного консюмеризму. У постпарадигматичних відносинах постсучасного суспільства герменевтична інтерпретація дозволяє переглядати гендерні міфологеми на фундаментальному концептуальному рівні, рівні, який насамперед зачіпає трансформації міфологем «природи жінки» як якогось ідеального міфу «вічної жіночності».

Ключові слова: «вічна жіночність», реконструкція міфологій, маскулінність, фемінінність, гендерна інтерпретація, масова культура, естетична репродукція

Novokshonova Nataliia, Galytska Iuliia

Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan

The Concept of Gender and Interpretation of Gender Mythologemes In Philosophy and Culture of Postmodernism

Postmodern discourse, acting as a critical space of hermeneutic interpretation, allows us to constantly revise the modernist understanding of sociocultural reality with the subsequent creation of new mythologemes and «stories» – myths, concepts and images, which, in fact, always represent gender narratives. The most significant sources of influence, both explicitly and implicitly, use the sexual content of cultural "scripts" of individuation and normalization of the «non-normal» with a categorical denial of their «privileged isolation». The construction of new gender mythologemes certainly works in the problem field of both masculinity and femininity, but, to a much greater extent, this phenomenon affects the basic concepts of femininity, including the concepts and ideals of «eternal femininity». The purpose of the article is to reveal the nature of transformations of gender mythologemes and the role of new mythologies of femininity in the conceptual field of philosophy and culture of postmodernism. In the course of the study the methods of historicism and the principles of system analysis have been used with an emphasis on the features of the hermeneutic reflection of femininity in various socio-cultural contexts of postmodernism. The methodology of constructivism allows us considering gender categories as sociocultural constructs and the postmodern interpretation of femininity in the representations of certain mythologies is, therefore, part of the existential problem of the gender mechanism of behavior. Research into the essence, role and historical perspectives of transformations of gender mythologies in postmodern culture leads to the conclusion that the process of installing of new mythologemes, happening in the mass culture of recent decades, is characterized by epiphenomena of visualization and aesthetic reproduction, followed by the intensive integration into the contexts of post-capitalist consumerism.

In the post-paradigmatic relations of post-modern society, hermeneutic interpretation allows revising gender mythologemes at a fundamental conceptual level, which primarily affects the transformation of the mythologemes of «woman's nature» as a kind of ideal myth of «eternal femininity».

Keywords: *«eternal femininity», reconstruction of mythologies, masculinity, femininity, gender interpretation, mass culture, aesthetic reproduction.*

Вступ. Створення нових міфологем, їх соціокультурна репрезентація і агресивна медійна підтримка стають останнім часом одним із засобів конструювання нових соціокультурних міфів, безпосередньо пов'язаних з гендерною міфологією, з постмодерністським уявленням про винятковість або, навпаки, відносність уявної цілісності як фемінінності, так і маскулінності, завдяки якій концепт і образи статі можуть зберігати відносну стійкість. Процес закріплення гендерних міфологем, яскраво виражений у масовій культурі останніх десятиліть, з його акцентом на візуалізації та естетичній репродукції, інтенсивно інтегрується в парадигму постсучасної культури споживання, яка характеризується посиленням як есенціалістських структурних функцій, так і естетичних експериментів. Слід визнати, що конструювання/реконструювання гендерних міфологем у західній культурі постмодерну відбувається з певними відмінностями в історичному, соціальному та культурному планах, що зумовлює певний розрив у рівні інституалізації гендерних міфів та міфологем. Символічний ресурс західної культури апелює до особливостей культурної спадщини, однак, мейнстрім гендерної міфології кінця XX – початку XXI століть призводить до оформлення міфів, що дозволяють вченим заявляти: «Норма не доводить нічого, виняток доводить будь-що» (Вагнер, 2008, с. 251). Водночас, необхідно підкреслити: так, уявна цілісність – це міф, але надзвичайно важливий міф, завдяки якому концепти, образи та ідеали зберігають відносну стійкість в «постпарадигматичних» відносинах сучасного суспільства за відсутності гендерного консенсусу в усіх його соціокультурних контекстах. Наслідки того, що Е. Дюркгейм називає «аномією», привели як до колективного, так й індивідуального перезатвердження «життєздатних сценаріїв» і, відповідно, до еволюційної трансформації гендерного індивідуума в суспільстві постмодерну (Durkheim, 2010). Культурні «скрипти» і сценарії, що формують нові

міфологеми, «інструкції» й «настанови» та існують на рівні колективного життя, визначаються класиками постмодерну, як правило, фактором частотної або іншої поведінки, що пропонуються не міфологемою-скриптом, а інтенсивністю індивідуальної й колективної уваги, яка йому приділяється (Foucault, 1978). Відповідно, міф розглядається як «найбільш значна форма колективного мислення в загальній історії думки» (Eliade, 1996).

Найбільш сильні базові джерела впливу в наш час (інтернет-ресурси в усій їхній різноманітності й кількості) експліцитно мають справу із сексуальним використанням культурних сценаріїв плюралізму, індивідуалізації й нормалізації «не-нормального». Загалом, постмодерністський дискурс як критичний простір герменевтичної інтерпретації й релятивізму дозволяє постійно переглядати модерністське розуміння і бачення соціокультурної реальності з визнанням поліцентричності нашої сучасності і плюральності типів мислення, за допомогою яких можна координувати нові форми практик, зокрема, і гендерних, з новими дискурсами. Постмодернізація статі та сексуальності з категоричним запереченням їх «привілейованої ізоляції» і прагненням зрозуміти, «думаючи інакше», як широкий контекст соціального життя може змінити форми сексуального досвіду, привели до трансформацій фундаментального рівня, створивши набір сексуальних значень і референтів, що вийшли за межі традиційних соціокультурних контекстів. Відмова від традиційних гендерних культурних сценаріїв/скриптів, що мають тисячолітню історію, створює на наших очах нову сексуально-гендерну міфологію з інноваційними формами в їх виразній «кристалізації», дуже далекими від класичної концептуалізації фемінінності й маскулінності. Створення нових гендерних міфологем, безумовно, активно працює в проблемному полі маскулінності. Наприклад, явний відхід від міфу «мачизму» з акцентом на нових концептуальних

образах – від різноманітних «пангендерів» до амбівалентних «метросексуалів». Проте, значно більше це міфологічне явище торкнулося концепту та ідеалу «вічної жіночності», того, що Дж. Грієр називає у своїй знаменитій книзі «The Whole Woman», тобто жіночої тілесності, ментальності, розуму і влади (Greer, 2007). Сьогодні авторитетні «феміністки» – вчені, публічні люди й просто «банальні жінки» – намагаються підкреслити: глобалізація в її соціокультурних впливах, трансконтинентальний посткапіталізм з його економічними наслідками й відносини між матеріальним комфортом жінок «першого світу» і експлуатацією жінок «третього світу», яка постійно посилюється, не можуть бути збалансовані міфом «гендерної свободи» і «гендерної рівноправності». «Сміливість бути самим собою» – надзвичайно важлива складова постсучасних гендерних міфологем, але сфера «психічної реальності», та сфера, де «self» не є простим відбитком поточного соціального життя, також зумовлена, – проблематичною у контексті теорій постмодернізму спадщиною класичної культури з її «атлантами» вічної жіночності й стабільної маскулінності.

Еволюційні трансформації жіночого/чоловічого начала протягом багатьох століть сьогодні призвели до кризи жіночої ідентичності, яка відбивається в повсякденному житті не тільки сучасних жінок, але й чоловіків, впливаючи на всі соціальні сфери суспільства. Гендер змінив базову бінарну опозицію «чоловік – жінка», зруйнувавши багатовікове уявлення про шлюб, сім'ю, материнство та виховання дітей. Феміністський рух, проникаючи своїми ідеологіями в різні наукові, соціальні й культурні сфери постмодерністського суспільства, не намагається довести перевагу жінки над чоловіком, тобто феміністки не прагнуть до реверсу базової бінарної опозиції «чоловік – жінка». Безперечно, феміністська філософія останніх років звертає особливу увагу на актуальні проблеми, пов'язані з тими масштабними змінами, які відбулися в соціумі й стосуються безпосередньо жінок і фемінінності; ці проблеми, без сумніву, мають драматичну передісторію, яка розвивалася століттями і експліцитно, і імпліцитно, сягаючи своїм корінням міфологічного феномену «вічної жіночності».

Вчені звертають особливу увагу на те, що міфи й міфологеми стійкі в часі і в різних культурних і соціальних умовах дають різні репрезентації. Міфу протистоїть як наукова раціональність, так і богословська ірраціональність. Звідси виникає актуальність міфологічної свідомості для будь-якої культурної епохи, змінюється лише ступінь її соціальної престижності і сфера поширення. Постійною галуззю реалізації міфологічної свідомості є повсякденність, де побутування давніх і генерування нових міфів є постійним і інтенсивним, де міфологічні стереотипи впливають на свідомість людини безпосередньо (Кэмпбелл, 2002, с. 7). Необхідність обговорити найбільш суттєві відмінності в традиційних поглядах на світ і, безпосередньо, на гендерні стереотипи в руслі «жіночого начала» завжди призводила і призводить сьогодні до суперечливих тлумачень загальних міфів у різних куточках світу, особливо в аспекті вивчення жіночої сутності. Як пишуть вчені, це пов'язано з тим фактом, що в наш час майже всюди – принаймні в західному світі – люди почали сприймати соціальний порядок як щось саме собою зрозуміле (Кэмпбелл, 2002, с. 5). Пропущений через призму аналізу світової культури базис несвідомого сприйняття жінки чоловіком, який панував століттями, безперечно, найзначніше вплинув на формування жіночої ідентичності й без сумнівів повинен бути детально вивчений у філософії і культурі посмодернізму (Vlasova & Martseniuk, 2019).

Незважаючи на вимоги сучасного суспільства, яке висуває все нові уявлення про гендерні відносини й моделі сприйняття світу, чоловіки й жінки в нашій країні загалом намагаються дотримуватися традиційних цінностей і норм, які домінують у суспільстві. І тут не можна нехтувати явищем стереотипізації: оскільки стереотип ґрунтується на пережитому минулому, то зміни його в теперішньому потребують солідного соціального підтвердження, постійного «підживлення» якимись подіями або фактами. З одного боку, стереотипи виконують функцію відтворення цінностей і норм поведінки, сприяючи, таким чином, соціальній стабільності. Цим пояснюється їхня стійкість. З іншого – присутність у суспільній свідомості великої кількості

жорстких стереотипів заважає нормальному розвитку соціальних відносин, які повинні змінюватися, щоб відповідати новим економічним, соціокультурним і технологічним вимогам (Власова, 2006, с. 221).

Аналіз основних досліджень і публікацій

Дослідники доводять: міфологічні моделі як певні стереотипи сприйняття людей і міжособистісних відносин з позиції належності до певної статі пронизують усі сфери культури. Починаючи з античних часів уся культура міфологізована і, відповідно, у соціумі протягом тисячоліть «працює» міфологічна свідомість, побудована на сприйнятті міфу, що лежить на «двох китах» – маскулінності та фемінінності. Міфологічні уявлення стійкі, проте, раціональна людина мусить допустити, що міфологічне пояснення того, що відбувається, не є єдино можливим і може виявитися недостовірним. «Міф – трансцендентально-необхідна категорія думки і життя. Це – справжня і максимально конкретна реальність. Це є саме життя...», – стверджує О.Ф. Лосев (2001, с. 6). Його критика міфології не втратила актуальності й сьогодні. Важливо відокремлювати міф від науки, тому що досі поширена думка, що міф є першим щаблем, у який конститууються наукові погляди на світ (Лосев, 2001).

Розглядаючи бінарну опозицію «жіноче/чоловіче» як основну міфологему, вчені підкреслюють, що постмодерністські інтерпретації цього поняття тісно пов'язані з традиційною міфологічною свідомістю людини, – чоловіка і жінки, – якій історично були запропоновані гендерні міфологічні моделі й уявлення про жіноче або чоловіче начало. Філософи стверджують: для міфологічної свідомості людини сучасного суспільства все, що існує, одухотворене. Міфологічний простір – це простір душі. Постійною сферою реалізації такої свідомості є повсякденність, де побутування давніх міфів і міфологем має нове трактування (Лосев, 2001, с. 6). Також, важливим є те, що міфи створюються колективно, і, в цьому сенсі, кожна людина є тією чи іншою мірою міфотворцем, але людина створює не тільки колективні, а й індивідуальні міфи (Косарев, 2000, с. 24). Відомий філолог-славист О.А. Хансен-Льове розрізняє початковий і

індивідуальний міф, водночас акцентуючи, що індивідуальний міф – це завжди повторення одного з початкових міфів. Вчений доводить, що сам міф – це свого роду «оповідання», принцип, неодмінна вимога якого – повторення. Початковий міф містить ДНК, які передаються з покоління в покоління, а композиційний принцип міфу насправді є розповідним, буквально доісторичним (Hansen-Löve, 1987, с. 9). Як відомо, будь-яка стародавня міфологія будується навколо ідеї протилежності й одночасно єдності, взаємопроникнення чоловічого і жіночого начал. Американський дослідник міфології Дж. Кемпбелл у ході зіставлення міфів і обрядів різних народів зауважив, що «... подібні міфічні перекази існують у всіх кутках Землі: міфи про богиню, про дів, що дарують народження героям, які гинуть і після воскресають, тощо» (Кемпбелл, 2002, с. 6). Такі міфи є і в кельтській, і в грецькій, і в римській, і в українській міфологіях. Як підкреслює М. Еліаде, «міф є істинною історією того, що сталося біля джерел часу» (Еліаде, 1996, с. 22).

Вивчаючи проблему міфологізації чоловічого й жіночого, не можна не звернути увагу на дослідження стереотипізації питань матріархату й патріархату, де думки дослідників суттєво відрізняються. Й.Я. Бахофен, опублікувавши свою роботу про «материнське право», став відомий своїм твердженням про матріархат як початкову форму суспільства, про історичні детермінанти гендерних ролей і про те, що патріархат може бути лише тимчасовим явищем. Крім того, дослідник підкреслює, що сім'я не є продуктом Бога або природи, а є результатом соціального розвитку. Висновки про ідеологію та соціальні устрої свого часу Й. Бахофен трактує за допомогою міфів і використовує міфи як рівень роздумів (Bachofen, 2015). Стосовно України вчені неодноразово підкреслювали, що вона була і є патріархальною країною: «... чоловіки взяли в свої руки владу й тримають її... тому, що виробили свою доволі спекулятивну модель поведінки, яка базується на кількох міфах: жінка – істота інтелектуально менш розвинена, ніж чоловік; жінка – істота, яка сприймає світ почуттями, а не розумом; жінка – істота, яка не здатна приймати самостійні рішення тощо...» (Рубчак, 2021). Відома дослідниця

гендеру О.Р. Кісь, розглядаючи виникнення поняття матріархату в Україні, вважає, що «... власне у пострадянській Україні маємо, з одного боку, активне пропагування у суспільному просторі ідеї так званого «українського домашнього матріархату», символічним втіленням якої став образ Березини. А з іншого – безліч невирішених проблем сучасного українського жіноцтва (від сімейного насильства до торгівлі жінками задля сексуального рабства, від дискримінації на ринку праці до маргіналізації у політичній сфері)» (Кісь, 2009). Дослідниця пише про домінування в громадському дискурсі двох моделей жіночності, які умовно вона називає Березинею і Барбі. Незважаючи на удавану відмінність цих двох образів, вони схожі, адже кожен по-своєму асоціює жінку з природою, акцентуючи насамперед її тілесні характеристики (репродуктивні функції або сексуальність). Р. Айслер за допомогою системного аналізу доводить, що міфології, які передбачають, що людська природа споконвічно войовнича або агресивна, можуть бути переінтерпретовані, показуючи, що вони менш войовничі, ніж вважалося раніше. Вона вказує на нові міфології, що включають партнерство і співробітництво. Особливу увагу приділено набуттю влади жіночою половиною людства і створенню соціальної системи, де так звані жіночі якості й цінності, такі як турбота, співчуття, відмова від насильства, отримують *de facto* пріоритет. «Ідея переходу від суспільства панування до суспільства партнерства передбачає здобуття влади. Це влада, символом якої є не «Клинок» (жорстоке суспільство), а «Чаша» (мирне партнерське суспільство)» (Eisler, 2011, с.11–14).

Аналізуючи соціальні міфи, А.Г. Іванов виокремлює два рівні сучасної соціальної міфології: архаїчний і кон'юнктурний. Архаїчний містить стійкі архетипові образи, міфологеми таритуали, вироблені колективно. Кон'юнктурний постає як «міфологія ідей», містить результати раціональної цілеспрямованої діяльності міфотворців. Не можна не погодитися з позицією науковця про позитивну та негативну роль соціальної міфології. Позитивна роль полягає в тому, що вона є однією з умов цілісності соціуму. Негативна – у тому, що в окремих сферах суспільства в певні історичні моменти

соціальна міфологія впливає руйнівно, обслуговуючи політичні інтереси окремих соціальних груп. Вчений стверджує, що місце соціальної міфології в структурі суспільства доцільно вивчати в єдності її суперечливих сторін (Іванов, 2017, с. 12–14). Останнє знаходить підтримку у багатьох вчених, що підкреслюють логіку діалектичного методу, який дозволяє виявити суперечливу динаміку розвитку історико-філософських концепцій, що, безумовно, містить специфіку трансформацій різних сторін постсучасного фемінізму (Nicholson, ed., 1990).

Мета роботи – розкрити характер і роль трансформацій міфологій маскулінності та фемінінності в концептуальному полі філософії і культури постмодернізму, дослідивши своєрідність онтологічної міфологеми «вічної жіночності».

Основний матеріал. Відомо, що всі ранні цивілізації шанували «генеративну» силу і боялися її. Обожнювання богинь у ранніх західноєвропейських культурах знаменувало собою визнання святості жіночої сексуальності та її таємничої сили, що дає життя. І чоловіки, і жінки молилися образам жіночого тіла. Антична культура створила гендерну ієрархію, у якій християнська культура, перевернувши давню дихотомію чоловічого і жіночого, звеличила чоловіче і маскулінність як раціональне, тобто «близьке Богу». Для позначення тієї трансформації, яка в модерні чітко окреслилася в кінці XVIII століття з приходом «феміністок до фемінізму» (М. Волстонкрафт, М. Естел, К. Маколей та ін.), потрібні були нові міфологеми: як писала В. Вулф у XX ст., «нові слова для позначення нових цінностей не просто бажані, а необхідні» (Woolf, 1989, с. 725–737). Хоча в суспільствах епохи модерну зберігається повага і страх до жіночого тіла, обожнювання «природної» репродуктивної тілесності як потужної релігійної сили значно зменшується під впливом соціокультурних, політичних і наукових причин. Феміністська «апропріація» гендерних міфів у постмодерні почалася і відбувається досі з великим успіхом у літературі, у найрізноманітніших літературних формах і жанрах. Однак, тут необхідно акцентувати тенденції постмодерністської інтерпретації класичних античних міфів. В Італії драматург Ф. Рамі публікує феміністську версію «Медеї», у

Німеччині К. Вольф переробляє історію Кассандри і Медеї. Іудейська феміністська література виконала ревізію міфу про Ліліт, апокрифічну першу жінку, створену іудейським Богом, який потім замінив її більш слухняною Євою (Freedman, 2003, с. 322).

Зміни гендерної міфології торкнулися значною мірою й масової культури, де «жіноча інтерпретація» найбільш яскраво репрезентована в міфах про жіночу фертильність, про материнство і «жіноче тіло» – про ідеальний зовнішній образ жінки. Варто згадати, що коли журнал Playboy в 1950 році вивів на свою обкладинку пишногруду, але тоненьку жінку-модель, у західному світі було приблизно 9% моделей, чия вага була значно нижчою норми, до початку 80-х – їх було вже 16%, в 2000-х роках багато країн ухвалили закони, які забороняли вихід на подіум жінок-моделей, чия вага була в межах «анорексичної ваги», у 20-х роках ХХІ століття, завдяки агресивній рекламі та «вільній» порнографії, міфологема образу анорексично худі дівчини/молодої жінки звеличена й прославлена в масовій культурі та масовому виробництві консюмеризму (Freedman, 2003, с. 210).

З появою в третьому тисячолітті так званого «reality television» масова культура успішно атакувала фемінізм, показавши в таких reality shows, як, наприклад, «Хто хоче вийти заміж за мультимільонера» (Who wants to marry a Multi-millionaire?), що жінка, як писав О. Вейнінгер і багато інших відомих мізогіністів, як і раніше, дурна, жадібна і, загалом, бездуховна істота. Надалі «Холостяки» («The Bachelor») тільки підтвердили цей оновлений консюмеризмом і глобалізацією ХХІ ст. жіночий образ. Безумовно, у художній літературі, у фільмах і серіалах останніх десятиліть досить прикладів міфологем успішних ділових жінок, вчених, актрис, дуже розумних і ерудованих професіоналів, державних діячів або аферисток. Але, ця міфологічна лінія в попкультурі медійного простору, безперечно, поступається вищезгаданому «міфологічному образу», закріпленому в культурі на рівні аксіоми.

Саме тому, проблема жіночої цінності як «продукту», як і раніше, актуальна і в теоретичних, і в практичних аспектах. Успішна політична практика або

високопрофесійна кар'єра – вельми складне «підприємство», що залучає постійну працю, щоденні зусилля, концентрацію на заданій меті. Мас-культ у медійній сфері міфологізує інші способи, – з позиції гетеросексуальності, що все ще домінує, – у які інскрибовані міфи, що не підносять жінку, а навпаки: міфологема «жінка-блудниця» активна і агресивна, вона доповнена постмодерністськими метафорами сексуальності й тілесності та поміщена в дискурси попередніх століть патріархату, у наративи, що мають тисячолітній архів історіографії та міфології. На думку Ю. Еволи, у багатьох різновидах міфу про «гріхопадіння» людства підкреслюється ідея, що «... це «гріхопадіння» тісно пов'язане з асиміляцією жіночого начала чоловічим аж до повного розчинення в ньому» (Евола, 2016, с. 302).

Слід зауважити, що вчені-чоловіки, які займаються темами гендерної міфології, сьогодні вельми скептично налаштовані стосовно традиційних міфів і архетипів, які позитивно репрезентують жінку, зокрема, і до міфу про «Велику Матір». Сучасний дослідник Ю. Антонян впевнений: навряд чи будуть дотримані в незміненому вигляді багатовікові традиції богині-матері. По-перше, багато з них пов'язані з культом землі, а він, очевидно, втрачає своє колишнє значення. По-друге, жінка-мати начебто продовжує виконувати своє функціональне призначення, проте, наука все більше підходить до того, щоб людський плід можна було зачати й виношувати в штучних умовах, тобто, загалом вічний міф «Матері» вже схильний до істотних змін. Однак вчений стверджує: міф/архетип Великої Матері вічний, він може змінюватися у своїх проявах і аспектах, але неможливо уявити людство без нього (Антонян, 2007, с. 279). Дж. Кемпбелл, розглядаючи жіночі архетипи, втілені у стародавніх божествах, простежує трансформацію жіночого/божественного від єдиної Великої Богині до безлічі богинь. У давнину все жіноче асоціювалося з Матір'ю-Землею, і саме такий образ Богині-матері існує майже у всіх світових культурних традиціях. Однак, міфології, пов'язані з природою, і ті, що створені законами суспільства, суперечать одна одній (Кемпбелл, 2016, с. 437–438). Божественна велич Матері увійшла в архів всесвітньої

літератури завдяки Й.В. Гете: «Це матері! ... Це Богині! ...» («Die Mütter sind es! ... Das ist es auch Göttinnen ...»). Великий письменник і мислитель акцентує «прообрази», які відокремлені від світу, простору і навіть часу, вони недосяжні, недоступні, невидима сила, що піднімає людину до вічного життя (Goethe, 1986, с.73–74). Слід зауважити, що сам термін «вічна жіночність» (Ewig-Weibliche) був вперше популяризований Й.В. Гете в заключній другій частині «Фауста» («Ewig-Weiblichkeit zieht uns hinan. – Вічна жіночність тягне нас вгору») (Goethe, 1986, с.344). Здатність вічної жіночності «тягнути вгору» свідчить про її схожість із силою тяжіння до чогось найвищого у світі. Відірвавшись від контексту трагедії Й.В. Гете, «вічна жіночність» стала універсальним символом, що об'єднує різні втілення жіночності як вищого начала: містичний образ «Софії» як жіночої персоніфікації Божественної мудрості, культ «Прекрасної Дами» в поезії трубадурів, романтичний ідеал жінки як символа краси і гармонії світу в романтизмі Ф. Шиллера, Новалиса, Ф.В. Шеллінга та інших. І тут необхідно наголосити: «вічна жіночність» – це концепт, представлений у всіх західноєвропейських культурах, в усьому християнському світі загалом, насамперед, у вигляді Божої матері, Діви Марії, однак, він також пов'язаний з незмінною жіночою персоніфікацією в образі Софії або Святої мудрості. Саме «Софія» стала у платонічно-християнській традиції України тлумачитися як «мудрість». «Софія Київська» є уособленням мудрості Київської Русі. До особливих свідків «Особистості Софії», за твердженням Н.В. Рогози, «... зараховуються святі, які подібно до Соломона шанували Її як матір, вчительку і водительку. Серед багатьох можна назвати слов'янського апостола Кирила, який, як стверджується, ще юнаком присягнув Софії, саме Софія Небесна надихнула його на створення слов'янської азбуки» (Рогоза, 2010, с.165).

У другій половині XIX століття поняття «вічна жіночність» було модифіковано Ф. Ніцше, що дуже вплинуло на філософські принципи концепту, що стали домінуючими в багатьох творах мистецтва того періоду. Однак, необхідно зауважити: якщо Й.В. Гете підкреслював у «жіночності» чистоту і ніжність, таку собі «ефемерність», то для Ф.

Ніцше «вічно жіночне» – це те, що «вечорами розповідають собі старі баби» (Ніцше, 1991, с. 102). «Жіноча природа» – це тільки тілесні практики любові й виношування дітей. Але, з іншого боку, Ф. Ніцше каже людині, що істина – це земля і жінка, саме на землі тільки з жінкою, що народжує дітей, «людина повинна жити і здійснювати своє спасіння» (Ніцше, 1991, с. 102).

Міфи про «Велику Вічну жінку» і відповідні наративи в «постсучасний» період початку XXI ст. зазнають значних змін, що яскраво репрезентовано в роботах письменника, що належить до «сильної статі», І. Танцорова, який (на відміну від Ю. Антоняна) абсолютно впевнений, що головна дилема жінки – «гроші чи кохання». Зневажаючи з неприхованої мігоністської позиції сучасну жінку як «жертву статевої війни», І. Танцоров доводить, «створюючи» міф, досить поширений у певних колах, що підсумок жіночої емансипації зводиться до таких трансформацій: блага (замість почуттів), самотність (замість чоловіків), мужоподібність (замість жіночності), розбещеність (замість розсудливості), війна статей (замість миру і дружби), невроз (замість спокою), комплекс неповноцінності (замість гордості), алкоголізм і істерія (замість лояльності і партнерства), незадоволеність (замість задоволення), злість (замість радості), розчарування (замість щастя), ненависть (замість любові) (Танцоров, 2011, с. 157–169). Розмірковуючи про внутрішній світ античної людини, вчені зауважують: знайшовши дух і перетворившись в об'єкт саморефлексії, людина перейшла до «приховування» природного, тілесного. Вважаючи тіло безглуздом, «тіло» відкидалося як джерело пізнання, що характеризується таким чином: набуття духу веде до втрати тілесності (Хейстад, 2009). Останнє зі свого боку призводить до домінування класичних дихотомій: дух/тіло, розум/почуття, культура/природа тощо. Символи з'являються в трансформаціях соціальних ситуацій, культурного досвіду і відображаються в міфах (Ayers, 2011).

Звертаючись до західної міфології, на думку вчених, ми стикаємося з чотирма ідеальними, природними міфологіями: кельтською, німецькою, італійською та грецькою (Кэмпбелл, 2016, с. 437–445). Однак,

необхідно наголосити: загалом міфологема «жіночого начала» має всесвітній характер. Низка жіночих персонажів сягає корінням кельтської міфології, стародавніх обрядів поклоніння богиням. Наприклад, «Діву озера» деякі дослідники співвідносять з кельтською богинею води Ковентіною; у східній міфології шумеро-акадське головне божество Інання – це богиня продуктивних сил природи, одним з її символів була зірка ранкового сходу Венери; Церера – давньоримська богиня врожаю і родючості, протегувала материнство, але була також пов'язана з підземним світом і могла насилати на людей божевілля. В індійській міфології бог неба Дьяус і Богиня землі Притхиві взагалі спочатку були злиті воедино. Бог Ідзанаки і Богиня Ідзанами в японській міфології з'явилися одночасно. У стародавній міфології жіноче начало Ін і чоловіче Янь трактуються як полярні космічні сили, взаємодія яких робить можливим нескінченне існування Всесвіту. Але, якщо звернутися до античності, то саме в грецькій міфології, мабуть, існує найбільша кількість богинь. Це Деметра – богиня родючості, покровителька землеробства, Артеміда – богиня природи, богиня незаймана, покровителька цнотливості, Афіна – богиня мудрості і чесної війни, Гера – богиня законного шлюбу, Гестія – богиня домашнього вогнища, Мнемозина – богиня пам'яті, Феміда – богиня справедливості. Пізніше «Феміда» стала уособленням правосуддя, закону, а терези Феміди і сьогодні є символом правосуддя. Але Праматір'ю всіх богів греки вважали Гею – богиню землі. Безперечно, не можна обійти богиню Афродіту, чия міфологічна модель істотно трансформувалася в процесі розвитку грецької міфології. Будучи одним з найдавніших божеств, Афродіта спочатку уособлювала стихійну продуктивну силу природи. Пізніше, в олімпійських період, Афродіту стали інтерпретувати як золотокудру красуню – богиню краси і любові (Муравьева, 2020, с. 8–122).

Однак, поряд з принципом дуалізму – протилежності чоловічого і жіночого – у міфологічній свідомості широко представлена ідея андрогінії – суміщення чоловічого і жіночого начал в одній особі. У процесі трансформації бінарної опозиції чоловіче/жіноче, андрогінність набула значення гармонійного поєднання в одній людині

мужності й жіночності. С. Бем доводить, що між мужністю і жіночністю немає суперечності, вони не є протилежностями, не виключають один одного, а доповнюють. Немає необхідності вибирати щось одне: людина може і повинна мати одночасно і «жіночі», і «чоловічі» риси. Маскулінність і фемінінність можуть легко бути присутні в поведінці однієї людини, незалежно від її статі (Бем, 2004). Яскравим прикладом теорії С. Беми є той факт, що Богиню кохання Афродіту на Кіпрі шанували як андрогінне божество «Афродіт» і зображували в жіночому тілі з чоловічими геніталіями. Можливо, тут сталося ототожнення богині з її сином від Гермеса Гермафродитом: знайдено багато скульптур, які закарбували «Афродіта», який задирає спідницю і оголює фалос. Деякі античні автори також асоціюють «Афродіта» з культом місячного божества, яке виявляє себе і в жіночій, і в чоловічій іпостасях (Интересные факты, 2021). У вступі до «Журналу гермафродита» М. Фуко припускає, що гермафродит (Геркуль) не ідентичність, але сексуальна неможливість ідентичності. Геркуль використовує і перерозподіляє умови бінарної системи, але саме «перерозподіл» розподіляє ці умови за межами бінарності. За М. Фуко, Геркуль не піддається категоризації всередині гендерної бінарної системи. Слід зауважити, що філософське обґрунтування андрогінії доволі успішно розроблено як в постструктуралізмі, так і в постмодернізмі (Власова, 2006, с. 221). М. Скорик у словнику гендерних термінів пропонує таке визначення андрогінії: «Агендер (agender) людина, яка не ідентифікує себе як така, що має певну стать, при цьому, може мати як жіночу, так і чоловічу біологічну стать або ж бути інтерсексуалом, Андрогінія (androgyny) як стан неоднозначної статі, у якому ідентифікуючі статеві ознаки невизначені або змішані. Вона відрізняється від гермафродитизму, або інтерсексуальності – стану, у якому подвійні статеві ознаки однозначно присутні» (Скорик, 2021).

В античній традиції шлюбні стосунки з'являються в міру еволюції космосу і хаосу, у той час як Ерос, згідно з Гесіодом, був Богом непохідним, Ерос – природна даність, шлюб – соціальний інститут. На цьому протиставленні будується вся дихотомія античного космосу (Павлов, 2007, с. 7–27). Слід ще раз наголосити, що чоловіче і

жіноче начала перебувають у постійному русі й трансформаціях, крім того, ця тема досі становить великий інтерес як у науці, так і в масовій культурі, наприклад, теорія, що пов'язувала священне «жіноче начало» і «Святий Грааль» з Марією Магдалиною як носієм божественної крові, тобто майбутніх нащадків Ісуса і Магдалини. Мотив потомства Ісуса і Марії Магдалини використовував Д. Браун у своєму бестселері «Код да Вінчі». Дискусія, що розгорілася навколо цієї ідеї, призвела до того, що мільйони людей, які представляли собі Грааль у вигляді зниклої чаші або в кращому випадку як недосяжний ідеал, дізналися і про загублене священне жіноче начало. Роман, написаний у жанрі інтелектуального детективного трилера, «реанімував» широкий інтерес до легенди про Святий Грааль і до місця Марії Магдалини в історії християнства (Brown, 2003).

Слід зауважити, що в 1972 році радянський/російський письменник І.А. Єфремов у своєму відомому історичному романі «Таїс Афінська» неодноразово звертається до теми «Великої Матері» – всепереможного жіночого начала, показуючи і доводячи у своїй книзі, що вплив давньої релігії з верховенством жіночих божеств у Стародавній Греції часів Олександра Великого відчувався досить значно і різноманітно: це і величезна кількість храмів Афродіти і Артеміді, і стародавні святилища Матері Богів – Реї-Кібелі, і стародавні ритуали, сенс яких полягав у перемозі жіночого начала над чоловічим (Єфремов, 1993).

У нинішній період максимальної нестабільності й плюралізму відбуваються, як стверджують постмодерністи, трансформації. Релігійні (або як деякі вчені називають «духовні») традиції уявлення людини про Богинь в інформаційному суспільстві все наполегливіше виходять за межі релігійної традиції (Eisler, 2011, с. 304). Поняття релігійності набуває дещо іншого відтінку. За даними багатьох досліджень відбувається духовна «гендерна» революція. Наприклад, у кінці минулого століття в духовний простір України проникло явище під назвою «Біле братство». «Пророчиця» М. Цвігун позиціонувала себе як Богиню «Марію Деві Христос», і, як відомо, поклоніння цій лжебогині призвело до зомбування маси людей. І тут дуже доречними є слова

Д. Кемпбелла: «Сучасна наука похитнула стародавні заборони, що беруть початок у міфології, – і тепер по всьому цивілізованому світу стрімко котиться лавина аморальності й злочинності, душевних хвороб, самогубств та наркоманії; канонізовані міфології стають релігіями» (Кемпбелл, 2002, с.6).

Рух «АллатРа» – також переконливий приклад того, як можна, використовуючи культ літературного героя, створити реальний релігійний деструктивний культ. Вчення має дуалістичний характер. Бог-Абсолют АллатРа має божественне жіноче начало Аллат і чоловіче батьківське Ра. Як зазначає І.Н. Попов, у текстах книг за авторством А. Нових чітко простежується вплив ідей «Білого братства». Застосовуючи міфологеми чоловічого і жіночого начал, релігійні секти намагаються залучити якомога більше історично і релігійно неграмотних людей у свої організації, що призводить до неправильного тлумачення міфологій з тисячолітньою історією.

Теологія в цьому контексті – це, на наш погляд, яскравий доказ того, що стародавня міфологія «Вічної жінки-прародительки», «Вічної природи жіночності» тощо, продовжує активно й часом агресивно експлуатуватися в сучасних наративах найрізноманітніших жанрів. З іншого боку, безумовно, найяскравіше втілення трансформації давніх гендерних міфів представляє сьогодні масова культура: культура консюмеризму і комерціалізму: beauty-індустрія, fashion-бізнес, women's глянцеви журнали, шоу і просто «давня добра реклама». Репрезентація жінок і жіночності у сфері масової культури в новому тисячолітті – не просто та тема, яка хвилює «феміністок», це – та культурологічна проблема, яка вселяє страх у роздуми про майбутнє людства. Медіапростір і попкультура – явища, які донедавна ніколи в історії людства не мали такого впливу на визначення особистості людини – чоловіка і жінки. Це факт, з яким потрібно просто погодитися, добре це чи погано. Це ті лінзи, через які ми дивимося на смисли і значення сучасного світу, ті агенти впливу, які визначають, які міфологеми потрібно прийняти і які – відкинути. Масова культура диктує не тільки те, що нам слід носити, але й те, що нам слід робити – у найширшому сенсі цього слова: за кого

голосувати на президентських виборах, кому поклонятися і кого ненавидіти. Безумовно, пост-постсучасні наративи створюють нові міфологеми і з часом нові міфології. Масова культура для жінок різних етнічних, вікових, професійних, релігійних та інших груп – це вкрай складний організм, повний сигналів. Їх уявна простота – один з класичних прийомів низької лінії культури, проте *de facto* вони заплутані, невизначені й амбівалентні; отже, дослідники, аналізуючи їх, за визначенням повинні давати їм практичну оцінку з потенційним розвитком, принаймні зробити їх більш зрозумілими і, в остаточному підсумку, кращими.

Висновки.

Міфи, оповідання, наративи, культура загалом завжди були й продовжують бути «історіями», які базуються на гендерних міфологемах; статі – і жіноча, і чоловіча – діалектично присутні в будь-якому міфі, у будь-якому культуральному наративі, експліцитно або імпліцитно. Специфіка постмодерністського філософського переходу до міфології фемінінності й маскулінності проявляється в тому, що жіноче і чоловіче розглядаються дослідниками як експлікація особистісного, а не біологічного в людині – чоловікові й жінці. Протягом десятиліть глибинний сенс жіночого начала в людському бутті філософія розглядала в міфах і міфологемах, пафос яких становила тілесно-чуттєва сторона. Останнє знайшло відображення в домінуючій репрезентації двох міфів, які, по суті, визначили розвиток всіх наступних міфологій: це міф «Великої Матері» і міф «Великої розпусниці». Слід підкреслити: творчі можливості тілесного/природного/фертильного в міфах античного світу в гомерівській епосі й до набуття «духу» яскраво репрезентовані і кількісно, і якісно: наприклад, Богині-жінки: Деметра, Артеміда, Афінa, Гера, Гестія, Мнемозіна, Феміда, Гея, Афродіта. У період переходу від «міфу до логосу» чуттєвість, що не підпорядкована розуму, втілює «Венера доступна», у той час як «небесну» чоловічу чуттєвість втілює Ерос. Саме в пафосі людського самовизначення міфи, які отожднюють жінку з природним як нижчим, а чоловіка з духовним – вищим привели до статусу класичних бінарних опозицій, що лежать в основі величезного культурного пласту світових міфологій.

Цей концептуальний контекст патріархальної бінарної думки в історії класичної філософії, по суті, піддавався лише незначним змінам: «Отці церкви» представляли у своїх навчаннях вкрай амбівалентний образ жінки, ідеалізуючи жінку як незайману, як Божу Матір і засуджуючи її як розпусну спокусницю; «Титани Відродження» оспівували Прекрасну Даму в «солодкому стилі» й зображували невірних хтивих дружин у реалістичному стилі «Декамерона»; філософи-просвітителі артикулювали міфічну генеалогію переходу людинивід «природного» стану до соціального стану політичної організації, де міфологеми «нової жінки» лише туманно позначалися в загальному вигляді традиційного способу зразкової «прародительки» і «дружини», але навіть це, за Руссо, представляло собою деградацію позицій міфічно чистого стану «природної натуральності».

Зачіпаючи міф про Андрогін, необхідно зауважити, що у філософській думці він також піддавався лише незначним змінам, крім того, у вченнях феміністської теорії постмодерну дослідники, як правило, акцентують «високий потенціал» андрогінії як інтеграції жіночого і чоловічого «стилів мислення».

Створення нових міфологем у культурі постмодерну, їх певна соціокультурна репрезентація і агресивна медійна підтримка останнім часом репрезентують свого роду «архітектуру» конструювання нових гендерних міфів в постмодерністському контексті «абсолютів» плюральності та індивідуалізації. Процес інсталяції нових міфологем, яскраво виражений у масовій культурі останніх десятиліть, характеризується виразним акцентом на візуалізації і естетичній репродукції з подальшою інтенсивною інтеграцією в контексти посткапіталістичного консюмеризму.

У постпарадигматичних відносинах постсучасного суспільства герменевтична інтерпретація дозволяє постійно переглядати модерністське розуміння міфів, які тисячоліттями визначали фемінінність і маскулінність. Постмодернізація статі й сексуальності призвели до трансформацій гендерних міфологем і на фундаментальному концептуальному рівні, що, насамперед, торкнулося трансформації міфів природи жінки загалом, міфів жіночої фертильності,

міфів «Великої матері» тощо, тобто материнства, у той же час і міфу «Прекрасної Дами» як якогось ідеального образу.

Дослідження сутності, ролі та історичних перспектив трансформації гендерних міфів приводить до висновку, що дослідження того, що в цей момент перебуває за межами певної концептуальної сфери в «постпарадигмальній

ситуації», вельми проблематично. Крім того, неупереджене дослідження – це завжди теж міф, який служить тому чи іншому епістемологічному виправданню, проте, це міф, який має надзвичайно важливе значення, оскільки саме культуральні міфологеми мають вирішальний вплив на трансформації фемінінності й маскуліності в сучасному світі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антонян Ю.М. Великая Мать: реальность архетипа. Москва: Логос, 2007. 278 с.
- Бэм С.Л. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва: РОССПЭН, 2004. 336 с.
- Вагнер Б. Нормальність-виняток-контр-знання: про історію одного модерного захоплення. Глобальні модерності. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 251–269.
- Власова Т.И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии : монография. Киев: Генеза, 2006. 296 с.
- Ефремов И.А. Таис Афинская. Кишинёв: Картя, 1993. 424 с
- Иванов А.Г. Социальная мифология и ее роль в развитии общества : дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 – «Социальная философия». Липецк, 2017. 334 с. URL: http://www.science.vsu.ru/dissertations/5053/Диссертация_Иванов_А.Г.pdf (дата звернення: 07.02.2021)
- Интересные факты о мифологии. URL: <http://muzey-factov.ru/tag/mythology>
- Кісь О. Інтерв'ю для zaxid.net 17.08.2009 «У суспільстві домінують дві моделі жіночності». URL: <https://web.archive.org/web/20090828032108/http://zaxid.net/article/46904/>
- Косарев А.Ф. Философия мифа: Мифология и ее эвристическая значимость. Москва: ПЕР СЭ ; Санкт-Петербург : Университ. книга, 2000. 304 с.
- Кэмпбелл Д. Мифы, в которых нам жить / пер. с англ. К. Семёнов. Киев; Москва: София; ИД «Гелиос», 2002. 252 с.
- Кэмпбелл Д. Богини. Тайны женской божественной сущности. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 506 с.
- Лосев А.Ф. Диалектика мифа. Москва: Мысль, 2001. 558 с.
- Муравьева Т. В. Сто великих мифов и легенд. Москва: Вече, 2008. 480 с.
- Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Москва: «Сирин», 1991. 445 с.
- Павлов А.А. Брак: любовь или добродетель? (античные этюды). Гендер и общество в истории. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. С.7-27.
- Рогоза Н.В., Гутова С.Г. Мифологизация образа женственности как основание русской культуры. Молодой ученый. 2010. № 3 (14). С. 165–171.
- Рубчак М. Україна завжди була патріархальною країною. URL: <http://gender.at.ua/publ/1-1-0-4>
- Скорик М. В смысле: Гендерная идентичность. Словарь гендерных терминов. URL: <https://womo.ua/gender-dictionary-1/>
- Танцоров И. Деньги или любовь. Жертвы половой войны. Москва: Алгоритм, 2011. 320 с.
- Хейстад У.М. История сердца в мировой культуре. Москва: Текст, 2009. 317 с.
- Эвола Ю. Восстание против современного мира. Москва: Тотенбург, 2016. 476 с.
- Элиаде М. Мифы. Сновидения. Мистерии. Киев :Ваклер, 1996. 288 с.
- Ayers M.Y. Masculine Shame: From Succubus to the Eternal Feminine. New York: Routledge, 2011. 208 p.
- Bachofen Jo.Ja. Mutterrecht und Urreligion. Eine Sammlung der einflussreichsten Schriften. Kröner, 2015. 376 s.
- Brown D. The Da Vinci Code. DoubleDay, 2003. 689 p.
- Durkheim E. Suicide. New York: Tree Press, 2010. 434 p.
- Eisler R. The Chalice and the Blade: Our History, Our Future-Updated With a New Epilogue. HarperCollins, 2011. 514 p.
- Feminism/Postmodernism / ed. by L.J. Nicholson. New York: Routledge, 1990. 360 p.
- Foucault M. The History of Sexuality. Volume 1. An Introduction / translated by Hurley Robert. New York: Pantheon Books, 1978. 168 p.
- Freedman E. No Turning Back: The History of Feminism and the Future of Women. New York: Ballantine Books, 2003. 446 p
- Greer G. The Whole Woman. London: Black Swan, 2007. 452 p.
- Goethe J.W. Faust Der Tragödie. Zweiter Teil. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1986. 364 s.
- Hansen-Löve A.A. Mythos als Wiederkehr. Mythos in der slawischen Moderne Herausgegeben von Wolf Schmid. Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 20. (eBook - Digi20-Retro) Verlag Otto Sagner München Berlin Washington D.C. Gesellschaft zur Förderung Slawistischer Studien, Wien, 1987. 422 с.
- Vlasova T., Martseniuk L. Interpretive subjectivity and gender relativism in the theories of postmodernism. Interdisciplinary Studies of Complex Systems. 2019. № 14. P. 99-105.
- Woolf V.A Room of One's Own. Anthology of British women. Writers. London : Pandora, 1989. P.725–737. URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%A0%D0%B0> .
- www.grani.org.ua

REFERENCES

- Antonyan, Yu.M. (2007). Velikaya Mat: realnost arkheta [Great Mother: the reality of the archetype]. Moskva: Logos. [in Russian]
- Bem, S.L. (2004). Linzy gendera. Transformatsiya vzlyadov na problemu neravenstva polov [Gender lenses. Transforming perceptions of gender inequality]. Moskva: ROSSPEN. [in Russian]
- Vahner, B. (2008). Normalnist-vyniatok-kontr-znannia: pro istoriiu odnogo modernoho zakhoplennia [Normality-exception-counter-knowledge: about the history of one modern hobby]. Hlobalni modernosti. Kyiv: Nika-Tsentr, 251–269. [in Ukrainian]
- Vlasova, T.I. (2006). Formirovanie gendernykh stereotipov v zapadnoevropeyskoy filosofii [Formation of gender stereotypes in Western European philosophy]: monografiya. Kiev: Geneza. [in Russian]
- Yefremov, I.A. (1993). Tais Afinskaya [Thais Athens]. Kishinev: Kartya. [in Russian]
- Ivanov, A.G. (2017). Sotsialnaya mifologiya i ee rol v razvitii obshchestva [Social mythology and its role in the development of society] : dis. ... d-ra filos. nauk : 09.00.11 – «Sotsialnaya filosofiya». Lipetsk, 2017. 334 s. Retrieved from http://www.science.vsu.ru/dissertations/5053/Dissertatsiya_Ivanov_A.G.pdf [in Russian]
- Interesnye fakty o mifologii [Interesting facts about mythology]. Retrieved from <http://muzey-factov.ru/tag/mythology>. [in Russian]
- Kis, O. (2009). Interviu dlia zaxid.net 17.08.2009 «U suspilstvi dominuiut dvi modeli zhinochnosti» [Interview for zaxid.net 17.08.2009 "Two models of femininity dominate in society"]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20090828032108/http://zaxid.net/article/46904/> [in Ukrainian]
- Kosarev, A.F. (2000). Filosofiya mifa: Mifologiya i ee evristicheskaya znachimost [Philosophy of Myth: Mythology and Its Heuristic Significance]. Moskva: PYeR SE ; Sankt-Peterburg : Universit. kniga. [in Russian]
- Kempbell, D. (2002). Mify, v kotorykh nam zhit [Myths in which we live] / per. s angl. K. Semenov. Kiev; Moskva: Sofiya; ID «Gelios». [in Russian]
- Kempbell, D. (2016). Bogini. Tayny zhenskoy bozhestvennoy sushchnosti [Goddesses. Secrets of the Feminine Divine Essence]. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian]
- Losev, A.F. (2001). Dialektika mifa [Dialectic of myth]. Moskva: Mysl. [in Russian]
- Muraveva, T.V. (2020). Sto velikikh mifov i legend [One hundred great myths and legends]. Moskva: Veche. [in Russian]
- Nitshe, F. (1991). Tak govoril Zaratustra [Thus Spoke Zarathustra]. Moskva: «Sirin». [in Russian]
- Pavlov, A.A. (2007). Brak: lyubov ili dobrodetel' (antichnye etyudy) [Marriage: Love or Virtue? (antique sketches)]. Gender i obshchestvo v istorii. Sankt-Peterburg: Aleteya, 7-27. [in Russian]
- Rogoza, N.V. & Gutova, S.G. (2010). Mifologizatsiya obraza zhenstvennosti kak osnovanie russkoy kultury [Mythologization of the image of femininity as the basis of Russian culture]. Molodoy uchenyy, 3 (14), 165–171. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/14/1304/>. [in Russian]
- Rubchak, M. (2009). Ukraina zavzhdy bula patriarkhalnoiu krainoiu [Ukraine has always been a patriarchal country]. Retrieved from <http://gender.at.ua/publ/1-1-0-4> [in Ukrainian]
- Skorik, M. (2021). V smysle: Gendernaya identichnost. Slovar gendernykh terminov [I mean: Gender identity. Glossary of gender terms]. Retrieved from <https://womo.ua/gender-dictionary-1/>. [in Russian]
- Tantsorov, I. (2011). Dengi ili lyubov. Zhertvy polovoy voyny [Money or love. Sex war victims]. Moskva: Algoritm. [in Russian]
- Kheystad, U.M. (2009). Istoriya serdtsa v mirovoy kulture [History of the heart in world culture]. Moskva: Tekst. [in Russian]
- Evola, Yu. (2016). Vosstanie protiv sovremennogo mira [Rebellion against the modern world]. Moskva: Totenburg. [in Russian]
- Eliade, M. (1996). Mify. Snovideniya. Misterii [Myths. Dreams. Mysteries]. Kiev: Vakler. [in Russian]
- Ayers, M.Y. (2011). Masculine Shame: From Succubus to the Eternal Feminine. New York: Routledge.
- Bachofen, Jo.Ja. (2015). Mutterrecht und Urreligion. Eine Sammlung der einflussreichsten Schriften. Kröner.
- Brown, D. (2003). The Da Vinci Code. DoubleDay.
- Durkheim, E. (2010). Suicide. New York: Tree Press.
- Eisler, R. (2011). The Chalice and the Blade: Our History, Our Future-Updated With a New Epilogue. HarperCollins.
- Nicholson, L.J., ed. (1990). Feminism/Postmodernism. New York: Routledge.
- Foucault, M. (1978). The History of Sexuality. Volume 1. An Introduction / translated by Hurley Robert. New York: Pantheon Books.
- Freedman, E. (2003). No Turning Back: The History of Feminism and the Future of Women. New York: Ballantine Books.
- Greer, G. (2007). The Whole Woman. London: Black Swan.
- Goethe, J.W. (1986). Faust Der Tragödie. Zweiter Teil. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun.
- Hansen-Löve, A.A. (1987). Mythos als Wiederkehr. Mythos in der slawischen Moderne Herausgegeben von Wolf Schmid. Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 20. (eBook - Digi20-Retro) Verlag Otto Sagner München Berlin Washington D.C. Gesellschaft zur Förderung Slawistischer Studien, Wien.
- Vlasova, T. & Martseniuk, L. (2019). Interpretive subjectivity and gender relativism in the theories of postmodernism. Interdisciplinary Studies of Complex Systems, 14, 99-105.
- Woolf, V. (1989). A Room of One's Own. Anthology of British women. Writers. London: Pandora. 725–737.

Novokshonova Nataliia

Ph.D student, <https://orcid.org/0000-0002-0289-1455>, novokshonovanatalia@gmail.com

Galytska Iuliia

Ph.D student, <https://orcid.org/0000-0001-5364-9717>, firstwriter2013@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 11.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2021

Віталій Коваль*Житомирський державний університет імені Івана Франка*

Трансформація міжособистісних та рекламних комунікацій в умовах пандемії

У статті виявлено та досліджено явища трансформації міжособистісних та рекламних комунікацій в умовах пандемії. Окреслено, як змінився комунікаційний процес під час пандемії та які далі наслідки очікувати. Сьогоднішня криза, викликана поширенням інфекції коронавірусу, була також названа першою в історії «інфodemією» у зв'язку з тим, як швидко вона заповнила інформаційне поле в усьому світі – як заголовки новин, так і соціальні мережі. Сутність інформативного явища, спричиненого пандемією, спричиняє зміни в комунікативних процесах суспільства, що впливає на фактори формування суспільних відносин та породжує нові соціальні практики. Міжособистісна комунікація змінилась внаслідок спричиненої потенційної небезпеки живого контакту між людьми, ймовірного зараження, що загалом відобразилось на способах традиційного спілкування в соціумі. Зміни у комунікативних звичках змінили традиційні підходи в життєдіяльності людини та спричинили зміни в її соціальному житті. Рекламна комунікація також зазнала змін, завдяки зміні потреб споживачів, способу та місця подачі рекламних повідомлень.

Оцінено вплив інформаційної сучасної екосистеми, його вплив на інформаційний синергетичний потік, що маніпулятивно інтерпретує події про коронавірус, упереджено їх коментує, використовуючи при цьому певні «ярлики» емоційно негативного забарвлення для позначення людей, подій, явищ тощо, приховує чи перекручує невідгукну інформацію, зокрема, оздоблюючи її великою кількістю різних коментарів, гіпотез, конспірологічних версій, виробляє такий обсяг контенту, що дозволяє заповнити інформаційне поле спеціалізовано-орієнтовною інформацією. На соціальному рівні це призводить до зміни ціннісних орієнтирів, зміни звичного укладу життя, поділу на різні категорії суспільства. Дослідження реакцій суспільства дозволяє визначити сутність змін та виявити подальший розвиток суспільних відносин, спираючись на існуючі події та зміни, що відбулись за період початку пандемії і до сьогодні.

Ключові слова: *суспільство, інфodemія, пандемія, рекламні комунікації, міжособистісні комунікації, пропаганда, реклама, комунікація.*

Vitalii Koval*Zhytomyr Ivan Franko State University*

Transformation of Interpersonal and Advertising Communications In a Pandemic Times

The article identifies and investigates the phenomena of transformation of interpersonal and advertising communications in a pandemic. It outlines how the communication process changed during the pandemic, and what further consequences to expect. Today's crisis caused by the spread of coronavirus infection has also been called the first "infodemia" in history due to how quickly it has filled the information field around the world - both news headlines and social networks. The essence of the informative phenomenon caused by the pandemic causes changes in the communicative processes of society, which affects the factors of formation of social relations and generates new social practices. Interpersonal communication has changed due to the potential danger of live contact between people, the probable infection, which is generally reflected in the ways of traditional communication in society. Changes in communication habits have changed traditional approaches to human life and led to changes in his social life. Advertising communication has also changed, due to changes in consumer needs, the way and place of submission of advertising messages.

The influence of the modern information ecosystem is assessed, its influence on the information synergetic flow, which manipulatively interprets events about coronavirus, biasedly comments on them, using certain "labels" of emotionally negative color to denote people, events, phenomena, etc., hides or distorts unfavorable information, in particular decorating it with a large number of different comments, hypotheses, conspiracy theories, produces such a volume of content that allows you to fill the information field with specialized information. At the social level, this leads to a change in values, a change in the usual way of life, the division into different categories of society. The study of society's reactions allows us to determine the essence of change, and to identify the further development of social relations, based on existing events and changes that have occurred since the beginning of the pandemic and to this day.

Keywords: *society, infodemia, pandemic, advertising communications, interpersonal communications, propaganda, advertising, communication.*

Вступ.

Пандемія коронавірусу Covid-19 кардинально змінила наше життя і породила нові соціальні практики. Дотримання антиковідних заходів привчило нас посміхатися очима, якщо рот прикриває маска, вітатися дотиком ліктя і проявляти повагу, відійшовши від співрозмовника на пару кроків.

У науковому аналізі COVID-19 домінують медичні та фармацевтичні питання вакцин та мінімізації ризику. Але в той же час соціологи повинні відстежувати виникаючі соціальні порядки, в яких формуються нові умовності, почуття самотності і спорідненості. Вони виявляють, що з'являється абсолютно нова культура коронавірусу, а разом з нею і безліч несподіваних питань.

З'являється абсолютно нова комунікативна культура коронавірусу, а разом з нею і безліч несподіваних питань.

Незважаючи на істотне збільшення з кожним роком кількості психологічних публікацій з проблем реклами, це явище все ще залишається для дослідників по суті справи новим і недостатньо вивченим. Ринкові відносини, що інтенсивно розвиваються в даний час, змінюють українське суспільство. Слід виділити зміни, які відбуваються в сфері суспільних та бізнес комунікацій. Суспільні комунікації залежні від відношення людей до проблеми. Людина підсвідомо боїться невідомого досвіду, яким виступав коронавірус. Ніхто з офіційних джерел, на початку, не міг дати чіткого пояснення про природу походження вірусу та способу його лікування. Це спричинило ряд обмежень, страху, відносно до нової проблеми. Внаслідок цього, суспільні відносини відобразились в інших сферах, в тому числі в бізнесі. Розвиток подій відносно пандемії Covid-19 коронавірусу різко загострюється конкуренцією між товаровиробниками, сферою послуг, а також створюються численні протиріччя між приватними та державними структурами в галузі виробництва, торгівлі, послуг, фінансів та управління. Внаслідок цього в суспільстві посилюються процеси дезінтеграції, відбувається зміна його соціального складу. Ринкові відносини впливають на рівень життя різних соціальних груп і, отже, на психологію людей. Змінюється сформована

на попередньому історичному етапі структура соціальних норм і цінностей, в динаміці яких значну роль відіграє реклама. Сучасна реклама впливає не тільки на потенційних покупців і споживачів рекламованих товарів, але і на групи людей, які, не будучи покупцями (споживачами) рекламованих товарів, тим не менш, піддаються її впливу, тобто виявляються споживачами реклами. Внаслідок цього виявляється новий об'єкт і, відповідно, нові для науки соціально-психологічні та економіко-психологічні явища, які вкрай актуальні і тому вимагають глибокого наукового аналізу.

Метою роботи є дослідження трансформації міжособистісних та рекламних комунікацій в умовах пандемії Covid-19.

Результати дослідження. Характерною рисою сучасного суспільства є його інформатизованість. Швидкий обмін інформацією змушує людину швидко орієнтуватись та адаптуватись в суспільстві, що вимагає високого рівня володіння та організацією комунікації. Під комунікацією розуміють тип взаємодії між людьми, який передбачає інформаційний обмін, своєрідну "інформаційну кооперацію" у різноманітних процесах спілкування (Рац, 2000). Велика кількість комунікацій між людьми продукує більш активну їх взаємодію між собою, що робить суспільну систему більш складною та вразливою.

Кінець 2019 року сколихнув весь світ звісткою про страшну пандемію Covid-19, яка шириться надшвидкими темпами усім світом. Внаслідок розвинених комунікацій та глобалізації світу, інформація, як і сама пандемія Covid-19, розповсюджувались швидко. За час активної комунікативної активності в світі хвилю інформації щодо Covid-19 прозвали «інфодемією». Інфодемія – це суміш "інформації" та "епідемії", яка, як правило, відноситься до швидкого і далекосяжного поширення як точної, так і неточної інформації про щось, наприклад, про хворобу. (Merriam-Webster dictionary, 2003)

Інфодемія, як термін, вперше з'явився у 2003 році у зв'язку з спалахом ГРВІ в США. За Роткопфом, інфодемія – це «кілька фактів, змішаних зі страхом, спекуляціями та чутками, які швидко підсилюються та швидко передаються у всьому світі

сучасними інформаційними технологіями, вплинули на національну та міжнародну економіку, політику та навіть безпеку вкрай непропорційно із корінними реаліями. Це явище ми спостерігаємо з більшою частотою в останні роки – не лише у нашій реакції на ГРВІ, наприклад, але і в нашій реакції на тероризм і навіть на відносно незначні випадки, такі як спостереження за акулами.» (Rothkopf, 2003).

Оновлене використання терміну почалося в період пандемії Covid-19. ВООЗ пояснює, що «інфодемія – це надмірна кількість інформації про проблему, що ускладнює пошук рішення. Вони можуть поширювати дезінформацію, дезінформацію та чутки під час надзвичайної ситуації зі здоров'ям. Інфодемії можуть перешкоджати ефективному реагуванню на питання охорони здоров'я та створювати плутанину та недовіру серед людей» (The United Nations Department of Global Communications, 2020).

З початком світової пандемії Covid-19 телеканали один поперед одного почали транслювати інформацію про хворобу, її динаміку, стан хворих та лікування. На тлі світового масштабу проблеми, Україна також перейняла практику створення комунікативного інформпростору для інформування людей.

Реклама, як правило, відображає та впливає на суспільне життя і в цьому випадку швидка зміна соціальних очікувань викликає реакцію в міжособистісній та маркетинговій комунікації. Як приклад, з'явилися перші причини уникати живого контакту з іншими людьми, особливо, якщо вони повернулись з-за кордону, або збільшився попит на індивідуальні засоби захисту органів дихання.

Пандемія коронавірусної інфекції Covid-19 спричинила величезний вплив на світ і змушує суспільство приймати нову реальність. У всьому світі цілі галузі економіки змушені змінювати звичний спосіб дії, щоб пристосуватися до нових соціальних і економічних умов.

Коронавірус продемонстрував успішну модель управління не однією країною, а відразу всім людством, коли всі країни підкорилися вимогам, які до цього навіть не можна було собі уявити, навіть до повного блокування кордонів. Так, до цього працювали тільки революції чи воєнний стан, коли нова

еліта силою зброї змінювала країну. У разі коронавірусу також був важливий зовнішній параметр – страх перед невідомим.

Постійний страх, хвилювання, невпевненість та стрес серед населення під час спалаху COVID-19 можуть призвести до довгострокових наслідків у громадах, сім'ях та серед вразливих осіб. Деякі із цих страхів та реакцій виникають через реальні загрози, проте багато реакції та видів поведінки також викликані відсутністю знань, плітками і дезінформацією (Inter-Agency Standing Committee, 2020).

Страх і невизначеність автоматично несуть з собою фейки та конспірологію. В них міститься зрозуміла картина світу, адекватна масовій свідомості, яку запустили в нову суспільну свідомість, яка виникла настільки раптово. Великі масиви людей завжди жили в системі контролю їх поведінки, що йде зверху. Це могла бути релігія чи ідеологія, які задавали типи правильної і неправильної поведінки в прикладах, як, до речі, література і мистецтво. Коли механізми сакрального управління, наприклад, релігія та ідеологія, вичерпують себе, а це методи з віртуального простору, вступають в дію методи фізичного простору у вигляді роботи репресивного апарату, який керується державою. Тоді йдуть м'які і приходять жорсткі методи контролю. Подібна практика використовувалась в різних країнах в різні епохи. Наприклад, в Радянському Союзі спочатку виселяли незадоволених, а потім відправляли їх в табори, одночасно посилюючи віртуальний тиск за допомогою пропаганди, літератури і мистецтва. І цензура, яку можна розуміти як фізичний інструментарій в інформаційному і віртуальному просторах, не давала тиражувати думки, які визнаються неправильними в даному суспільстві. З огляду на ситуацію з пандемією Covid-19, ми можемо прослідкувати, як влада запроваджувала «локдауни», «карантини», штрафи як метод жорсткого контролю, так і інформаційну кампанію – як м'який метод контролю. Але внаслідок відсутності жорсткого регулятора, дані методи виявились не такими ефективними, як, наприклад, в інших країнах Європи, де контроль був більш автоматизований та жорсткіший.

Коронавірус і його наслідки, як ми бачимо, активно змінюють правила

поведінки. Сидіння на карантині, соціальне дистанціювання, маска на обличчі змінили всі правила людської комунікації. І це не тільки фізична поведінка, а й дії людей в інформаційному та віртуальному просторах.

Не менш важливим фактором співіснування людей – фінансовий чинник. Рекламна комунікація в певній мірі адаптується під запити та можливості людей. Тому, логічно, що в економічно-розвиненому суспільстві рекламні комунікації будуть більш розвинені та більш затребуваними. Введення карантинних заборон спричинило удар по фінансам українців. За період введення першого карантину в результаті опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» в Україні показали, що «55% опитаних українців зазначили, що їхніх заощаджень, за умови припинення отримання доходів, вистачить менше ніж на місяць. 17% – на термін до 2-х місяців, 8% – до 3-х місяців, 9% – до 6 місяців і більше. Водночас, 82% заявили, що почали економити кошти під час карантину, 16% зазначили, що не роблять цього» (Соціологічна група «Рейтинг», 2020). «Однак позитивним моментом можна вважати, що серед карантину і зараз українці не змінили настрої щодо покупок товарів повсякденного попиту: 47% споживачів відвідують магазини зі списком необхідних продуктів, для 31% українців ключовим фактором вибору стала ціна, а у 22% покупку може драйвити новий продукт або смак» (Костроміна, 2020). Спираючись на статистику, можемо зробити висновок, що економічно, суспільство слабо розвинене, що в свою зменшує обсяг економічних комунікацій в суспільстві, створюючи конкуренцію для рекламних комунікацій задля отримання більшої частини ринку.

Додатковий зовнішній тиск виникає в ситуації коронавірусу, оскільки обговорюється введення медичних паспортів, що найбільш важливо для авіапасажирів. Люди з імунітетом стануть більш цікавими і в якості співробітників для бізнесу, для державних посад, для людей, які постійно контактують вживу з іншими. Імунітет стає потенційним ключем до відновлення нормального життя після пандемії Covid-19, що змушує деяких вірити в те, що позитивний результат тестування може бути не такою

вже поганою річчю, якщо вони виживуть та отримають імунітет.

На тлі високої швидкості отримання, обробки інформації, є загроза більшого впливу «фейків» та «конспірології» задля досягнення певних завдань. Цим користувались як приватні особи, бізнеси, так і державні, міжнародні, іноземні структури. Серед найпоширеніших прийомів маніпуляцій в телевізійних новинах можна відзначити наступні: ідентичність інтерпретацій подій в новинах різних каналів, «ангажована й однобічна експертиза, з відповідним підбором експертів, варіації експертних точок зору на користь одного з опонентів,.. формування визначеного владою “порядку денного” в теленовинах...» (Лігачова Н., 2003).

Дослідження показують, що конспірологія об'єднує людей, оскільки виникає зв'язок між різними групами з різними інтересами. На початку пандемії Covid-19 конспірологи цікавилися її джерелом, акцентуючи теми «нового світового порядку» і «контролю населення». Коли ж пандемія Covid-19 географічно змістилася туди, де завжди підтримувалися такі ідеї, статті стали висвітлювати реакцію уряду на кризу. Білл Гейтс вперше став з'являтися в таких текстах з лютого по березень. Його звинувачували в тому, що він передбачив коронавірус і закликав до депопуляції. Потім виникла ідея, що все робиться ним для прибутку, що його фонд запатентував ліки від вірусу. Як це не дивно прозвучить, але, як нам видається, люди потребують, не тільки друзів, а й ворогів. Причому для держав вороги навіть важливіші, оскільки тоді перемоги над ними будуть виглядати ще величнішими.

Основними місцями масової комунікації людей залишається телебачення та інтернет. Всеукраїнські телеканали використовують різного роду маніпулятивні прийоми: використання фейкових новин, конспірологічних версій, використання прийому висміювання. Схема створення соціальної інтеграції в інформпростір відбувається трьома кроками.

Перший – створення інформаційного приводу. Подання якоїсь конкретної або вигаданої інформації, яка використовується для подання її на телеканалі. Наприклад, телеканали говорять про те, що в Італії медики не справляються з великою кількістю

жертв коронавірусу. Крематорії переповнені. Створюється образ про смертоносність вірусу.

Другий – «розкрутка» інформаційного повідомлення. Поступає зростання напруженості. Так, наприклад, канал «1+1» поширював інформацію про смерть 83-річної жительки Монастириського району від коронавірусу. Ця інформація є неправдивою, оскільки жінка померла від природної смерті на тлі інших ускладнень, а діагноз встановили коронавірус, оскільки тест підтвердив хворобу. Чи був коронавірус основним чинником – ні, проте подача інформації відбулась як «смерть від коронавірусу».

Третій – загострення напруженості є основною частиною телеканалів. Напруженість була великою під час висвітлення питань повернення заробітчан або туристів із-за кордону. Телеканали постійно транслювали збіговисько людей на кордоні, наголошували на розповсюдженні інфекції. Як результат, напад на автобус із туристами в Нових Санжарах, блокування кордонів, тощо.

Сплетіння громадських зв'язків призвело в кінцевому рахунку до утворення цілісності, яка самостійно організується, спонтанно породжує на інституціональному рівні цивілізаційні способи регулювання відносин, а на соціально-психологічному – ті утворення свідомості (гештальти), які виступають внутрішніми механізмами регулювання людської поведінки. По суті відбулася глибинна перебудова всього психічного апарату людини (Байрачний, 2016).

На тлі створення напруженості, є можливість маніпулювання інформацією. Так, наприклад, ТРК «Україна» використовує різного роду маніпулятивні прийоми. Використання фейкових новин: «ТОП-5 засобів знезараження продуктів від корона вірусу» (10.04.2020 р.), «Коронавірус: важливо знати. Скільки часу в середньому триває захворювання» (09.04.2020 р.), «Стало відомо, коли настане пік спалаху коронавірусу в Україні» (06.04.2020 р.). Використання конспірологічних версій: «Цунамі фальсифікацій накриє Україну...» (28.03.2020р.). Використання прийому висміювання: «Зеленський тепер український президент, пропонуємо веселитися!» (02.04.2020 р.); «Зеленський комік, клоун,

шоумен...» (22.03.2020 р.). На телеканалі «Інтер» питання коронавірусу і його поширення порушуються переважно тільки у програмі «Ранок з «Інтером»». Була створена рубрика «Україна проти COVID-19: життя в умовах карантину». Зокрема, у телепередачі піднімаються наступні теми: «Україна проти COVID-19: місяць в умовах карантину» (13.04.2020), «Вірус із короною: ситуація в Україні» (31.03.2020), «Вимушені канікули: як звикнути до життя в ізоляції?» (31.03.2020) та ін.

Масова поведінка завжди була керованою. За нею завжди стоять ті чи інші конкуруючі сили, які подають дії мас як самостійну поведінку. Гасла справедливого світу, під якими ведуть мас, реально завжди ведуть до побудови нового несправедливого світу. В цьому плані коронавірус порівняємо за впливом з війною або революцією. Однак не слід забувати, що революції завжди мають важливу організаційну складову, яка здатна з малої іскри зробити велике полум'я. «Вірусний», «епідеміологічний» чинник суспільного поступу-XXI вже змінив і продовжує змінювати усі складові життєдіяльності людей, спільнот, соціуму, людства в цілому; набуває нового формату глобалізація, докорінно змінюються ланцюги створення суспільних продуктів, трансформуються ціннісні орієнтації учасників суспільного виробництва (Панькова, 2020).

Незважаючи на те, що багато рекламних кампаній скасувалися або перенеслися, деякі рекламодавці розгорнули маркетингову комунікацію в бік боротьби з наслідками нового коронавірусу. Американський Червоний Хрест і центри з контролю та профілактики захворювань почали використовувати зовнішню рекламу для інформування громадськості. Також включилися і комерційні організації. В цей же час громадськість спостерігає, хто і як реагує у своїй маркетинговій комунікації на нинішню кризу. Реклама, спрямована на інформування публіки в контексті ситуації, що склалася, представляється не просто служінням інтересам суспільства, а й продуманим бізнес-ходом. У цей неймовірно складний час компаніям доводиться лавірувати між комерційними та етичними аспектами; нагадувати про себе і зберігати при цьому

адекватність. Наприклад, в Україні Інститут Когнітивного Моделювання в рамках стратегії інформування та протидії Covid-19, створив спільноту в Viber та Telegram-канал щодо інформування про коронавірусну інфекцію в Україні, що за 3 дні стали найбільшими інформаційними майданчиками в своїх месенджерах, зібравши більше мільйона користувачів за заданий час. Це говорить, про актуальність проблеми та існуючим значним попитом на певну інформацію. Суспільство швидко рефлексує на інформаційні приводи.

Коронавірус спричинив за собою скорочення рекламних бюджетів. З введенням режиму самоізоляції і тимчасовою зупинкою роботи більшості офлайн-бізнесів, підприємці почали масово зачинятися. Протягом декількох місяців люди рідше звичайного виходили з дому, на міських вулицях було малолюдно, різко скоротилася кількість автомобілів, багато людей втратили роботу та жили на власних заощадженнях. Велика частина офлайн-бізнесів взагалі не працювала. Особливо постраждали компанії сегменту розваг та дозвілля. Організатори концертів і форумів, спортивні клуби, туристичний бізнес, непродуктові ритейлери, кінотеатри, громадське харчування – тобто всі, кого торкнулася заборона на роботу – були змушені повністю відмовитися від рекламних послуг. В результаті оператори зовнішньої реклами втратили значну кількість договорів. Частину рекламних білбордів просто закрили білим папером. Щоб утримати клієнтів, що залишилися, рекламники пропонують їм великі знижки на розміщення – до 50%. Тим часом вони не тільки несли збитки через розірвані договори, а й продовжили витрачатися на обслуговування порожніх білбордів та інших конструкцій.

З рекламою в метро, на радіо і в друкованих виданнях ситуація схожа. Рекламodawці змушені зменшувати бюджети рекламних кампаній. Навіть реклама фарміндустрії, продуктового ритейлу та інших сфер бізнесу, яким вдалося в цій ситуації наростити дохід, всупереч очікуванням, не показала динаміку зростання. Більш того, деякі з особливо затребуваних в період самоізоляції галузей – наприклад, сервіси доставки готової їжі – прийняли рішення скоротити бюджети на рекламу через те, що не витримували лавиноподібного зростання замовлень. У

той же час соціальна ізоляція призвела до перерозподілу уваги аудиторії на користь Інтернету і ТБ. Ключова категорія ТВ-рекламodawців – це великі компанії, які виробляють товари повсякденного попиту. А на окремі товарні групи попит навіть збільшився. Телебачення страждає від кризи в меншій мірі ще й від того, що рекламні можливості там зазвичай бронюються за кілька місяців і відмовитися від цих попередніх зобов'язань не так просто.

Разом з тим на ТБ прийшли нові категорії – освітні платформи та розважальні сервіси, посилили комунікацію стільникові оператори та Інтернет-провайтери. В результаті ринок телереклами поки не встиг сильно відреагувати на пандемію Covid-19, проте експерти прогнозують і його падіння. Адже нові контракти поки під великим питанням – особливо це стосується клієнтів з найбільш постраждалих галузей, таких як туризм і авіаперевезення.

На тлі загального спаду інтернет-реклама перебувала у вигравному становищі. Однак це не означає, що криза на ній ніяк не позначилася. Саму структуру цього ринку після пандемії Covid-19 очікують значні зміни. У найближчі півроку на перший план вийдуть канали залучення клієнтів, використання яких не вимагає великих бюджетів: наприклад, робота з мікроінфлюенсерами і краудмаркетинг.

Соціальні мережі, як очікується, будуть найсильнішими гравцями в 2021 році. Це один з нечисленних сегментів, який має всі шанси піти з-під удару пандемії Covid-19 і навіть намацати нові точки зростання. В ізоляції ми всі почали споживати нові форми контенту – наприклад, до соціальних мереж дісталася та аудиторія, яка раніше ними майже не користувалася.

У той же час іміджеві активності в соцмережах зберігалися навіть тоді, коли не було продажів: компанії, бізнес яких повністю або частково зупинився, продовжували регулярно спілкуватися з передплатниками. Туристичні оператори пропонували ділитися фотографіями з подорожей, ресторани публікували рецепти приготування фірмових страв в домашніх умовах, коворкінги розповідали про техніки підвищення продуктивності. Наприклад, мережа "Спортмастер", запустила у своєму Instagram-

акаунті серію роликів з вправами. При цьому кожне таке відео супроводжував перелік необхідного для тренувань спортивного інвентарю. Під час вимушеної самоізоляції цільова аудиторія із задоволенням включалася в подібні активності.

Як показує китайський досвід, ті бренди, яким вдалося зберегти зв'язок зі споживачами під час спалаху коронавірусу, мають шанси вийти з кризи швидше за інших. Косметичній компанії Lin Qingxuan довелося закрити 40% своїх магазинів під час кризи, в тому числі всі локації в Ухані. Компанія вирішила переорієнтувати більше ста співробітників цих магазинів на роботу через Інтернет: б'юті-консультанти стали інфлюенсерами в WeChat (китайський месенджер). Вони залучали клієнтів і стимулювали онлайн-торгівлю. Після зняття обмежень продажі цього бренду в Ухані досягли 200% зростання в порівнянні з продажами попереднього року.

Соціальні наслідки пандемії неминучі та явно проявляються в суспільстві:

а) люди віддаляться один від одного: скоротилися особисті зустрічі, стало менше очних конференцій та масових заходів, де люди спілкувалися і заводили нові контакти;

б) знизилась якість комунікації: онлайн-спілкування за допомогою смартфонів та інших пристроїв не замінює повноцінного особистого спілкування з емоціями, дотиками, обміном енергетикою живого спілкування;

в) люди будуть рідше фізично контактувати один з одним;

г) знизиться взаємодія: відсутність можливості отримання повноцінної фізичної допомоги від свого оточення призведе до пошуку разових послуг незнайомих людей і сторонніх сервісів;

г) через схильність старшого покоління ризику зараження і підвищеної смертності суспільство омолодиться, стане менше можливостей перейняття досвіду, зміцніють нові цінності, моделі поведінки і взаємодії;

д) люди стануть менше подорожувати, особливо за кордоном, що скоротить можливості міжкультурного обміну, інтеграції та обміну досвідом між жителями різних країн;

е) страх зараження, санітарні вимоги та інші адміністративні обмеження призведуть до більшої самоізоляції людей, багато

будуть задовольнятися власним ореолом проживання;

є) невизначеність і нестійкість економіки змусить утриматися від спонтанної і безкорисливої фінансової допомоги іншим;

ж) загальні проблеми, покликані в звичайний час зблизити і згуртувати людей, при загостренні епідеміологічної обстановки, змусять віддалятися людей один від одного, розділивши їх на два табори: ті, хто безпосередньо зіткнувся з коронавірусом і ті, хто ще до кінця не усвідомлює небезпеки захворювання;

з) знизилась довіра між людьми;

и) прискориться діджиталізація суспільства та швидкість обміну інформації;

і) власна безпека стає більш важливою, аніж задоволення певних потреб;

ї) Під час ізоляції зріс рівень домашнього та гендерно зумовленого насильства;

К) За січень-квітень 2020 року рівень безробіття на 31,0% більший у порівнянні з відповідним періодом у минулому році. Серед зареєстрованих безробітних жінки становлять 57,0%, в той час як серед працевлаштованих – лише 25,0% (Кисельова, 2020).

Висновки. Загальна проблема пандемії Covid-19 проявила себе як об'єднуючий, так і розділюючий фактор суспільства. Формування комунікативних просесів передусім суспільним змінам, а їх трансформація змінює їх характер та сутність. На основі проаналізованих даних, ми спостерігаємо, яким чином відбувалася та відбувається трансформація цінностей, міжособистісних та рекламних комунікацій в умовах пандемії Covid-19. Сучасне суспільство і досі активно змінює структуру та способи ведення комунікацій, тим самим змінює звичний уклад життя на інформатизований та дистанційний. Комунікативний процес змінюється все більше на діджиталізований та віртуалізований, що спричиняє певні зручності та проблеми. Міжособистісна комунікація змінилась внаслідок спричиненої потенційної небезпеки живого контакту між людьми, про ймовірне зараження, що взагалом відобразилось на способах традиційного спілкування в соціумі. Сьогоднішня криза, викликана поширенням інфекції коронавірусу, була також названа першою в історії «інфодемією» у зв'язку з тим, як швидко вона заповнила інформаційне поле в усьому світі – як заголовки новин, так і соціальні

мережі. Внаслідок активного інформування вдалося попередити більш значні втрати від пандемії Covid-19, але, з іншої сторони, це і стало фактором розповсюдження «фейків». Пандемія Covid-19 показала, що способи керування інформаційними суспільством не змінилися, а лиш набуває нових форм завдяки сучасним технологіям. Рекламна комунікація також зазнала змін, завдяки зміні потреб споживачів, способу та місця подачі рекламних повідомлень.

Завдяки вільному доступу до масової трансляції інформації, кожна людина може публічно виявити власну думку, проте інформаційне засилля здатне «нав'язати» потрібні установки людям, внаслідок

масштабу створити певне суспільне уявлення про існуючу проблему. На рівні соціуму, дані установки впливають на подальший розвиток суспільства, оскільки формують суспільну думку та є факторами змін.

На рівні інформаційних комунікацій, телевізійна пропаганда маніпулятивно інтерпретує події про коронавірус, упереджено їх коментує, використовуючи при цьому певні «ярлики» емоційно негативного забарвлення для позначення людей, подій, явищ тощо, приховує чи перековерчує не вигідну інформацію, зокрема оздоблюючи її великою кількістю різних коментарів, гіпотез, конспірологічних версій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Байрачний В.О. Трансформація соціальної відповідальності в динаміці суспільного розвитку. Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Політологія. 2016. № 2. С. 206-216.

Костроміна М. Споживач в новій реальності, 2020. URL: <https://tns-ua.com/news/spozhivach-v-noviy-realnosti>

Лігачова Н., Черненко С., Іванов В. Телебачення спецоперацій. Маніпулятивні технології в інформаційно-аналітичних програмах українського телебачення: моніторинг, методи визначення та засоби протидії. Рекомендації щодо принципів відкритої редакційної політики телеканалів. Київ: Телекритика, 2003. 266 с.

Панькова, О.В., Красуліна, Я.С. Україна в координатах четвертої промислової революції (платформа «Праця 4.0») та пандемійної соціоекономічної реальності. Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання : матеріали науково-практичної конференції, 10 грудня 2020 р.

Рац, М. Книга в "информационном обществе": о чем речь? Взгляд методолога. Общество и книга: от Гутенберга до Интернета. М.: Традиция, 2000. С. 82-94.

Соціологічна група «Рейтинг», Україна на карантині: моніторинг суспільних настроїв. 10-12 квітня 2020 р. Режим доступу: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_cc_iii_wave_press.pdf

Inter-Agency Standing Committee. Аспекти психічного здоров'я та психосоціальної підтримки під час спалаху Covid-19. Інформаційна записка, 2020.

Rothkopf, D.J. SARS also spurs an 'information epidemic'. Newsday. The Washington Post, 11 травня 2003.

The United Nations Department of Global Communications (DGC), UN.org, 28 Mar. 2020.

Words We're Watching: 'Infodemic'. 2020. Режим доступу: <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/words-were-watching-infodemic-meaning>

REFERENCES

Bayrachny V.O. (2016). Transformation of social responsibility in the dynamics of social development. Bulletin of the National University "Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine". Series: Political Science. № 2. pp. 206–216.

Inter-Agency Standing Committee (2020) Aspects of mental health and psychosocial support during the Covid-19 outbreak. Information note.

Kostromina, M. (2020) Consumer in the new reality. Retrieved from: <https://tns-ua.com/news/spozhivach-v-noviy-realnosti> [In Ukrainian]

Ligachova, N., Chernenko, S., Ivanov, V. (2003). Television special operations. Manipulative technologies in information-analytical programs of Ukrainian television: monitoring, methods of determination and means of counteraction. Recommendations on the principles of open editorial policy of TV channels. K.: Telecriticism, 266 p. [In Ukrainian].

Pankova O.V. & Krasulina Y.Y. (2020) Ukraine in the coordinates of the fourth industrial revolution (platform "Labor 4.0") and pandemic socio-economic reality. Social and digital transformation: theoretical and practical problems of legal regulation: materials of the scientific-practical conference, December 10. [In Ukrainian].

Ratz, M. (2000) The book in the "information society": what is it about? The view of the methodologist. Society and the book: from Gutenberg to the Internet. M.: Tradition. P. 82-94. [In Russian].

Rothkopf, D.J. (2003) SARS also spurs an 'information epidemic'. Newsday. The Washington Post, 11 May.

Sociological group "Rating" (2020) Ukraine in quarantine: monitoring of public sentiment. April 10-12. Retrieved from: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_cc_iii_wave_press.pdf [In Ukrainian].

The United Nations Department of Global Communications (DGC) (2020) UN.org, 28 Mar.
Words We're Watching: 'Infodemic' (2020). Retrieved from: <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/words-were-watching/infodemic-meaning>

Koval Vitalii

PhD student, <https://orcid.org/0000-0002-7469-4119>, vitalij.koval.kvo@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 19.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2021

Людмила Швидун*Дніпровська академія неперервної освіти*

Освітня мобільність у просторі глобалізованого світу

У статті досліджується феномен освітньої мобільності, яка відкриває для людини нові можливості, але і призводить до нових ризиків.

Метою дослідження є спроба визначення основні аспекти освітньої мобільності, її проблеми та перспективи у контексті глобалізації світу та модернізації вітчизняної освіти.

Незважаючи на те, що за останні роки відбулися значні зміни у національній системі освіти, які спричинили її реформування згідно з вимогами міжнародних стандартів та норм, актуальним сьогодні залишається розкриття деяких аспектів освітньої мобільності як окремого виду мобільності, її потенціалу та викликів у зв'язку з динамікою розгортання процесів глобалізації, спрямованих на створення європейських просторів освіти та наукових розвідок.

Результати. Автором дослідження увагу сфокусовано на феномені мобільності як руху в освіті, професійній діяльності, переходу особистості з однієї соціальної позиції до іншої. Чільне місце відведено специфіці освітньої мобільності не лише вищої школи, але й загальної середньої і безперервної освіти, адже мобільність відкриває низку ідей як на рівні логік та моделей інтернаціоналізації сучасних університетів, так і на рівні підготовки, поглиблення компетенцій учителя Нової української школи.

Запропоновано авторське визначення поняття «освітня мобільність», оцінено вплив мобільності на розвиток освіти, людини, суспільства в цілому. Розкрито основні ризики впровадження мобільності, зокрема міжнародної, у національну систему освіти. Увагу акцентовано на необхідності розбудови національної системи освітньої мобільності. Показано, що фізична мобільність поступається місцем новій віртуальній мобільності, заснованій на взаємодії усіх традиційних форм передачі інформації через можливості інформаційного суспільства, виникає потреба принципового вдосконалення філософських основ мобільності та створення нової діалектики.

Висновки. Встановлено, що сучасна освітня мобільність відкриває для людини нові можливості і, водночас, призводить до нових ризиків. Тому й погляди науковців до цього явище неоднозначні. У функціонування освітньої мобільності втягнені глобальні суспільні процеси, енергетичні та інформаційні потоки. Мобільність сама освоює себе, будь-який вид її може об'єднатися з іншим.

Ключові слова: мобільність, освітня мобільність, глобалізований світ, соціальна мобільність, академічна мобільність, міжнародна мобільність, віртуальна та фізична мобільність, національна система освіти, модернізація освіти, інформаційне суспільство.

Liudmyla Shvydun*Dnipro Academy of Continuous Education*

Educational Mobility In the Globalized World

The article examines the phenomenon of educational mobility, which opens new opportunities for people, but also leads to new risks.

The aim of the study is to try to identify the main aspects of educational mobility, its problems and prospects in the context of globalization and modernization of national education..

Despite significant changes in the national education system in recent years, which have led to its reform following international standards and norms, it is relevant today to disclose some aspects of educational mobility as a separate type of mobility, its potential, and challenges in connection with the dynamics of the development of globalization processes aimed at creating European system of education and research.

Results. The author of the study focuses on the phenomenon of mobility as a movement in education, a professional activity, the transition of an individual from one social position to another. A prominent place is given to the specifics of educational mobility not only in higher education institutions but also in general secondary and continuing education institutions, because mobility opens many ideas both at the level of logic and models of internationalization of modern universities and at the level of training and deepening teachers' competencies in New Ukrainian School.

The author's definition of the concept of "educational mobility" is offered, the influence of mobility on the development of education, a person, the society as a whole is estimated. The main risks of introducing mobility, including the international one, into the national education system are revealed. The relevancy to build a national system of educational mobility is

emphasised. It is shown that physical mobility gives way to new virtual mobility, based on the interaction of all traditional forms of information transmission through the information society, there is a need to fundamentally improve the philosophical foundations of mobility and create a new dialectic.

Conclusions. It is established that modern educational mobility opens new opportunities for a person and, at the same time, leads to new risks. Therefore, the views of scientists on this phenomenon are ambiguous. Global social processes, energy, and information flows are involved in the functioning of educational mobility. Mobility creates itself; any kind of it can be combined with another.

Keywords: *mobility, educational mobility, globalized world, social mobility, academic mobility, international mobility, virtual and physical mobility, national education system, modernization of education, information society.*

Вступ

XXI століття – період докорінних та глобальних змін, які стосуються всіх сфер життя людини, несуть соціальні суперечності і видозмінюють якість життя та освіти. Локомотивом цих змін була і є освіта, яка вийшла за межі навчального закладу, заповнила собою все людське життя, забезпечує розвиток науки, техніки, економіки та суспільства в цілому, впливає (прямо чи опосередковано) на всі аспекти людського розвитку та сама зазнає зворотного впливу. Можемо стверджувати, що життя індивіда стає частиною і умовою освіти, світ людини існує у світі освіти.

Епоха глобалізації запропонувала новий вид цінностей, який неможливо звести до речового володіння, такого звичного для доби індустріального суспільства. З. Бауман у роботі «Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства» звертає увагу на переорієнтацію ідеї споживання – від споживання речей і інформації до споживання «мобільності», набуття доступу до «глобальної мобільності» (Бауман, 2014). Ми погоджуємось з дослідницею Т. Жижко, яка в своїх працях звертає увагу на існування потужного зв'язку між академічною мобільністю та динамікою розгортання процесів глобалізації, спрямованих на створення європейських просторів вищої освіти та наукових досліджень. Мобільність відкриває низку ідей як на рівні логік та моделей інтернаціоналізації сучасних університетів, так і на рівні підготовки вчителя Нової української школи, який, завдяки мобільності, стає носієм загальноєвропейських та загальнолюдських цінностей, таких як повага до життя, людини, природи; справедливість, свобода, рівність, гуманізм, праця, знання, гармонія тощо. «Доступ до глобальної мобільності» розглядається З. Бауманом як сучасний варіант розуміння

свободи, і, в той же час, причетність особи до сфери «глобальної мобільності» стає критерієм визначення її соціального статусу – чи то турист, чи бродяга (Бауман, 2014). За ступенем свободи участі у мобільності визначається і як нова соціальна ієрархія, а разом з нею у процесі розвитку та уніфікації освітніх систем, глобалізації та активізації міжнародної діяльності, мобільність стає ключовою характеристикою сучасної освіти і науки. За словами Ш. А. Лахмена «освіта є ключем для соціальної мобільності та показником ступеня меритократичності суспільства» (Lachman, 2010, P. 542).

Аналіз досліджень і публікацій.

Феномен мобільності не є новим у контексті проведення досліджень. Мобільність, її різновиди (академічна, соціальна, професійна тощо), тенденції та перспективи розвитку в різних регіонах світу, мотивація суб'єктів організації студентської мобільності, стратегії переміщення іноземних студентів до ВНЗ іншої країни, проблеми міжнародної діяльності вищих навчальних закладів, вироблення підходів до формування концепції розвитку міжнародного співробітництва сьогодні є предметом вивчення як зарубіжних, так і українських науковців.

Як предмет міждисциплінарного дослідження вчених, проблема мобільності вивчається у різних галузях знань: соціології, економіці, психології, педагогіці.

Філософські аспекти мобільності обґрунтовують: В. Андрущенко (2005), Л. Сокурняська (2011), О. Дейнеко (2011), О. Максимович (2017), Д. Свириденко (2014), Н. Латуша (2014), Л. Сушенцева (2011).

Незважаючи на те, що за останні роки відбулися значні зміни у національній системі освіти, які спричинили її реформування згідно з вимогами міжнародних стандартів та норм, актуальним сьогодні залишається розкриття деяких аспектів освітньої мобільності як

окремого виду мобільності, акцентування уваги на її можливостях та проблемах в умовах глобалізації суспільства, інтегрування до Європейського освітнього простору. Зазначимо, що під Європейським простором вищої освіти (European Higher Education Area) розуміють простір вищої освіти країн-учасниць Болонського процесу, що проводять узгоджену і прозору освітню політику (Бабин et al, 2010).

Мета дослідження – визначити основні аспекти освітньої мобільності, її проблеми та перспективи у контексті глобалізації світу та модернізації вітчизняної освіти.

Для досягнення мети на різних етапах наукового дослідження використовувалися вивчення нормативних документів, психолого-педагогічної, монографічної і довідкової літератури з питань мобільності із подальшим їх аналізом та синтезом (уможливили визначення теоретичних аспектів досліджуваної проблеми); систематизація, узагальнення дослідницьких матеріалів (для з'ясування сутності освітньої мобільності, її проблем та перспектив).

Результати дослідження. Академічна мобільність в Європі має давні корені. Ми солідарні з У. Тейлором, який вважає, що історія розвитку європейської освіти свідчить про те, що сьогодні в Європі доречно говорити не стільки про інтернаціоналізацію вищої освіти, скільки про реінтернаціоналізацію, про повернення до традицій середньовічної європейської культури і культури XVII століття (Teichler, 1998, P. 99).

В Україні культурно-освітнім осередком XVII-XIXст. була Києво-Могилянська академія, яка стала міжнародним освітнім центром всієї Східної Європи, для якої характерні були зародки академічного обміну.

«Природня річ, що найохочіші до науки вихованці Києво-братської школи, бажаючи поширити й поглибити свою освіту, (...) направляли свої стопи на Захід, переважно до Польщі. У школах польських, переважно в єзуїтських, закінчили свою освіту такі особи, як Сильвестр Коссов, Іосиф Конашевич-Горбаський, Інокентій Гізель, Варлаам Ясинський, Іоасаф Кроковський, Стеван Яворський та інші. Деякі доходили навіть до Риму» (Кудрявцев, 2014).

Але події суспільно-політичного життя, що відбувалися на теренах України, привели

до обмеження майже до кінця XX століття процесів мобільності, в тому числі і освітньої, незатребуваним було розуміння національної системи освіти як складової європейського освітнього простору, для якого провідним принципом функціонування є вільне пересування студентів і викладачів, їх право розпочинати і продовжувати освіту у різних освітніх системах.

Наприкінці XX ст. у світі відбуваються зміни (глобалізація суспільства, формування інформаційної цивілізації, інформаційної культури суспільства в цілому і особистості, взаємозалежність держав з однієї сторони та військові конфлікти, війни, економічні, політичні, інші кризи), що стали причиною втрати освітою своїх організаційних форм і приводять до необхідності модернізації системи освіти, пошуку таких освітніх моделей, які могли б відповідати запитам та потребам сьогодення. Це вносить принципові зміни у загальну філософію, ставить нові завдання і одночасно відкриває нові горизонти психолого-педагогічного пошуку. Інформаційне суспільство – це новий, особливий етап життєдіяльності цивілізації (Мокій & Лапшина, 2009).

Характерною ознакою модернізації освіти є формування освітньої мобільності серед суб'єктів освітнього процесу: здобувачів освіти, викладачів, шкільних учителів, науковців тощо, що сприяє якісному професійному розвитку впродовж усього життя, відкриває можливість для отримання неперервної освіти, постійного поглиблення компетенцій, досягнення цілісності і наступності у навчанні та вихованні, формуванні актуальних знань, гнучкості, критичності мислення, творчої ініціативи, розвитку високого адаптаційного потенціалу. Мобільність ми розглядаємо як відповідь національної освітньої системи на виклики глобального освітнього простору, конкуренцію на ринку освітніх послуг, чинник входження України до європейського освітнього простору, який сприяє зростанню академічної мобільності, але й, одночасно, академічна мобільність впливає на формування та розвиток цього освітнього простору. З одного боку, цей підхід нормативно закріплений в установчих документах із реалізації Болонського процесу, з іншого боку – він є відродженням

важливої освітньої традиції, яка існувала та актуалізувалась в тій чи іншій мірі протягом всієї історії університетської освіти, яка є однією з основ ідеї університету в цілому (Свириденко, 2014).

Розглянемо детальніше специфіку освітньої мобільності. Аналіз документів Європейського простору вищої освіти дозволяє виділити такі типи академічної мобільності:

- інституційна мобільність;
- мобільність програм;
- мобільність людей, фізична/дистанційна мобільність.

Мобільність освіти є принциповою характеристикою єдиного освітнього простору, на формування якого спрямований, зокрема, й Болонський процес, у рамках якого враховується також рівень освіти суб'єктів мобільності (середня, середня професійна, вища професійна, фундаментальна) і географія (мобільність усередині країн ЄС, мобільність між країнами ЄС та іншими країнами світу, мобільність між країнами-сусідами).

Нам імponує думка дослідниці Н. Радіонової, що входження України до європейського освітнього простору, практики обміну студентами та учнівською молоддю виводять проблему оптимізації освітньої інтеркультурної комунікації у практичну площину. Адже від її успішності далеко не в останню чергу залежить розвиток міжнародної мобільності, зокрема, конкурентоздатність української освіти на європейському ринку освітніх послуг (Радіонова, 2012). Глибинні й об'єктивні процеси становлення єдиного відкритого освітнього простору, зорієнтованого на усе світове співтовариство, що невинно відбуваються у світі, впливають на формування єдиного ринку освітніх послуг, який вимагає прозорості діяльності навчальних закладів, універсальних рейтингів та показників освітньої статистики, у тому числі й щодо якості освіти, стану локальних освітніх систем у різних країнах.

Показником успішного розвитку всесвітнього ринку освітніх послуг є процес міжнародного обміну «носіями знань», що отримав назву міжнародної академічної мобільності. У багатьох країнах світу вона є важливою складовою державної політики, а тому на постійній основі здійснюється її

спеціальний аналіз, розробляються відповідні управлінські схеми, специфічні методи її ефективної реалізації, професійна підготовка спеціалістів для роботи у цій галузі. Обмін викладачами і студентами спирається на правову основу. Зокрема, на взаємне визнання країнами, що співпрацюють у галузі освіти, дипломів і сертифікатів. Дослідники як в Європі, так і в Україні визнають, що мобільність потребує підтримки для поширення її ідей. Так, конституювання європейського простору вищої освіти відбувається в рамках Болонського процесу, учасницею якого є Україна. Країни-учасниці цього процесу прагнуть посилити мобільність студентів і викладачів (як академічну, так і на ринку праці), узгодити та зблизити навчальні програми та системи, забезпечити високу якість європейської освіти. У 1997 р. під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО було розроблено та прийнято Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій, що належать до вищої освіти. Разом із Сорбонською декларацією ці документи є програмними для створення інтегрованого і відкритого європейського освітнього простору. У країнах ЄС мобільність базується на концептуальних положеннях Болонської декларації, кваліфікаційній рамці для Європейського простору вищої освіти (за основу взято Дублінські дескриптори), рамці кваліфікацій для навчання впродовж життя, які ініційовані Європарламентом та Єврокомісією, рішенні Лондонської конференції міністрів, що відповідають за вищу освіту, стандартах та рекомендаціях щодо забезпечення якості освіти в Європейському просторі вищої освіти, Зальцбурзькому принципі розробки докторських програм для Європейського суспільства знань, Хартії європейських університетів для освіти впродовж життя та інших документах (Національний інститут стратегічних досліджень, 2014).

Сучасна освітня мобільність відкриває для людини нові можливості і, водночас, призводить до нових ризиків. У функціонування інваріантної складової освітньої мобільності втягнені глобальні суспільні процеси, енергетичні та інформаційні потоки.

Розглядаючи академічну мобільність як основу інтернаціоналізації вищої освіти, в Україні існує дві думки щодо

програм міжнародної мобільності. З одного боку програми зміцнюють дружбу та взаєморозуміння між країнами, сприяють співробітництву університетів різних держав та налагодженню ділових контактів. Упровадження студентських обмінів та підтримка індивідуальної мобільності з боку держави сприяє економічному росту країни, політичній стабільності та соціальній збалансованості громадян. Академічна мобільність допомагає здійснити зміни у житті людини; відкриває перспективи для працевлаштування та подальшої кар'єри, професійного й статусного росту тощо. Ми поділяємо думку М. Триняк, що проєкт глобального навчання дозволить гуманізувати реальну мультикультурність через залучення учнів, студентів та викладачів до нових практик саморозвитку та самореалізації, використовуючи потенціал Іншого (Триняк, 366).

У рамках іншого підходу навпаки, мобільність розглядається як загроза стабільності розвитку національних закладів вищої освіти, міжнародні програми мобільності сприймаються дуже застережливо або взагалі негативно через тенденцію інтенсифікації освітньої міграції до більш розвинених економічно інших країн. А дослідник Г. Альтбах також звертає увагу на те, що сфера освіти зазнає вульгаризації в контексті перетворення університетів на підприємницькі одиниці: «Академічне співробітництво, інтелектуальний обмін, інтернаціоналізація – тут усе підкорено головній меті підприємництва – грошам» (Альтбах, 2002).

Ми вважаємо, що відповіддю освітньої системи України на виклики глобального освітнього простору має стати саме розвиток внутрішньої освітньої мобільності, яка збільшує шанси людини на самореалізацію, підвищує якість трудових ресурсів національної економіки. Але при цьому одночасно активно впроваджувати ідеї модернізації та інтернаціоналізації вітчизняної освіти і науки, щоб не стати приводом для відродження ізоляціоністської освітньої політики в нашому суспільстві, хоча важко поставити під сумнів тезу, що не тільки Україна, а й жодна національна вища школа не в змозі сьогодні ізолювати готувати фахівців, які б відповідали вимогам постіндустріального, інформаційного

суспільства (Колісник, Мосьондз, 2011).

На нашу думку, на сучасному етапі функціонування українських закладів вищої освіти академічна мобільність має передбачати:

- створення інформаційної бази даних про програми міжнародної академічної мобільності;
- обмін студентами;
- забезпечення належного рівня підготовки здобувачів вищої освіти для навчання за кордоном та подолання мовного бар'єру;
- інтернаціоналізацію планів, програм, формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувача вищої освіти;
- психологічний супровід здобувачів вищої освіти в новому освітньому середовищі та після їх повернення.

Погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників сходяться у розумінні мобільності як руху в пізнанні, в освіті, у професійній діяльності, переходу особистості з однієї соціальної позиції до іншої, який зумовлюється її властивостями, здібностями, професіоналізмом тощо. Мобільність науковці також розглядають не лише як рух суб'єкта чи предмета, але й процеси, причини, результати, вона стає атрибутом людей, ідей, інформації, цінностей тощо

Ми вважаємо, що на сучасному етапі варто говорити не лише про феномен мобільності у системі вищої освіти, але й у площині загальної середньої та безперервної освіти. На нашу думку, освітня мобільність – це різновид мобільності, спрямований на формування та підвищення рівня знань, умінь, компетенцій не лише у період навчання, а впродовж усього життя шляхом використання новітніх методів, способів набуття знань; може бути як зовнішньою, так і внутрішньою, поєднувати формальну, неформальну та (або) інформальну освіту, дистанційне навчання, дистанційне стажування, навчання з іншими видами діяльності тощо. До складових освітньої мобільності ми відносимо академічну мобільність, наукову мобільність, професійну мобільність, просторову мобільність, віртуальну мобільність, фізичну мобільність, мобільність програм. Мобільність сама освоює себе, будь-який вид її може об'єднатися з іншим.

Глобалізація, що набирає обертів із зростанням можливостей Інтернету,

радикально змінює структуру і зміст освітньої мобільності, спонукає до пошуку нових мобільних стратегій. Під впливом новітніх досягнень у галузі інформаційно-комунікативних технологій глобалізується й освітня мобільність. Фізична мобільність поступається місцем новій віртуальній мобільності, заснованій на взаємодії усіх традиційних форм передачі інформації через комп'ютер. На сучасному етапі до академічної мобільності зараховують не тільки фізичну мобільність, а й віртуальну, а також мобільність навчальних курсів, програм тощо. Ми підтримуємо пошук конструктивних шляхів імплементації ідей віртуальної академічної мобільності, яка полягає в тому, що не варто переоцінювати або недооцінювати можливості технологій, підходити до їх використання потрібно виважено, обгрунтовано, неупереджено. Із розвитком дистанційних форм освіти з'являються нові можливості для реалізації мобільності: можлива так звана «інтернаціоналізація вдома», студенти беруть участь в освітніх програмах закордонних навчальних закладів дистанційно. Слід також зазначити, що феномен мобільності є вкрай неоднорідним, що виявляється у паралельному функціонуванні не лише загальнодоступних державних освітніх проєктів, а й елітних програм, навчання у яких недосяжне для великої частини суспільства.

У дослідженнях з філософії освітню мобільність можемо розглядати як взаємодію учасників освітнього процесу з відкритим соціально-освітнім середовищем. Взаємодія у глобальному вимірі інформаційного суспільства об'єднує різні види освітньої мобільності та забезпечує використання здобутків інноваційних освітніх проєктів однієї країни в освіті інших. Це створює подібні освітні ситуації на теренах різних країн, що, в свою чергу, сприяє результативності освіти як інтегрального явища, яке характеризується взаємним зближенням і взаємодоповнюваністю національних освітніх систем. Слід відзначити також необхідність синхронізації дій, що досягається регулюванням цих проєктів відповідними національними інститутами, і, як наслідок, вихід національних освітніх систем за межі окремої держави, поступове

формування більш ефективної форми реалізації завдань освіти майбутнього.

Осмислення освітньої мобільності у взаємозв'язку з іншими видами мобільності стало можливим у результаті інформатизації та комп'ютеризації суспільства. Відкритість освітніх систем, збільшення потоків інформації, інтенсифікація обміну студентами, викладачами, науковцями, інноваційним досвідом, програмами тощо між різними педагогічними системами забезпечили можливість взаємодії різних видів мобільності. Вважається, що Інтернет може забезпечувати нелінійне середовище, багате на різні форми надання знань із забезпеченням інтерактивності через широкий спектр засобів, з одного боку, кидаючи студентам цікавий виклик для засвоєння принципу «навчатися тому, як навчатися», з іншого боку, стаючи можливим засобом для поширення плутанини, тривоги й розгубленості (Ryan, 2000).

Варто зазначити, що у науковому світі триває дискусія щодо розуміння явища мобільності, її місця, ролі та значення для людини, суспільства тощо. Такий інтерес пов'язаний із складністю, а подекуди і суперечливістю сутнісних характеристик мобільності: лінійність чи нелінійність, багатовимірність, відносність і абсолютність, континуальність і дискретність. Погляди дослідників мобільності неоднозначні. Науковцями часто мобільність розглядається поверхово, лише як можливість навчання або праці в іншій країні, або в іншому закладі вищої освіти, без дослідження всієї глибини поняття, а в студентському середовищі – стає модною інноваційною практикою. На наш погляд мобільність належить до числа найбільш загальних і абстрактних концептів філософії освіти. Ми поділяємо думки науковців, які у філософських дослідженнях суть поняття «мобільність» розкривають, використовуючи закони діалектики (закон взаємного переходу кількісних та якісних змін) і визначають мобільність як зміну, діяльність, рух або готовність людини до руху чи змін, при чому зміни можуть бути на різних рівнях: індивідуальному, професійному, науковому, соціальному тощо. Сутність цих змін проявляється у тому, що кількісні зміни нагромаджуються і приводять до якісних змін, адже суб'єкт, який перестає рухатися – втрачає якість.

На етапі розвитку інформаційного суспільства виникає потреба принципового вдосконалення філософських основ пізнання життя, в першу чергу, діалектики. Науковці все більше звертають увагу на необхідність створення нової діалектики, так званої неодиалектики або діалектики діалектик. При цьому закони діалектики – єдності та боротьби протилежностей, заперечення, переходу кількісних змін у якісні – не відкидаються, а піддаються спробам модернізації. Вони зберігають своє універсальне значення, проте набувають певних специфічних ознак у розумінні глобальних природних, масових соціальних процесів, принципово нових популяційних і цивілізаційних подій. У цих законах протилежності, суперечності, взаємозв'язки між всесвітніми подіями відбуваються у різних масштабах – від макрокосмічного до мікроскопічного, а явища протистоять одне одному не у форматі прямого зовнішнього протистояння, а діють одне в одному за своєрідним концентричним (доцентровим і відцентровим) принципом (Кремій, 2020).

Висновки.

Розглянуті проблемні питання освітньої мобільності потребують подальшого більш детального вивчення.

Говорячи про академічну мобільність ХХІ ст. в контексті процесів глобалізації, варто відзначити, що у порівнянні з ХХ ст., цей процес має більшу ступінь свободи, підкорюючись законам глобальної економіки та конкуренції, які прийшли разом із «розмиванням» кордонів між державами. Можемо також стверджувати, що сьогодні мобільність є відповіддю національної освітньої системи на виклики глобального

освітнього простору, конкуренцію на ринку освітніх послуг, чинником входження України до європейського освітнього простору, але й, академічна мобільність впливає на формування та розвиток цього освітнього простору; з мобільністю тісно пов'язаний процес інтернаціоналізації, який став предметом дискусії у Західній Європі та Україні ХХІ сторіччя. Одночасно виникає потреба принципового вдосконалення філософських основ пізнання життя, в першу чергу, діалектики та створення нової діалектики, так званої неодиалектики або діалектики діалектик.

Сучасна освітня мобільність формується під впливом взаємопов'язаних факторів: по-перше, нових освітніх технологій, які відкривають необмежений доступ до інформації, по-друге, потреб людини, суспільства, державних інститутів, зацікавлених у розповсюдженні нових знань, соціально значущих цінностей. Тим самим освітня мобільність формується «знизу» і «зверху». Її межі постійно розширюються, що пояснюється розширенням світу знань. Цілком природно, що серед різноманітних факторів, які стимулюють розгортання освітньої мобільності, провідними виступають соціальні потреби, які врешті-решт й визначають характер мобільності.

Виявлення й обґрунтування найбільш прийняттого для сучасного суспільства виду або поєднання певних видів мобільності потребує системного і цілісного дослідження освітніх моделей, їхнього генезису та технологій реалізації. Реалізація такої мобільності можлива у відкритому освітньому просторі, яка є внутрішнім джерелом динаміки будь-яких соціальних систем.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Альтбах Ф. Знание и образование как международный товар: крушение идеи общественного блага. Москва: Alma Mater. РУДН, 2002. №2. С. 40-44.

Бабин І., Болюбаш Я. Національний освітній глосарій: вища освіта. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 100 с.

Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва: Изд-во «Весь Мир», 2014. 264 с.

Бек У. Глобализация. Харьков: Эксклюзив, 2017. 460 с.

Колісник Л., Мосьондз М. Проблеми міжнародної академічної мобільності в українських реаліях. Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. Науковий журнал. 2011. Випуск 10. С. 270-274.

Кремій В. Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: Інтернет-посібник. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 243 с.

Кудрявцев П. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у ХVIII ст. Київ: 2014. С. 294.

Lachtman S. A. Racial Inequality and the Economic Payoffs of Higher Education. Oxford: Elsevier. Academic Press, 2010. P.546.

- Мокій А., Лапшина І. Академічна мобільність: виклики і загрози для людського капіталу України. Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. 2009. № 11. С.14-17.
- Національний інститут стратегічних досліджень. Аналітична записка. Академічна мобільність як фактор інтеграції України у світовий науково-освітній простір. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1421/>
- Радіонова Н. Рецензія на монографію М.В. Триняк «Інтеркультурна комунікація: освітній вимір». Філософія освіти. 2012. № 1-2 (11). С. 363-388. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2012_1-2_25.
- Ryan S. The Virtual University: The Internet and Resource-based Learning. Psychology Press 2000. 204 p.
- Свириденко Д. Соціокультурні передумови зародження та генези європейських університетів: контекст академічної мобільності. Вісник НАКККиМ. 2014. №2. С.12.
- Триняк М. Інтеркультурна комунікація: освітній вимір. Монографія, 2012. С. 366.
- Teichler U. The Role of the European Union in the Internationalization of Higher Education. Buckingham: Open University Press and SRHE, 1998. P. 99.

REFERENCES

- Al'tbakh, F. (2002). Znaniye i obrazovaniye kak mezhdunarodnyy tovar: krusheniye idei obshchestvennogo blaga. [Knowledge and education as an international commodity: the collapse of the idea of public good]. Moskva: Alma Mater. RUDN [in Russian].
- Babyn, I., Boljubash, Ja. (2011). Nazionalnyi osvutnij ghlosarij: vyshha osvita. [National Education Glossary: Higher Education]. Kyiv: TOV «Vydavnychuj dim «Plejada» [in Ukrainian].
- Bauman, Z. (2014). Globalizatsiya. Posledstviya dlya cheloveka i obshchestva. [Globalization. Consequences for individuals and society]. Moskva: Izd-vo «Ves' Mir» [in Russian].
- Bek, U.(2017). Globalizatsiya. [Globalizatsiya]. Kharkov: Eksklyuziv [in Russian].
- Kolisnyk, L., Mos'ondz, (2011). M. Problemy mizhnarodnoji akademichnoji mobil'nosti v ukrajins'kykh realijakh. [Problems of international academic mobility in Ukrainian realities]. Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Sotsiologiya i politychnykh nauk. Naukovy zhurnal. Vypusk 10. [in Ukrainian].
- Kremin', V. (2020). Psykholohiya i pedahohika u protydiji pandemiji COVID-19 [Psychology and pedagogy in counteracting the COVID-19 pandemic]: Internet-posibnyk. Kyiv: TOV «Jurka Ljubchenka»[in Ukrainian].
- Kudrjavzev, P. (2014). Osvitni mandrivky vykhovantsiv Kyjivs'koyi akademiji za kordon u XVIII st. [Educational travels of students of the Kiev Academy abroad in the XVIII century]. Kyiv,[in Ukrainian].
- Lachman, S. A. (2010). Racial Inequality and the Economic Payoffs of Higher Education. Oxford: Elsevier. Academic Press.
- Mokiy, A. & Lapshina, I. (2009). Akademichna mobil'nist': vyklyky i zahrozy dlja ljuds'koho kapitalu Ukrajinjy. [Academic mobility: challenges and threats to Ukraine's human capital]. Naukovyji visnyk Volynskogho nationalnogho universytetu im. Lesi Ukrajinjy. (11) [in Ukrainian].
- Natsional'nyi instytut stratehichnykh doslidzhen'. Analitychna zapyska. (2014). Akademichna mobil'nist' jak faktor intehratsiji Ukrajinjy u svitovyi naukovy-osvitniji prostir. [Academic mobility as a factor of Ukraine's integration into the world scientific and educational space]. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/1421/> [in Ukrainian].
- Radionova, N. Retsenzija na monohrafiju M.V. Trynjak «Interkul'turna komunikatsija: osvutniji vymir». [Review of the monograph MV Trinyak «Intercultural communication: educational dimension»]. Filosofija osvity. 11(1-2). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2012_1-2_25 [in Ukrainian].
- Ryan, S. (2000). The Virtual University: The Internet and Resource-based Learning. Psychology Press.
- Svyrydenko, D. (2014). Sotsiokul'turni peredumovy zarodzhennja ta genezy jevropeys'kykh universytetiv: kontekst akademichnoji mobil'nosti. [Sociocultural preconditions for the origin and genesis of European universities: the context of academic mobility]. Visnyk NAKKKiM. 2. [in Ukrainian].
- Trynjak, M. (2012). Interkul'turna komunikatsija: osvutniji vymir. [Intercultural communication: educational dimension]. Monohrafija. 366 [in Ukrainian].
- Teichler, U. (1998). The Role of the European Union in the Internationalization of Higher Education. Buckingham: Open University Press and SRHE.

Liudmyla Shvydun

Senior lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-7286-8103>, sobchyk2009@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 19.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2021

Артем Литовченко, Дмитрий Бойко, Татьяна Юрчик

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Символические инструменты воспроизводства и признания идеологии

Актуальность темы обусловлена ростом значимости идеологий по всему миру. Этот рост хорошо иллюстрируется активизацией идеологических движений и выступлений по всему миру, начиная от протестных акций движения «BLM» в США и массовых выступлений сторонников рэпера-коммуниста П. Аселя и заканчивая острыми проявлениями идеологической борьбы в Украине. Целью статьи является концептуализация символических инструментов воспроизводства и признания идеологии. Статья устраняет пробел в отношении социологического понимания инструментов воспроизводства и признания идеологии. Результаты работы авторов таковы: в статье охарактеризованы особенности функционирования идеологии в социальном пространстве. С помощью использования ранее разработанного авторами определения идеологии, обоснованы социологические возможности исследования воспроизводства и признания идеологии. Разработано авторское определение символических инструментов как преимущественно алгоритмизированных социальных средств воздействия на объекты и вещи с дальнейшей трансформацией их символического содержания. Описан принцип функционирования символических инструментов и их роль в утверждении идеологием и воспроизводстве соответствующего дискурса. Выводы исследования: воспроизводство и признание идеологии обеспечивается четырьмя основными символическими инструментами – номинацией, кодификацией, классификацией и стигматизацией. Механизм последовательного действия этих инструментов авторы иллюстрируют результатами проведенного в рамках норвежско-украинского исследовательского проекта ARDU критического дискурс-анализа кейса электорально обусловленного политического обострения в украинском политическом дискурсе в период парламентской гонки 2019 года. Дана условная схема этого процесса: вначале закрепляется смысл (используется номинация), затем – объект в структуре (кодификация), затем – атрибут (классификация), а затем – оценочный атрибут (стигматизация). Обоснованы перспективы дальнейших исследований таких форм применения символических инструментов, как натурализация, сакрализация, ретификация, (де)гуманизация.

Ключевые слова: идеология, символические инструменты, номинация, кодификация, классификация, стигматизация, дискурс-анализ

Artem Lytovchenko, Dmytro Boyko, Tetyana Yurchyk

V. N. Karazin Kharkiv National University

Symbolic Tools of Reproduction and Recognition of Ideology

The relevance of the article is due to the marked increase in the importance of ideologies in the socio-political and socio-cultural processes of different countries. The events of recent years (the protest wave of the American anti-racist movement BLM, which did not subside after the end of the presidential race in the United States; mass demonstrations of supporters of the rapper-communist P. Asel, who was arrested in Spain; regular large-scale actions of Ukrainian nationalist and ultranationalist groups) vividly illustrate the growth of ideologies as a factor in social life. The sociological study of ideology is often limited to a superficial description of the phenomenon; some works are characterized by the rejection of a deep study of the principles of the functioning of this phenomenon. We see a problem in this scientific approach, so we offer our own concept of ideology and of the mechanism of it functioning. The main purpose of our article is to conceptualize the symbolic tools of reproduction and the recognition of ideology as a social system of signs and actions (tools of ideological expansion of social space). The article contains the author's definition of the concept of symbolic tools as social means of influencing objects and things, which tend to be added into algorithms with a further transformation of their symbolic content. The results: four types of symbolic instruments have been identified: nomination, codification, classification and stigmatization. The peculiarity of each type of symbolic tools have been demonstrated by the example of the results of critical discourse analysis in the framework of the Norwegian-Ukrainian research project ARDU. The nomination (“official” and “nomination of personal opinion”) endows the new object with a new symbol; the codification streamlines the application of the nomination by endowing the old object with a new symbol; the classification binds an object to a specific attribute by assigning an old symbol to the new object; the stigmatization is a negative and positive evaluative algorithm (old object-old symbol) that fixes a certain status. Conclusions: the four tools tend to be applied sequentially like the nested algorithm. The results of the effective application of such an algorithm have

been subsequently legitimized. Sustainable forms of application of the considered instruments are naturalization, sacralization, reification, (de)humanization; we consider analysis of these forms to be the main direction of further research.

Keywords: *ideology, symbolic instruments, nomination, codification, classification, stigmatization, discourse-analysis*

Артем Литовченко, Дмитро Бойко, Тетяна Юрчик

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Символічні інструменти відтворення та визнання ідеології

Актуальність обумовлено помітним зростанням значущості ідеологій у соціально-політичних та соціокультурних процесах різних країн. Події останніх років – протестна хвиля американського антирасистського руху BLM, що, всупереч прогнозам, не втихла після закінчення президентських перегонів у США; масові виступи прихильників заарештованого у Іспанії репера-комуніста П. Аселя; регулярні гучні акції українських націоналістичних та ультранационалістичних угруповань – яскраво ілюструють вказане зростання ідеологій як фактору соціального життя. Мета статті полягає у концептуалізації символічних інструментів відтворення та визнання ідеології як соціальної системи знаків та дій. Стаття надає відповідь на питання про те, яким чином й за допомогою чого ідеологія відтворюється, підтримує власний статус, а також, стійку позицію у суспільному просторі. Із використанням раніше розробленого авторами визначення ідеології обґрунтовано соціологічні можливості дослідження відтворення і визнання ідеології. Результати дослідження: символічні інструменти визначено як специфічні схеми відтворення ідеологічно значущих ідей, постулатів, дискурсів та практик. Як одну з головних особливостей символічних інструментів, розглянуто їхнє тяжіння до складання у алгоритми, за рахунок чого ефективність їхнього впливу зростає та набуває оболонкового характеру. Проілюстровано принцип дії кожного виду символічних інструментів на прикладі результатів критичного дискурс-аналізу, проведеного в межах норвезько-українського дослідницького проекту ARDU, та зосередженого на кейсі електорально обумовленого політичного загострення українського політичного дискурсу у період парламентських перегонів 2019 року. Висновки: символічні інструменти відтворення та визнання ідеології функціонують в межах чотирьох елементного механізму дії, що складається з номінації, кодифікації, класифікації та стигматизації. Дана умовна схема цього процесу: спочатку закріплюється сенс (використовується номінація), потім – об'єкт в структурі (кодифікація), потім атрибут (класифікація), а потім – оцінний атрибут (стигматизація). Обґрунтовано перспективи подальших досліджень таких форм застосування символічних інструментів, як натуралізація, сакралізація, реіфікація, (де)гуманізація.

Ключові слова: *ідеологія, символічні інструменти, номінація, кодифікація, класифікація, стигматизація, дискурс-аналіз*

Как и общество, идеология продвинулась вперёд, она формируется не как общественно необходимая видимость, следовательно, не как самостоятельное, которое легко разрушить, а существует в виде своего рода замазки, идеология — это ложное тождество субъекта и объекта

Теодор Адорно

Введение.

Эта статья продолжает тему, поднятую нами в статье «Ревизия социологического дискурса идеологии в дефинитивной перспективе» (Литовченко, Бойко, Юрчик, 2020). В ней мы, систематизировали и обобщили социологические концепции идеологии, выработали авторское определение и наметили некоторые перспективы дальнейшего социологического исследования идеологии.

Отметим, что прошедшее с момента публикации время, исторически незначимое, тем не менее, ещё больше актуализировало тематику нашего исследования. Протестные акции «BLM», продолжившиеся в США после инаугурации Д. Байдена; массовые выступления сторонников арестованного рэпера-коммуниста в Испании; обострение идеологической борьбы в Украине – всё это можно считать точечными иллюстрациями

роста значимости идеологий в современном мире. Тем более актуальным становится следующий шаг после полученного нами в предыдущей статье концептуального определения идеологии, а именно – исследование того, каким образом обеспечиваются развитие и распространение идеологии, её воспроизводство и признание.

Проблемная ситуация заключается в том, что указанные выше очевидные проявления всплесков «идеологического поведения» рефлексированы в публичных дискурсах как уличное насилие, хулиганство или «внутренний терроризм»; таким образом, восприятию масс предлагается фиксация разрозненных девиаций, за которыми не видна сама возможность идеологической подоплёки. Противоречие заключается в том, что рост вмешательства идеологий в процессы общественной жизни маскируется, а сами идеологии латентизируются. Их растворение и укоренение в общественном бытии и сознании обеспечивается за счёт латентных же инструментов, имеющих символическую природу. Взрывной рост информатизации социальных процессов, характерный для XXI столетия (и особенно для пандемического 2020 года) создаёт всё больше возможностей символической экспансии идеологии в самые разные поля социального пространства. Эта экспансия ведётся посредством публикации формально внеидеологических, но имплицитно содержащих идеологические элементы и меседжи материалов на интернет-площадках, в телевизионных программах, прессе, мемах и т.д. Онтологический аспект проблемы, таким образом, связан с усилением роли символических инструментов, используемых идеологиями в социально-политических процессах. Снижение критического потенциала общественного сознания (поскольку идеологемы и идеологические маркеры латентизированы, то и усваиваются на нерефлексируемом уровне), аффективная поляризация конкурентных групповых взглядов (за счёт насыщения публичных дискурсов бинарными идейными оппозициями) – лишь наиболее очевидные проявления онтологического аспекта. Гносеологический аспект проблемы заключается в том, что инструменты воспроизводства, распространения и признания идеологий

попадают в поле исследовательского зрения социологов спорадически, и, в итоге, системного, теоретически обоснованного и эмпирически применимого понимания их природы и механизма действия в социологии нет. Соответственно, цель данной статьи – концептуализация символических инструментов воспроизводства и признания идеологии как социальной системы.

Обзор исследований и степень разработанности проблемы. Большинство встречающихся научных работ, монографий и статей (П. Бурдьё, С. Жижек, В. Бурлачук и др.) по данной тематике основываются, в первую очередь, на искусственном вычленинии отдельных характеристик и свойств этого явления и попытке, часто оценочной, их интерпретации. Нередко сам термин «идеология» применяется как самоочевидный, в узком, сугубо политическом, понимании – как, например, в эссе А. Бетеля «Социология и идеология», где идеология рассмотрена не как понимание и объяснение общества, а как обоснование политических действий по его, общества, изменению (Béteille, 2012). Наиболее ответственные зарубежные авторы, приведя обзор применимых в социальных науках определений идеологии, прямо отказываются давать какую-либо законченную формулировку по причине исторической обусловленности и дискурсивного характера идеологии: так поступает Рольф Петри в предисловии к своей книге «Короткая история западной идеологии» (Petri, 2018, p. 5). То же – и в большей степени – касается и отечественных работ по этой теме. В итоге мы, как правило, получаем обрывочные поверхностные суждения, не проясняющие ни сути идеологии, ни, тем более, характера механизмов инструментов её бытия. С другой стороны, традиция разведения идеологии и утопии, сложившаяся в мангеймианской социологии знания (напр., Dubois, 2015), сосредоточена скорее на сциентистской критике идеологии (усугублённой не всегда корректной интерпретацией марксовского подхода к идеологии), что также не способствует полноте понимания идеологии. Причина такого положения дел – сложность идеологии как предмета исследования, а также, провокационный потенциал этой перегруженной оценками темы (о чём

упоминают, например, Sarkowsky & Stein, 2021, pp. 1-14); результат – отсутствие завершённой социологической концепции идеологии и системных представлений о её воспроизводстве и признании. С другой стороны, нельзя в очередной раз не отметить и традицию отечественного социологического дискурса игнорировать идеологию даже в случаях очевидной необходимости включать её в рассмотрение. Так, в коллективной монографии ИС НАНУ «Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні» (Резнік та ін., 2019) предсказуемо нашлось место для категорий ценностей, гражданственности, политической культуры, идентичности и даже для «ментальности» (там же, с. 189-195), но не для идеологии. При этом, даже социологические материалы, предметом которых является идеология, отражают эту категорию как самоочевидную. Такова, например, статья М. Мищенко с многообещающим названием «Идеологии и смысл жизни», которая, хоть и начинается с исторического портрета советского философа Эвальда Ильенкова, но, помимо ряда далёких от социологической аргументации штампов и постулатов, не содержит ничего похожего, хотя бы на попытки научного анализа идеологии и её инструментов (Мищенко, 2020). Куда более содержательными оказываются работы, посвящённые повседневному уровню существования идеологий, как статья Е. Билоуса «К вопросу о сущности повседневных идеологических представлений» (Билоус, 2017); это не удивительно, если учитывать солидный фундамент исследования повседневных идеологий, заложенный в украинской социологии И. Поповой; однако, для исчерпывающего ответа на вопрос об инструментах воспроизводства и признания идеологий успешных исследований одного лишь повседневного уровня существования идеологий недостаточно.

Результаты исследования.

Мы рассматриваем идеологию как систематизированное единство суждений и практик, которое закрепляет безальтернативность первых и декларирует инвариантность последних (Литовченко, Бойко, Юрчик, 2020, с. 54). Идеологическая деятельность тесно связана с систематизацией и структурированием символов (поскольку соединяет бессистемные элементы в цельный

комплекс идей подобного характера). Символы, в отличие от обычных знаков, безразличных к содержанию как таковому, содержат силу, высвобождающуюся в моменты общественных потрясений (Бурлачук, 2002, с. 111), являются инструментами социальной интеграции, общения и познания (Бурдье, 2007, с. 91).

Идеологические символы так же, как и символы в целом (Бурлачук, 2002, с. 112), делят мир на потусторонний и посюсторонний, однако специфическим образом: потусторонним миром выступают иные идеологии и их приверженцы (ярко негативизируемые), а посюсторонним – собственно данная идеология (всегда окрашенная позитивно). Таким образом, особенностью идеологических символов является их оценочная функция, которая сплачивает идеологическую общность изнутри за счёт формирования условно «непризнаваемой» стороны – других идеологий. В процессе идеологической деятельности накопленная в социальной группе ненависть и насильственные порывы переносятся на ту самую «непризнаваемую» сторону.

Идеология насильно ограничивает носителей идеологического сознания, практически не оставляя места для их собственных идей и аргументации: ограничение некоторых социальных групп и индивидов, их гнёт объясняется, оправдывается и закрепляется идеологией, которая, оперируя бинарными оппозициями, «распределяет» группы на предпочтительные и нежелательные. В этом смысле, легитимирующий потенциал идеологии как способности достижения совпадения представлений о необходимом порядке, существующих в сознании сторонников, с той версией порядка, который воплощён конкретной идеологией, обладает оболочечным характером по отношению к символическим инструментам воспроизводства и признания идеологии. Потому на данном этапе достаточно обозначить то, что мы придерживаемся общего инструментального понимания легитимации в категориях социального конструктивизма (подробнее см. Бойко, 2019, с. 93-95) и сосредоточить внимание на «проникновении внутрь оболочки», то есть,

анализе тех символических инструментов, результаты применения которых впоследствии легитимируются.

Символические инструменты являются формой символического влияния и используются для накопления символического капитала/признания. Под символическими инструментами мы подразумеваем тяготеющие к сложению в алгоритмы социальные средства воздействия на объекты и вещи с дальнейшей трансформацией их символического содержания; с их помощью осуществляется управление идеологическими процессами и процессами в отношении идеологии. Они сами по себе пассивны, однако, приобретают собственную уникальность и специфику в момент использования их различными идеологиями: именно тогда символические инструменты обретают особый метод применения, ракурс подачи и способ действия за счет разницы в ценностно-идейном окрасе. Признание, на которое, в частности, направлено применение символических инструментов, имеет разные трактовки. Согласно П. Бурдьё и его последователям, признание – это символический капитал, который представляет собой все то, что нельзя купить (Салтанов, 2010, с. 18). Как указывает сам Бурдьё, оно может быть диффузным («завязанным» на коллективном признании) и объективированным (т.е., гарантированным государством). Несколько иное мнение относительно сущности признания выражает А. Хоннет, который выделяет два уровня: повседневный (уважение, слава) и правовой (имеет декларируемый оценочный характер) (Михайлов, 2012, с. 83-85). Однако, подобные интерпретации не могут быть применены к обширному явлению идеологии, поскольку оба социолога рассматривают признание как существующее социальное одобрение, направленное отдельно на конкретного человека, сообщество или вещи (к которым идеология по своему существу не сводится, она лишь может воплощаться в них). Измеряют это признание, которое считают результатом социальной деятельности, уровнем «символической эффективности» (Бурдьё, 2007, с. 84). Последняя, в свою очередь, является коэффициентом функциональной встроенности в общественную структуру путем признания агента/сообщества/вещи

важной/необходимой/ценной социальной единицей. Действительно, воспроизведение идеологии в обществе также является результатом признания, неотъемлемо связанного с идеями, нормами и ценностями, которые воспроизводятся в практической деятельности, но, в большинстве, остаются неочевидными; а потому это признание несколько иного порядка. Стоит прояснить, что мы в исследовательских целях искусственно разделяем «очевидное» признание идеологии, которое декларируется государственными и правовыми институтами, а также конституируется законами, нормативно-правовыми актами, непосредственно конституциями и т. д., и «неочевидное» признание, которое (не) осознанно воспроизводится в повседневной практической деятельности людей, их образцах поведения и моральных, ценностных, идейных установках, направляющих их практики; необязательно может быть закреплено на государственно-правовом уровне. Конечно, существует достаточно примеров симбиоза двух видов признания (СССР, Китай, Куба, Третий Рейх и пр.), однако, большинство этих примеров не являются типичными для современной реальности в её спутанном, формально (законодательно) «неидеологическом» характере. Однозначно можно утверждать, что признание – это согласие не с самим фактом существования феномена, а с правомочностью, обоснованностью, приемлемостью этого факта.

Другой факт – факт «неочевидности» идеологии – дает нам основания отметить, что отследить символическую «эффективность» признания невозможно хотя бы потому, что часто идеология существует независимо от осознания её укоренения в структуре мышления носителя данной идеологии, а потому, фиксирование уровня встроенности идеологии в общественную структуру существенно усложняется. Мы предполагаем, что признание идеологии зависит от уровня оценки человеком или группой собственной социальной позиции, но, вместе с тем, определяется практикой, базируется на «реалистичности». Метафора «реалистичности», в данном случае, указывает на незнание о самом факте существования и функционирования идеологии (в частности,

«привычность» угнетения: внедрённые в сознание постулаты настолько укореняются, что начинают казаться естественными и безальтернативными), о применении ею алгоритмов символических инструментов, а также, о личном воспроизведении индивидом/сообществами идеологических суждений и соответствующих практик. Социальное признание идеологии проявляется, в том числе, в её «неузнаваемости» в процессе практической деятельности теми, кто действует в поле этой идеологии. То есть, не зная о власти идеологии над нами, мы не только не освобождаемся от её воздействия, но и, что не менее важно, последовательно воспроизводим её посредством практической деятельности, базирующейся на «незаметной» для нас идеологии.

Для изучения признания идеологии предлагаем использовать оптику символически-инструментальных процессов, ранее успешно применяемую нами для других объектов исследования: определять символические инструменты в категориях номинации, кодификации, классификации и стигматизации (Бойко, 2019, с. 98). В отличие от предыдущих изысканий, сейчас их уместно интерпретировать не как независимые категории, а как неизбежно связанные, этапные алгоритмы признания идеологии. Они воплощают последовательный процесс закрепления: номинация – кодификация – классификация – стигматизация. Так, номинация закрепляет конкретный смысл, кодификация – сам объект в структуре, классификация – определенный атрибут, а стигматизация закрепляет оценочный атрибут.

Проработку и прояснение данных категорий предлагаем одновременно совместить с эмпирическими иллюстрациями процессов идеологической борьбы, основываясь на результатах критического дискурс-анализа в рамках норвежско-украинского исследовательского проекта ARDU (который реализовывался в т. ч. авторами этой статьи). Иллюстративный материал концептуализации будет сосредоточен на кейсе обострения идеологического противостояния в публично-политическом дискурсе Украины летом 2019 года (в период парламентской гонки), но отметим, что сами идеологические

конструкты за неполные два года слабо изменились, не говоря уже о стабильности принципа структурировании идеологических процессов символической борьбы.

Главной целью символической борьбы является завладение правом на монопольную легитимную номинацию и установление своей власти над ситуацией, о чём П. Бурдьё говорил так: «Номинация или назначения в конце представляет собой очень таинственное действие, логика которого очень близка к логике магии» (Бурдьё, 2007, с. 240). И действительно, успех номинации напрямую зависит от символического капитала: номинация – это символический инструмент, с помощью которого новое явление наделяют именем, «собственным» символом. Так, номинацию можно условно разделить на «официальную» и «номинацию личного мнения». «Официальная» номинация – это действие символического характера, которое имеет коллективный характер и достигается путем общественного согласия, которое обеспечивается властными ресурсами государства – ведь именно оно обладает правом на «официальную» номинацию. «Номинация личного мнения» – это символическое воздействие отдельных агентов, которые самостоятельно, всеми силами пытаются распространить и/или навязать личное мнение и точку зрения (Бурдьё, 1993, с. 72). Успех номинации (и одновременно ее цель) воплощается во всеобщей приемлемости.

Иллюстрацией номинации в контексте рассматриваемого кейса мы считаем такие слова и сочетания, как «сепаратисты», «пророссийские наёмники/агенты», «уличные нацисты»; каждое из них обозначает новый для украинской реальности объект новым для украинского политического дискурса символом (к таковым мы относим и «сепаратистов», поскольку до 2014 года это слово не только крайне редко применялось ко внутриукраинским акторам, но и никогда не применялось по отношению к многочисленным группам и целым регионам). Показательным можно считать то, что первые две номинации широко представлены в условно «патриотическом» дискурсе (ТСН, официальная пресса, «Европейская Солидарность», «Батькивщина», «Голос», П. Порошенко, Ю. Тимошенко, А. Парубий), но, при этом, отсутствуют в нейтральном

и условно «оппозиционном» дискурсах (лишь единожды в исследованном массиве слово «сепаратисты» было в саркастическом ключе использовано А. Шарием); номинация же «уличные нацисты» используется по отношению к парамилитарным ультраправым группам исключительно в дискурсе лидеров ОПЗЖ и уже упомянутого А. Шария. Это легко обнаруживаемое противопоставление добавляет уверенности в том, что мы имеем дело с использованием идеологического инструмента символической борьбы за номинацию «нового» социального объекта.

Вторичным по отношению к номинации символическим инструментом является кодификация, используемая с целью преодоления неточности, размытости (с которой практически всегда сталкиваются в контексте номинации). Кодификация закрепляет результат номинации путем установления четких границ и придания формы, упорядочивает реализуемые на практике номинации. Это означает предоставление практическому действию общественно одобренную видимость и позволяет поддерживать условную статичность, неизменность и стабильность практики, то есть, в целом контролировать практическую деятельность общества (Бурдые, 1994, с. 41-43). В результате этой операции единицы кодификации становятся предельно понятными и однозначными; в основе этого лежит не столько потребность в новой номинации, сколько острая необходимость изменить старую. Кодификация – это символический инструмент, с помощью которого происходит переименование уже существующей номинации.

Иллюстрация кодификации – использование словосочетаний «пророссийские реваншисты», «страна-агрессор» и т.п. Оба словосочетания широко используются в условном «патриотическом» дискурсе (см. выше), при этом применяются для обозначения старых объектов. Российскую Федерацию номинируют «страной-агрессором» (новый символ), упорядочивая таким образом весь процесс номинации соседнего государства. При этом нейтральные номинации («Россия», «РФ») минимизируются, а вот позитивизирующие номинации («братская страна») вытесняются полностью. Слова «пророссийские

реваншисты» применяются по отношению к такому привычному для украинской политической действительности объекту, как политические силы и (электоральные) группы, ориентирующиеся на поддержание партнёрских экономических, политических и культурных отношений с Россией вплоть до вступления в ЕврАзЭС и Таможенный союз. Эти силы и группы существовали с момента распада СССР, однако, номинация с ядром «реваншисты» является новой для их обозначения. Схема упорядочения процесса номинации аналогична описанной выше, с той лишь разницей, что уже вытесняются нейтральные номинации («ориентированные на Россию», «выступающие за интеграцию с РФ» и т.д.), поскольку, позитивизирующие номинации по отношению к этим группам в украинском политическом дискурсе парадоксальным образом были маргинализированы ещё до 2014 года.

Третья степень использования символических инструментов обозначается нами как классификация, она отличается от двух предыдущих, во-первых, тем, что направлена на конкретные атрибуты, к которым и «привязывает» явление. Во-вторых, классификацию применяют для того, чтобы систематизировать мнения относительно общественного положения, то есть, обычно она выполняет организационную функцию. Как отмечал П. Бурдые, явление можно классифицировать при «владении кодом» (Бурдые, 2007, с. 75), то есть, перед применением алгоритма классификации явление необходимо кодифицировать. Когда в процессе кодификации мы устанавливаем четкие границы и отвергаем неоднозначные положения, то «подогнать» условно новое явление под уже известный концепт гораздо легче. А неизвестное (новое) явление, как правило, вызывает напряжение в обществе, преодолеть которое можно именно путем классификации. Мы, опираясь на работы А. Грамши, выдвигаем следующее предположение: для объяснения смысла нового объекта необходимо сопоставить его с устойчивым символическим конструктом, который определен соответствующим культурным пространством, что помогает уточнить границы и предотвратить «гибель» объекта (Грамши, 1991, с. 75). П. Бурдые же указывает на то, что невозможно осуществлять

классификацию и, при этом, не вести борьбу за нее. Мы можем сделать вывод, что борьба за право на классификацию идет постоянно; при этом механизм классификации направлен от конкретных объектов, явлений к общим положениям (Бойко, 2019, с. 100-101). Таким образом, классификация – это символический инструмент, с помощью которого новое явление наделяют старым символом. Классификация, в свою очередь, еще больше конкретизирует символическое положение объекта. Как отмечает Бурлачук, очевидно, что главным принципом классификации является разделение, которое и является условием упорядочивания мира посредством этого символического инструмента (Бурлачук, 2002, с. 175). Логично, что не все социальные группы принимают установленную социальную классификацию, а потому, идеология стремится ко всеобщему признанию с целью закрепления собственной версии разделения объектов, поскольку лишь таким способом станет возможным проведение соответствующего курса.

Классификацию, на наш взгляд, хорошо иллюстрирует такой набор элементов условно «патриотического» дискурса, зафиксированных нами в том же исследовании, как «террористы», «боевики», «ветераны», – и его условно «оппозиционная» альтернатива: «фашисты», «нацисты». Новые объекты – участники боевых столкновений на Донбассе (с обеих сторон) – обозначаются старыми символами, при помощи которых каждая обозначаемая группа привязывается к конкретному атрибуту. Так, именование представителей различных вооружённых соединений непризнанных «ЛДНР» «террористами» и «боевиками» фиксирует в качестве их основного атрибута использование недопустимых (неконвенциональных) средств борьбы – и одновременно отражает нежелание признавать их военными противниками. В итоге классификации происходит вытеснение иных номинаций, которое переводит «нежелание признавать» в «невозможность признавать». Используемый по отношению к новому объекту (участники АТО и ООС) старый символ («ветераны») закрепляет за ним атрибут подвига, благодаря типичной для постсоветского дискурсивного пространства коннотации. В противовес этому классификация в условно «оппозиционном»

дискурсе по отношению к тем же объектам осуществляется с противоположным атрибутированием: старые символы «фашисты» и «нацисты» имеют опять же типичную легко распознаваемую коннотацию «преступления против человечности», которая, в этом случае, закрепляется прежде всего за членами добровольческих батальонов и полков, а после – и за всеми вооружёнными соединениями Украины на Донбассе.

Наиболее сложным и капиталоемким символическим инструментом является стигматизация – средство оперирования «оценочными» символами, подразумевающее стремление к максимальной однозначности тезиса. Сама стигматизация, в первую очередь, не столько указывает на определенное отклонение, сколько закрепляет конкретный социальный статус (Goffman, 1963). И. Гофман подмечает, что стигматизация направлена на фиксацию именно «неприемлемости» как антитезиса «допустимости» в общественной жизни; мы же считаем уместным рассматривать стигматизацию не как сугубо негативное явление, а дополнить её возможностью положительной характеристики; однако, в любом случае стигматизация сохраняет оценочный характер. Так, стигматизация в контексте идеологии в определённых условиях апеллирует к постыдности, что связано с важностью роли бинарных оппозиций в системе идеологии (т.о., идеологическое понимание явлений как «хорошее-плохое» стимулирует восприятие «плохого» как постыдного) и существует для перенаправления негативных социальных настроений и чувств на отдельные объекты.

По уровням стигматизацию условно разделяют на, во-первых, связанную с физическими или ментальными атрибутами («недостатками», которые проявляются на индивидуальном уровне), и, во-вторых, групповую стигматизацию, которая делает акцент на социальные группы, накладывает определенный оценочный оттенок, например, на религиозные или этнические сообщества и др.; именно групповая стигматизация является наиболее актуальной при изучении идеологий.

Как символический инструмент, стигматизация наделяет «старый» объект «старой» номинацией (Бойко, 2019, с.

101), причем для объекта (и только для него) номинация является новой. То есть, уже существующий и привязанный к некой номинации объект становится стигматизированным при помощи некоего символа; этот символ не был создан для этого объекта, а потому, новой эта стигма является лишь для самого объекта. Процесс стигматизации не может проходить относительно неопознанного нового объекта, поскольку она направлена на изменение его статуса, а не конструирование его из ничего. Отсюда следует сложность применения стигматизации как идеологического инструмента: нужна не (с)только способность навязать новую, сколько заместить существующие номинации, коды и классификации со «знакового» объекта.

Логично, что проиллюстрировать стигматизацию – симметрично самая сложная задача: её можно усмотреть в активном использовании условно «патриотическим» дискурсивным сообществом таких словосочетаний, как «пятая колонна» и «защитники Украины». Первое – символ, безусловно, старый, отсылающий к риторической символизации периода гражданской войны в Испании, но давно расширенный до обозначения любой поддержки гражданами одного государства, выказываемой адрес формально враждебного государства. В нашем случае этот старый символ применяется к старому же объекту – уже упомянутым сторонникам всестороннего сотрудничества и интеграции с РФ, закрепляя за ними негативную, дискредитирующую стигму. Обратная, позитивная стигма закрепляется за старым объектом – ультраправыми парамилитарными отрядами (действующими на украинской территории ещё с начала девяностых годов прошлого века) при помощи старого же символа – «защитники Украины». Показательно, что не обнаруживаются условно «оппозиционные» стигмы в публично-политическом дискурсе: если для распространения альтернативы «официальным» номинаций, кодов и классификаций у «оппозиционных» участников дискурса достаточно символического капитала, то, в случае со стигматизацией, налицо монополизация «официального» потока «патриотическим».

Выводы.

В современных глобализационных условиях идеологическая символическая и материальная деятельность (ре)транслируется на интернет-платформах, телевидении, радиовещании, газетах, журналах и пр. во всё возрастающих объемах, тем самым задавая конкретные установки, маркеры, идеологемы и образцы поведения всё большему количеству людей и социальных групп. Происходит это с использованием символических инструментов – преимущественно алгоритмических социальных средств трансформации символического содержания объектов и вещей. Идеология, стремясь к воспроизведению, распространению и признанию (достижению согласия социального большинства с приемлемостью существования идеологии), использует символические инструменты, эффективность которых повышается с распространением идеологии.

Мы выделили четыре символических инструмента: номинацию («официальную» и «номинацию личного мнения») – наделение нового объекта новым символом; кодификацию – упорядочение применения номинации путём наделения старого объекта новым символом; классификацию – привязывание объекта к конкретному атрибуту посредством присвоения новому объекту старого символа; стигматизацию – универсальный (и отрицательный, и положительный) оценочный алгоритм (старый объект-старый символ), который фиксирует определенный статус. Их мы рассмотрели как последовательный процесс закрепления сначала смысла (номинация), затем объекта в структуре (кодификация), затем атрибута (классификация), а затем – оценочного атрибута (стигматизация).

С помощью этих символических инструментов производится идеологическая экспансия в социальное пространство – в частности, идеология зачастую (вос)производит атаку на старые символы с помощью перечисленных символических инструментов. Эту экспансию мы проиллюстрировали отдельными результатами критического дискурса-анализа политического дискурса участников парламентской гонки 2019 года (кейс электорально обусловленного

идеологического обострения оказался не только весьма ярким, но и долгосрочно значимым: идеологические конструкты за прошедшее время слабо изменились). Отметим, что критический дискурс-анализ представляется нам перспективным методологическим подходом для эмпирического исследования заявленной тематики символических инструментов воспроизводства и признания идеологии.

Зафиксированная нами экспансия имеет уникальный характер в каждом

отдельном случае, поскольку, каждая идеология применяет символические инструменты по-своему, приспособлявая «под свои нужды». Однако, можно обозначить относительно устойчивые формы идеологического применения символических инструментов (натурализация, сакрализация, ретификация, (де)гуманизация и т.п.), в углублённом исследовании которых мы видим основные перспективы дальнейших исследований этой темы.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Білоус, Є.В. (2017). До питання про сутність повсякденних ідеологічних уявлень. *Український соціум*. № 3 (62). с. 33–44. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/33-44_no-3_vol-62_2017_UKR.pdf
- Бойко, Д.М. (2019). Речі в інструментарії символічного насильства в постсучасному суспільстві: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків. 223 с.
- Бурдьє, П. (1993) Социология политики / пер. с франц. Н.А. Шматко, Москва: Socio-Logos. 336 с.
- Бурдьє, П. (1994) Кодификация. В: Начала. Choses dites: Пер. с фр. Шматко Н.А. М.: Socio-Logos. 288 с. URL: <http://bourdieu.name/content/kodifikacija>
- Бурдьє, П. (2007). Социология социального пространства : пер. с франц. Н.А. Шматко. Москва, Санкт-Петербург. 288 с.
- Бурлачук, В.Ф. (2002). Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира. Киев. 266 с.
- Грамши, А. (1991). Тюремные тетради: перевод с итал. Г.П. Смирнова и др. Москва. 560 с.
- Кутуєв, П.В. (2012). Идеология либерализма: между мифом и политэкономическими рецептами. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. № 1 (13). С. 33–37 https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/3276/1/06_kutuev_pv_liberal_ideology.pdf
- Кутуєв, П.В. (2003). Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка. *Наукові записки. Збірник. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Вип. 24. С. 146–158
- Кутуєв, П.В. (2016). Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології. Херсон: ВД «Гельветіка». 516 с.
- Литовченко, А., Бойко, Д., Юрчик, Т. (2020). Ревізія соціологічного дискурсу ідеології в дефінітивній перспективі. *Соціологічні студії*, 1 (16), с. 46–56. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-46-56>
- Михайлов, И.А. (2012). «Борьба за признание» в социально-критической теории А. Хоннета. В: *Западная философия конца XX – начала XXI века. Идеи. Проблемы. Тенденции: научное издание* / ред. И. И. Блауберг. Москва. С. 64–102
- Мищенко, М. (2020). Ідеології та сенс життя. *Разумков Центр*. 15.06.20 URL: <https://razumkov.org.ua/statti/ideologii-ta-sens-zhyttia>
- Резнік, О. та ін. (2019). Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України. 288 с.
- Салтанов, М.В. (2010). «Визнання» як фактор «усуспільнення» у сучасній практичній філософії. *Вісник ХНУ імені Каразіна. Серія філософія. Філософські перипетії*. № 917. С. 16–24
- Béteille, André (2012). *Sociology and Ideology*. In: *Democracy and Its Institutions*. New Dehli: Oxford University Press. 228 p. DOI:10.1093/acprof:oso/9780198080961.001.0001
- Dubois, Michel (2015). *Sociology of Ideology*. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2nd Edition. Ed. James D. Wright. Elsevier, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.32069-4>
- Goffman, Erwin (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York : Prentice-Hall. 153 p.
- Petri, Rolf (2018). Introduction. In: *The Short History of Western Ideology. A Critical Account*. Bloomsbury. 256 p.
- Sarkowsky, Katja and Stein, Mark, U. (2021). *Ideology in Postcolonial Texts and Contexts — an Introduction*. In: *Ideology in postcolonial texts and contexts* / ed. by Katja Sarkowsky and Mark U. Stein. Leiden; Boston : Brill Rodopi. pp. 1–14

REFERENCES

- Béteille, André (2012). *Sociology and Ideology*. In: *Democracy and Its Institutions*. New Dehli: Oxford University Press. 228 p. DOI:10.1093/acprof:oso/9780198080961.001.0001
- Bilous, Ye. V. (2017). On the question of the essence of everyday ideological ideas. *Ukrainian society*. № 3 (62). pp. 33–44. Retrieved from https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/33-44__no-3__vol-62__2017__UKR.pdf
- Boiko, D.M. (2019). *Things in the tools of symbolic violence in postmodern society: dissertation paper on PhD in Sociology*: 22.00.01 / V. N. Karazin Kharkiv National University. Kharkiv. 223 p.
- Bourdieu, P. (1993) *Sociology of politics* / trans. from French N. A. Shmatko, M. : Socio-Logos. 336 p.
- Bourdieu, P. (1994) *Codification*. In: *Beginnings. Choses dites*: trans. from French N. A. Shmatko. M.: Socio-Logos. 288 p. Retrieved from <http://bourdieu.name/content/kodifikacija>
- Bourdieu, P. (2007). *Sociology of social space*: trans. from French N. A. Shmatko. Moscow, Saint Petersburg. 288 p.
- Burlachuk, V.F. (2002). *Symbol and power: the role of symbolic structures in building a picture of the social world*. Kyiv. 266 c.
- Dubois, Michel (2015). *Sociology of Ideology*. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2nd Edition. Ed. James D. Wright. Elsevier. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.32069-4>
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*: New York : Prentice-Hall. P. 2
- Gramsci, A. (1991). *The Prison Notebooks*.: translation from Italian. G.P. Smirnov and others. Moscow. 560 p.
- Katja Sarkowsky and Mark, U. Stein (2021). *Ideology in Postcolonial Texts and Contexts — an Introduction*. In: *Ideology in postcolonial texts and contexts* / ed. by Katja Sarkowsky and Mark U. Stein. Leiden ; Boston : Brill Rodopi. pp. 1-14
- Kutuev, P.V. (2003). *Sociology and ideology in sociological discourse: the case of Andre Gunder Frank*. *Scientific papers. Collection. K.*: Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Vol. 24. p. 146–158
- Kutuev, P.V. (2012). *The ideology of liberalism: between myth and political economy recipes*. *Visnyk NTTU “KPI”*. Political science. Sociology. Law. № 1 (13). pp. 33–37. Retrieved from https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/3276/1/06_kutuev_pv_liberal_ideology.pdf
- Kutuev, P.V. (2016). *Transformations of modernism: institutions, ideas, ideologies*. Kherson: “Helvetica”. 516 p.
- Lytovchenko, A., Boyko, D., Yurchyk T. (2020). Revision of the Sociological Discourse of Ideology in a Definitive Perspective. *Sociological Studies*, 1 (16), c. 46–56. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-46-56>
- Mikhaylov, I.A. (2012). "Struggle for recognition" in the social-critical theory of A. Honneth. In: *Western philosophy of the late XX - early XXI century. Ideas. Problems. Trends*: / ed. I. I. Blawberg. Moscow. pp. 64-102
- Mischenko, M. (2020). *Ideologies and meaning of life*. Razumkov Center. 15.06.20. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/statti/ideologii-ta-sens-zhyttia>
- Petri, Rolf (2018). *Introduction*. In: *The Short History of Western Ideology. A Critical Account*. Bloomsbury. 256 p.
- Reznik, O. and others (2019). *Sociological dimensions of civil society in Ukraine* / ed. O. Reznik. Kyiv: Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine. 288 p.
- Saltanov, M.V. (2010). "Recognition" as a factor of "socialization" in modern practical philosophy. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Philosophy series. Philosophical vicissitudes*. № 917. pp. 16-21

Lytovchenko Artem

PhD in Sociology, Assoc. Prof. <https://orcid.org/0000-0002-1439-5213>, a.d.litovchenko@karazin.ua

Boyko Dmytro

PhD in Sociology, Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-3425-8555>, d.m.boiko@karazin.ua

Yurchyk Tetyana

Student, <https://orcid.org/0000-0002-9121-3292>, xa12283262@student.karazin.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 15.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2021

Олександра Орос*Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»*

Проблема взаємодії дітей молодшого шкільного віку з батьками в процесі дистанційного навчання під час пандемії COVID-19

Мета. В статті зроблено спробу виявити специфічні риси взаємодії батьків і дітей у ситуації дистанційного навчання, необхідного в умовах обмежувальних заходів, пов'язаних з пандемією Covid-19.

Актуальність. Карантин характеризується ситуацією загострення стресу, психологічної напруги та наростання кризи за кількома ключовими напрямками функціонування суспільства. Однією із найгостріших проблем, яка потребує додаткового вивчення, виступає ситуація взаємодії між батьками та дітьми в процесі дистанційного навчання. Реакція дітей і батьків у складних ситуаціях, пов'язаних із дистанційним навчанням, на нашу думку, потребує більш ретельного соціологічного аналізу. Вивчення поведінкових реакцій допоможе відслідкувати мікросоціальні компоненти стресових, складних для сім'ї ситуацій. Більш детальний аналіз дитячо-батьківської взаємодії у складних, стресових ситуаціях та ідентифікація насильства може стати основою для планування превентивних стратегій щодо насильства у сім'ї.

Результати. Дослідження проводилося у січні 2021 року під час другого загальнодержавного локдауну в Україні, пов'язаного з пандемією, спричиненою вірусом Sars Cov-2 Covid-19 з використанням Google Forms. У нашому дослідженні використано метод вибірки керованої респондентами (RDS). Первинні респонденти, рекрутинг яких здійснювався представниками закладів освіти – вчителі початкових класів (7 чол.) та батьки учнів початкових класів – голови батьківських комітетів (6 чол.). Останні виступали як респондентами, так і рекрутерами. Вторинні респонденти – учасники опитування, батьки дітей початкових класів. Анкета складалася із трьох блоків питань: соціально-демографічний блок, насильство та агресія батьків по відношенню до дітей, враження батьків від дистанційного навчання в школі. Дані оброблено за допомогою програми SPSS Statistics 22. Для статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Пірсона. За результатами нашого дослідження, переважна більшість як батьків, так і дітей оцінюють дистанційне навчання негативно та вкрай негативно, причому між ними виявлено корелятивний зв'язок. Попри вкрай негативну оцінку процесу дистанційного навчання як батьками так і дітьми, більшість респондентів відмітила, що відносини з дітьми не змінилися, проте 10,8% вказали, що погіршилися. За результатами нашого дослідження, під час дистанційного навчання в період другого локдауну 60% батьків проявляли по відношенню до дітей вербальну агресію і 10,4% застосовували фізичне насильство.

Висновки. З'ясовано, що більшість дітей у складних ситуаціях під час дистанційного навчання просить паузу, щоб відпочити. Встановлено, що батьки у складних ситуаціях під час дистанційного навчання переважно підтримують дитину. Нами виявлено зв'язок між застосуванням батьками фізичного насильства, криків, критики по відношенню до дітей під час дистанційного навчання з аналогічними поведінковими проявами до введення карантину. Вербальна агресія більшою мірою пов'язана із поведінкою дітей та змінами у дитячо-батьківських відносинах, так як вона частіше застосовується.

Ключові слова: дистанційне навчання, діти, діти молодшого шкільного віку, батьки, взаємодія батьків і дітей, карантин, агресія, насильство

Oleksandra Oros*Uzhhorod National University*

The Problem of Interaction of Primary School Children With Their Parents In the Process of Distance Learning During The COVID-19 Pandemic

Aim. The attempt to identify specific features of parent-child interaction in the distance learning situation, required in the context of the restrictive measures associated with the Covid-19 pandemic, has been made.

Topicality. Quarantine is characterized by a situation of exacerbation of stress, psychological tension and growing crisis in several key areas of society. One of the most acute problems that needs further study is the situation of interaction between parents and children in the process of distance learning. In our opinion, the reaction of a child during difficult situations related to distance learning requires a more thorough sociological analysis. It is quite typical and the study of behavioral responses will help to track the microsocial components of stressful, difficult situations for families and children. A more detailed analysis of such situations in child-parent interaction may be of practical importance. Results. The study was conducted in January 2021 during the second nationwide lockdown in Ukraine related to the pandemic caused by the Sars Cov-2 Covid-19 virus. Sampling

Method - Respondent-Driven Sampling (RDS). Primary respondents who were recruited by representatives of educational institutions - primary school teachers (7 people) and parents of primary school students (6 people) - chairmen of parent committees, who answered the questions and asked the parents of the class to answer the questionnaire, i.e., at the same time acted as recruiters. Secondary respondents - survey participants, parents of primary school children. The study was conducted using Google Forms. To form a sample, the questionnaire was posted on the pages of the social network "Facebook" and in groups of parents of junior classes "Viber" with a request from the recruiters. It should be noted that parents from the city were more willing to answer the questions than respondents from the village, who treated this method of the survey with distrust and apprehension. Although the questionnaire was anonymous, as was noted many times, as well as emphasizing purely scientific interest in the problem, some were afraid to be identified. The questionnaire consisted of three blocks of questions: socio-demographic block, violence and aggression of parents towards children, parents' impressions of distance learning at school. Data were processed using SPSS Statistics 22. Descriptive statistics (mean, standard deviation) have been analyzed by the authors. Pearson's correlation analysis method has been used for statistical analysis too.

According to the results of our study, the vast majority of both parents and children evaluate distance learning negatively and extremely negatively, and a correlation has been found between them. Despite the extremely negative assessment of the distance learning process by both parents and children, most respondents noted that relations with children have not changed, but 10.8% indicated that they have deteriorated. According to our study, during distance learning of the second lockdown, 60% of parents showed verbal aggression towards their children and 10.4% used physical violence.

Conclusions. It has been found that most children in difficult situations during distance learning ask for a break to rest. It has been established that parents in difficult situations during distance learning mostly support the child. We found a connection between the use of physical violence by parents, shouting, criticism of children during distance learning with similar behaviors before the introduction of quarantine. Verbal aggression is more associated with children's behavior and changes in child-parent relationships, as it is more commonly used.

Keywords: *distance learning, children, children of primary school age, parents, interaction of parents and children, quarantine, aggression, violence*

Вступ. Україна подолати третю хвилю масових захворювань Covid-19, яка знову внесла значні зміни у наше повсякденне життя. Експерти наголошують на ситуації загострення стресу, психологічної напруги та наростанні кризи за кількома ключовими напрямками функціонування суспільства (Brooks, Webster & Smith, 2020). Пандемія справді висвітлює найбільш вразливі сфери соціального життя (Musek, 2020; Pickersgill, 2020). На нашу думку, однією із найгостріших проблем, яка потребує додаткового вивчення, виступає ситуація взаємодії/стосунків між батьками та дітьми в процесі дистанційного навчання. Безумовно, вимушена ситуація впровадження дистанційної форми навчання виключила можливість належної підготовки до цього процесу як педагогів, так і батьків. Проте вважаємо, що найбільш «потерпілою» стороною слід вважати дітей. Адже навчання для дитини – це не тільки отримання структурованої інформації та знання. Навчання – це також важливі процеси соціалізації, які відбуваються поза уроками: спілкування з однолітками (яке виключено при дистанційному навчанні), пошук друзів, емоційний обмін. Результати оцінки організації шкільного навчання в

умовах карантину, яку провела соціологічна група «Рейтинг» у вересні 2020, показало такі результати: «72% вважають, що навчання в школах цього року потрібно проводити за традиційною системою» (Соціологічна група «РЕЙТИНГ», 2020).

До аналізу психологічних та соціальних проблем, пов'язаних із пандемією Covid-19, зверталися у своїх дослідженнях Еніколопов С.М., Дембіцький С.С., Сидоров М.В.-С., Бойко О.М., Воронцова О.Ю., Злобіна О.Г., Брукс С.К., Мусек Дж., Сміт Л. Е., Мансіні А.Д., Водланд Л., Вебстер С.К., та інші.

Мета статті – виявити специфічні риси взаємодії батьків і дітей у ситуації дистанційного навчання, необхідного в умовах обмежувальних заходів, пов'язаних з пандемією Covid-19.

Дослідження проводилося у січні 2021 року під час другого загальнодержавного локдауну в Україні, пов'язаного з пандемією, спричиненою вірусом Sars Cov-2 Covid-19 з використанням Google Forms. У нашому дослідженні використано метод вибірки керованої респондентами (RDS). Первинні респонденти, рекрутинг яких здійснювався представниками закладів освіти – вчителі початкових класів (7 чол.) та батьки учнів

початкових класів – голови батьківських комітетів (6 чол.). Останні виступали як респондентами, так і рекрутерами. Вторинні респонденти – учасники опитування, батьки дітей початкових класів. Анкета складалася із трьох блоків питань: соціально-демографічний блок, насильство та агресія батьків по відношенню до дітей, враження батьків від дистанційного навчання в школі. Дані оброблено за допомогою програми SPSS Statistics 22. Для статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Пірсона. В дослідженні взяли участь 193 респонденти: 88,6% жінок та 11,4% чоловіків. Віковий розподіл респондентів наступний: 34,7% – 36-45р., 33,7% – 31-35р., 25,9% – 24-30р., 5,7% – 46-50р.

Результати дослідження. Ми поставили батькам учнів молодших класів питання у наступній редакції: «На Вашу думку, як дитина оцінює дистанційне навчання?» і отримали наступний відсотковий розподіл відповідей: 31,2% батьків вважають, що оцінка їх дітей скоріше негативна; 23,1% означили оцінювання дітьми дистанційного навчання як вкрай негативне; 20,4% вказали відповідь – скоріше позитивно; 5,4% – дуже позитивно та 19,4% відзначили варіант відповіді «важко відповісти». Нас також цікавила оцінка батьками дистанційного навчання. Їх оцінку ми аналізували за двома показниками: оцінку процесу дистанційного навчання та оцінку навчальних результатів дистанційного навчання. Отримані результати на відповідні запитання анкети дещо відрізнялися, але не в значній мірі. Цікаво, що процес дистанційного навчання батьками було оцінено більш позитивно, ніж результати. Проте переважна більшість батьків оцінили як процес (37,8%) так і результат (39,4%) дистанційного навчання скоріше негативно, а також 15% оцінили процес та 19,7% результати вкрай негативно. Оцінка батьками процесу і результату дистанційного навчання очікувано пов'язана із думкою батьків щодо оцінки дітей – $r = 0,561$; $p < 0,01$ та $r = 565$; $p < 0,01$ відповідно.

Негативна оцінка більшістю респондентів ситуації дистанційного навчання вказує, що батьки та діти сприймають її як неприємну, травмуючу та потенційно стресову. Така негативна оцінка може спровокувати формування ворожого відношення до процесу навчання загалом (не тільки дистанційного, але

і очного). Категорично негативне відношення до процесів та результатів навчання свідчить про формування ворожої установки. Ворожа установка визначається як тривале негативне відношення до певного об'єкту чи процесу і характеризується афективною насиченістю та схильністю легітимізувати будь-які прояви агресії по відношенню до об'єкта (Ениколопов & Чудова, 2017). Ворожа установка у дорослих пов'язана із невдалим опрацюванням інформації, що може сприяти формуванню негативних інтерпретаційних механізмів ситуацій, що пов'язані із процесом дистанційного навчання у дітей та дорослих. У даному випадку ворожа установка щодо дистанційного навчання може додатково сприяти легітимізації агресії та насильства, які застосовуються батьками по відношенню до дітей, що сприятиме їхньому подальшому відтворенню. Так зване «соціалізаційне насильство» може виправдовуватися механізмом імпліцитної теорії «благочинності насильства» (Ениколопов & Чудова, 2017). В результаті дослідження виявлено, що тільки 40% батьків не застосовували по відношенню до дитини такі форми вербальної агресії як крики та критику. 34,2% батьків вказали, що крики та критику під час дистанційного навчання застосовували рідко, всього кілька разів; 20,7% батьків проявляли агресію кілька разів на тиждень; 2,1% – всього один раз та 2,1% – кожного разу. Ситуація щодо застосування фізичного насильства батьками під час дистанційного навчання значно відрізняється. 89,6% ніколи не проявляли фізичне насильство по відношенню до школярика; 7,3% дуже рідко (всього кілька разів) застосовували фізичне насильство; 1,6% проявляли кілька разів на тиждень та 1,6% застосовували насильство всього один раз.

На запитання анкети «Як Ваша дитина реагує на складні ситуації, пов'язані з дистанційним навчанням?», ми отримали наступні відповіді: 10,7% «підбадьорює мене і себе»; 32,1% «реагує цілком спокійно»; 62,6% «просить паузу, щоб відпочити»; 38% «тон спілкування стає незадоволеним»; 6,4% «кричить»; 23% «плаче»; 8,6% «кидає зошити, ручки та інші предмети». Респондентам було надано можливість обрати кілька варіантів відповіді. Реакція дитини під час складних ситуацій, пов'язаних із дистанційним навчанням, на нашу думку, потребує більш

детального вивчення. Вона є досить типовою і вивчення реакцій допоможе відслідкувати мікросоціальні компоненти стресових, складних для дітей ситуацій. Більш детальний аналіз таких ситуацій у дитячо-батьківській взаємодії може мати практичне значення.

Статистичний аналіз за допомогою кореляції Пірсона показав, що реакції дітей пов'язані із низкою змінних нашої анкети. Детальніше представимо результати у Таблиці 1.

Закономірно, що при аналізі особливостей взаємодії батьків і дітей під час дистанційного

Таблиця 1.

Кореляційні зв'язки реакцій дітей на складні ситуації, пов'язані з навчанням з проявами насильства та агресії батьків

Як Ваша дитина реагує на складні ситуації, пов'язані з дистанційним навчанням?	За період дистанційного навчання як змінилися відносини з вашою дитиною?	Чи доводилося вам застосовувати по відношенню до дитини крики та критику під час дистанційного навчання?	Чи траплялося застосовувати по відношенню до дитини фізичне насильство під час дистанційного навчання?	Чи доводилося вам застосовувати по відношенню до дитини крики та крики до введення карантину?	Чи доводилося вам застосовувати по відношенню до дитини фізичне насильство до введення карантину?
Підбадьорює мене і себе	-,216**	,259**	0,53	,151*	,036
Реагує цілком спокійно	-,356**	,379**	,142	,209**	,198**
Просить про паузу, щоб відпочити	,111	-,195**	-,114	-,044	-,122
Тон спілкування стає <u>незадоволеним</u>	,145*	-,268**	-,062	-,218**	,003
Кричить	-,002	-,057	-,130	-,111	-,143
Плаче	,161*	-,254**	,048	-,068	-,004
Кидає зошити, ручки, інші предмети	,160*	-,239**	-,245**	-,203**	-,282**

навчання, нас зацікавило, як змінилися дитячо-батьківські відносини. Попри вкрай негативну оцінку батьками переживань під час дистанційного навчання (Наприклад, «жах», «невиносимо», «кошмар» і т.д.), переважна кількість батьків зазначили, що відносини ніяк не змінилися – 63,9%, 6,7% – значно покращилися та 16% – скоріше покращилися. Проте, 10,8% зізналися, що відносини скоріше погіршилися, 2,6% вказали, що значно погіршилися. В результаті дослідження виявлено зв'язок між поведінковими

реакціями дітей на складні ситуації під час дистанційного навчання та модальністю змін дитячо-батьківських відносин. Такі реакції дітей як підбадьорення та спокійне реагування передбачають покращення у відносинах з батьками. Незадоволений тон дитини, плач та жбурління предметів демонструють діти, чий батьки відмітили, що відносини погіршилися. Ми остерігаємося точно вказувати напрямок зв'язку. Більш очевидним здається пояснення, що поведінкові реакції у складних ситуаціях впливають на відносини. Проте, зміна

модальності відносин з кращою на гіршу також може вплинути на поведінкові реакції дитини. Згідно концепції Р. Коллінза, конфлікт містить у собі компоненти інтеракційного ритуалу: фізична близькість, переживання схожих емоцій, виникнення ритмічної включеності, фізіологічної та психічної інтерсуб'єктності. Насильство, як намагання встановити мікроситуативну перевагу, створює труднощі для індивідів у формі конфронтаційної напруги (Collins, 2013).

Крики та критика з боку батьків у ситуації дистанційного навчання пов'язані майже з усіма поведінковими реакціями дитини. Уникнення криків та критики передбачає спокійні поведінкові реакції дитини та позитивні рішення складних ситуацій. Частіше застосування критики та криків пов'язані із бажанням вийти із ситуації, невдоволенням, плачем, перенесеною на предмети агресією дитини. Водночас варто підкреслити, що фізичне насильство батьків пов'язане виключно із агресією перенесеною на предмети ($r = -0,245$; $p < 0,01$). Діти, батьки яких не застосовували фізичне насильство до введення карантину реагують спокійно у складних ситуаціях, що пов'язані із дистанційним навчанням. Нами також виявлено зв'язок між застосуванням батьками криків та критики по відношенню до дітей до введення карантину із поведінковими реакціями дитини. Статистична значущість та напрямок зв'язку такий самий, як в аналогічній ситуації під час дистанційного навчання, проте показник трішки слабший. Цікавим для нас виявився факт, що випадки застосування батьками фізичного насильства до введення карантину пов'язані із незадоволенням тоном дитини під час складних ситуацій. Очевидно, дитина, маючи вже негативний досвід насильства у подібних ситуаціях, боїться його повторення. Водночас, явно відслідковується наслідування дітьми батьків. Поведінкові реакції дітей в першу чергу пов'язані з поведінковими реакціями батьків (Bandura, 1977). Як показало дослідження Паттерсона, сімейна агресія найчастіше виникає із намагань членів сім'ї контролювати один одного (Берковиц, 2001). Низка досліджень соціальних та психологічних реакцій на ситуацію пандемії виявили підвищений рівень патопсихологічної симптоматики, підвищений рівень агресії та насильницьких намірів, тривоги, порушення

суб'єктивного благополуччя та підвищений рівень психологічного дистресу (Бойко & Медведєва, 2020).

Очевидно, що проблема взаємодії дітей і батьків під час дистанційного навчання, його негативні оцінки та потенційна загроза агресії та насильства, сформувалася під впливом макрота мікросоціальних чинників. За звичних умов функцію примусу до навчання покладено на педагога. Водночас, в ситуації дистанційного навчання значно збільшується соціальна дистанція між учнем, педагогом та класом. В умовах дистанційного навчання частково або повністю нівелюються чинники, які безпосередньо або опосередковано спонукали до навчання. Наприклад, частково втрачається соціальний тиск з боку однокласників, є можливість у неприємній ситуації перервати зв'язок або ж уникнути відповіді, посиляючись на технічні проблеми. За таких обставин посилюється функція батьків примушувати до навчання, що передбачає встановлення чи посилення контролю. Припускаємо, що часткове перейняття батьками функції педагога також спричиняє додаткову напругу у дитячо-батьківській взаємодії через брак професійних педагогічних компетентностей. Така ситуація може спричиняти негативний процес часткової втрати батьками авторитету в очах дітей. Окрім низки віддалених у часі негативних перспектив розвитку дитячо-батьківських відносин, він також являється додатковим чинником, що потенційно збільшує конфліктний потенціал взаємодії та посилює насильницький та агресивний потенціал на мікросоціальному рівні. У батьків природно виникатиме необхідність відновлення домінування за допомогою насильницьких засобів.

З метою виявлення поведінкових реакцій батьків у ситуації дистанційного навчання, ми поставили в анкеті батькам запитання: «Як проявляється по відношенню до дитини Ваша реакція на складні ситуації, пов'язані із дистанційним навчанням?». Респондентам надано можливість надати кілька варіантів відповіді на запитання. Отримані нами відповіді батьків розподілилися наступним чином: 61,7% вказали, що підтримують дитину; 34,7% беруть паузу, щоб заспокоїтися, 7,8% батьків зазначили, що ніяк не проявляється по відношенню до дитини; 25,9% обрали варіант відповіді «тональність процесу навчання стає

суворішою»; 25,9% зізналися, що частіше роблять зауваження та критикують; 11,4% респондентів кричать. По 1% обрали відповіді «Обзиваю», «Кидаю зошити, ручки та інші предмети», «Штовхаю, штурхаю, трухаю дитину».

Аналізуючи отриману інформацію, можемо зробити висновок, що більшість батьків все ж обирають ненасильницьку поведінкову стратегію, спрямовану на підтримку дитини в складних ситуаціях, що пов'язані з дистанційним навчанням.

Водночас, за свідченням батьків, більшість дітей в аналогічних ситуаціях просять паузу, щоб відпочити, скоріше надаючи перевагу поведінковій стратегії уникнення. В результаті дослідження, ми виявили низку статистично значимих кореляційних зв'язків між поведінковими реакціями батьків в процесі взаємодії у ситуації дистанційного навчання під час пандемії Covid-19 та проявами агресії та насильства по відношенню до дитини, а також, змінами у дитячо-батьківських відносинах (Таб.2). Батьки, які вказали, що відносини за

Таблиця 2.

Кореляційні зв'язки реакцій батьків на складні ситуації, пов'язані з дистанційним навчанням з проявами насильства та агресії

Як проявляються по відношенню до дитини Ваша реакція на складні ситуації пов'язані із навчанням?	За період дистанційного навчання як змінилися відносини з вашою дитиною?	Чи доводилося вам застосовувати по відношенню до дитини крики та критику під час дистанційного навчання?	Чи траплялося застосовувати по відношенню до дитини фізичне насильство під час дистанційного навчання?	Чи доводилося вам застосовувати по відношенню до дитини критику та крики до введення карантину?	Чи доводилося вам застосовувати по відношенню до дитини фізичне насильство до введення карантину?
Підтримую дитину	-,213**	,284**	,229**	,344**	,188**
Беру паузу, щоб заспокоїтися	,024	-,186**	-,053	-,133	-,073
Ніяк не проявляється	-,045	,216**	,095	-,034	,113
Тональність навчання стає суворішою	,079	-,211**	-,105	-,154*	-,125
Частіше роблю зауваження та критикую	,229**	-,407**	-,198**	-,206**	-,238**
Кричу	,192**	-,387**	-,371**	-,221**	-,332**
Обзиваю	,019	,033	-,289**	-,003	-,100
Кидаю зошити, ручки та інші предмети	,214**	-,129	-,208**	-,139	-,170*
Штовхаю, штурхаю, трухаю дитину	,019	-,048	-,128	-,094	-,100

період дистанційного навчання покращилися, підтримують дитину у складних ситуаціях ($r=-0,213$; $p<0,01$). Дитячо-батьківські відносини значно погіршилися за обставин, коли батьки критикували, робили зауваження, кричали, кидали предмети ($r=0,229$; $p<0,01$; $r=0,192$; $p<0,01$ та $r=0,214$; $p<0,01$ відповідно). Батьки, що підтримують дитину у складних навчальних ситуаціях або ж ніяким чином не реагують, рідше застосовували крики та критику під час дистанційного навчання ($r=0,284$; $p<0,01$; $r=0,216$; $p<0,01$). Цікаво, що батьки, які не проявляли вербальної агресії та фізичного насильства по відношенню до дітей до карантину, значно частіше у складних ситуаціях підтримували дитину ($r=0,344$; $p<0,01$; $r=0,188$; $p<0,01$). Соціальна поведінка у складних ситуаціях контролюється тими програмами поведінки, які були багаторазово апробовані раніше (Huesmann & Moise, 1996). Батьки, які частіше застосовували вербальну агресію під час дистанційного навчання, у складних навчальних ситуаціях частіше брали паузу, щоб заспокоїтися ($r=-0,186$; $p<0,01$), обрали більш сувору тональність навчання ($r=-0,211$; $p<0,01$), частіше робили зауваження та крики ($r=-0,407$; $p<0,01$) та кричали на дитину ($r=-0,387$; $p<0,01$). Дуже схожа ситуація спостерігається із застосуванням вербальної агресії до карантину, проте зв'язок дещо слабший.

Висновки. За результатами нашого дослідження, переважна більшість як батьків, так і дітей оцінюють дистанційне навчання негативно та вкрай негативно. Очікувано між оцінкою дистанційного навчання (процесу та результатів) батьками та їх враженнями щодо оцінки дітьми виявлено значимий корелятивний зв'язок. Така оцінка може бути складовою ворожої установки щодо процесу дистанційного навчання, яка небезпечна процесом легітимізації агресії та насильства по відношенню до дітей. У випадку, що аналізується, це можуть бути вербальні форми

агресії, які адресовано процесу, результату дистанційного навчання та його учасникам. Ми намагалися з'ясувати специфіку взаємодії батьків учнів молодших класів та їх дітей через аналіз поведінкових типових поведінкових реакцій у складних ситуаціях, пов'язаних із дистанційним навчанням. Виявилось, що більшість дітей просить паузу, щоб відпочити. Встановлено, що батьки у складних ситуаціях під час дистанційного навчання переважно підтримують дитину. Попри вкрай негативну оцінку процесу дистанційного навчання батьками і дітьми, більшість респондентів відмітила, що відносини з дітьми не змінилися, проте 10,8% вказали, що погіршилися.

Отримані нами результати дослідження щодо специфічних рис дитячо-батьківських відносин в процесі дистанційного навчання під час пандемії Covid-19 у молодших класах виявили конфліктний потенціал таких ситуацій. За результатами нашого дослідження, під час дистанційного навчання в період другого локдауну 60% батьків проявляли по відношенню до дітей вербальну агресію і 10,4% застосовували фізичне насильство. Виявлено зв'язок між застосуванням батьками криків та критики по відношенню до дітей до введення карантину із поведінковими реакціями дитини. Наше дослідження дало можливість з'ясувати наявність статистично значимих корелятивних зв'язків між застосуванням батьками фізичного насильства, криків, критики по відношенню до дітей під час дистанційного навчання та до введення карантину із поведінковими реакціями дітей та батьків. На нашу думку, вербальна агресія у сучасному сімейному вихованні значно більше легітимізована, ніж фізичне насильство. Відповідно, вербальна агресія з боку батьків застосовуються частіше. Встановлено, що прояви вербальної агресії батьками більшою мірою пов'язані із поведінкою дітей у складних ситуаціях, пов'язаних із дистанційним навчанням та змінами у дитячо-батьківських відносинах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб: Прайм- ЕВРОЗНАК, 2001, 459 с.
- Бойко О.М., Медведева Т. И., Ениколопов С.Н., Воронцова О.Ю. Психологическое состояние людей в период пандемии COVID-19 и мишени психологической работы. Психологические исследования. 2020.Т.13, №70, С.1
- Ениколопов С.Н., Чудова Н.В. Агрессивность и имплицитная теория насилия. Прикладная юридическая психология №2. 2017, С.18-26
- Ениколопов С.Н., Чудова Н.В. Проблема проявлений враждебной установки. Психологические исследования. Т.10, №54. 2017, С.12-18
- Група «РЕЙТИНГ». Оцінка організації шкільного навчання в умовах карантину. Вересень 2020. URL: <http://sau.in.ua/research/oczinka-organizacziyi-shkilnogonavchannya-v-umovah-karantynu/>
- Bandura A. Social learning theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 1977
- Brooks, SK., Webster, RK., Smith, LE., et al. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. The Lancet. 2020; 395(10227):912-920.
- Collins, R. Entering and leaving the tunnel of violence: Micro-sociological dynamics of emotional entrainment in violent interactions. Current sociology. L. 2013. Vol.61. N2. P. 132-151
- Huesmann, L.R., Moise J. Media violence; A demonstrated public threat to children. Harvard Mental Health Letter, 1996, Vol. 12.
- Mancini, A. D. (2020). Heterogeneous mental health consequences of COVID-19: Costs and benefits. Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 12(S1), S15-S16. <http://dx.doi.org/10.1037/tra0000894>
- Musek, J. Psychological effects of isolation and quarantine. 2020. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.13337.65125>.
- Pickersgill, M. Pandemic Sociology. Engaging Science, Technology, and Society, 2020. 6, 347-350. <https://doi.org/10.17351/ests2020.523>

REFERENCES

- Berkovic, L. (2001). Agressija: prichiny, posledstviya i kontrol'. SPb: Prajm-EVROZNAK.
- Bojko, O.M., Medvedeva, T.I., Enikolopov, S.N., Voroncova, O.Ju. (2020). Psihologicheskoe sostojanie ljudej v period pandemii COVID-19 i misheni psihologicheskoy raboty. Psihologicheskie issledovanija. 13(70).
- Enikolopov, S.N., Chudova, N.V. (2017). Agressivnost' i implicitnaja teorija nasilija. Prikladnaja juridicheskaja psihologija №2, S.18-26
- Enikolopov, S.N., Chudova, N.V. (2017). Problema projavlenij vrazhdebnoj ustanovki. Psihologicheskie issledovanija. 10(54), S.12
- Ghrupa «REJTYNGh» (2020). Ocinka orghanizacziyi shkilnogho navchannja v umovakh karantynu. Veresenj. Retrieved from <http://sau.in.ua/research/oczinka-organizacziyi-shkilnogonavchannya-v-umovah-karantynu/>
- Bandura, A. (1977). Social learning theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Brooks, SK., Webster, RK., Smith, LE., et al. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. The Lancet. 2020;395(10227):912-920.
- Collins, R. (2013). Entering and leaving the tunnel of violence: Micro-sociological dynamics of emotional entrainment in violent interactions. Current sociology. L. Vol.61. N2. P. 132-151
- Huesmann, L.R., Moise, J. (1996). Media violence; A demonstrated public threat to children. Harvard Mental Health Letter, Vol. 12.
- Mancini, A.D. (2020). Heterogeneous mental health consequences of COVID-19: Costs and benefits. Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 12(S1) <http://dx.doi.org/10.1037/tra0000894>
- Musek, J. (2020). Psychological effects of isolation and quarantine. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.13337.65125>.
- Pickersgill, M. (2020). Pandemic Sociology. Engaging Science, Technology, and Society, 6, 347-350. <https://doi.org/10.17351/ests2020.523>

Oros OleksandraPhD., Assoc Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8029-4210>, orossb@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 22.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2021

Гудрат Исмаилзаде¹, Гюльназ Абдуллаева²

¹ Бакинский Государственный Университет (Баку, Азербайджан)

² Института Археологии и Этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана (Баку, Азербайджан)

Гаракепектепе - уникальный памятник древней материальной культуры Азербайджана

Гаракепектепе - уникальный памятник, охватывающий огромный отрезок времени от мезолита до позднего средневековья. И не случайно, что он несколько раз упоминается в известной энциклопедической книге основоположника азербайджанской научной историографии, выдающегося историка Аббаскули Ага Бакиханов «Гюлистан-Ирам» как важный культурно-торговый и стратегический пункт на пути с востока на север. На заре становления азербайджанской археологии к памятнику Гаракепектепе был проявлен интерес и таких известных исследователей как А.А. Ивановского и Э. Реслера, которыми на холме были осуществлены первые раскопочные работы.

Спустя более 60 лет на холме Гаракепектепе были начаты археологические изыскания под руководством автора этих строк. Около 30 лет продолжались археологические раскопки на данном холме-памятнике, в результате которых было установлено, что на протяжении нескольких тысячелетий здесь существовала жизнь. Впервые он был местом обитания мезолитических охотников, о чем свидетельствуют находки микролитических орудий. В эпоху медного века Гаракепектепе с его благоприятными хозяйственно-бытовыми условиями стал уже стационарным поселением оседлоземледельческих племен, доказательством чему являются характерные для указанного исторического периода керамические изделия и орудия труда, обнаруженные здесь в большом количестве.

Раскопками в раннебронзовом слое Гаракепектепе был выявлен ряд уникальных находок. Это - наконечник копья из небесного камня-метеорита, тигль для плавки металла, глиняная форма для отливки бронзового топора, глиняные сосуды с богатыми семантическими украшениями и много других изделий из металла, глины, камня и кости.

Не менее значительные данные были получены и о последующих этапах эпохи бронзы. При раскопках в верхних слоях, перекрывающих культурные напластования раннебронзовой эпохи, были выявлены следы плотной каменной застройки и остатки довольно мощной оборонительной стены среднебронзового периода. Также, были найдены керамические изделия, украшения и ряд других предметов, характерных для периода средней бронзы.

Интересными являлись находки, свидетельствующие об урбанизационных процессах в указанном периоде, и о тесных связях с культурными очагами Передней Азии. Заслуживает внимания и то обстоятельство, что археологическими исследованиями недалеко от холма Гаракепектепе было открыто погребальное поле, принадлежавшее непосредственно его древним насельникам. Раскопками в этом древнем некрополе выявлены богатые захоронения эпохи бронзы и начала железного века.

Ключевые слова: слой, пласт, редкий, находка, период, стратиграфия

Gudrat Ismayilzadeh¹, Gulnaz Abdullayeva²

¹ Baku State University, Department of Archeology and Ethnography

² Azerbaijan National Academy of Science Institute of Archeology and Ethnography of ANAS

Garakepektepe - Unique Monument of Ancient Material Culture of Azerbaijan

Garakepektepe is a unique monument covering a huge period of time from the Mesolithic to the late Middle Ages. And it is no coincidence that since antiquity it was mentioned several times in the famous encyclopedic book of the founder of Azerbaijani scientific historiography, outstanding historian Abbaskuli Aga Bakikhanov "Gulistan-Iram" as an important cultural, trade and strategic point on the way from east to north. At the dawn of the formation of Azerbaijani archeology, such famous researchers as A.A. Ivanovsky and E. Resler, who carried out the first excavation work on the hill, showed interest in the Garakepektepe monument.

More than 60 years ago on the Garakepektepe hill archaeological research began under the guidance of the author of these lines. For about 30 years archaeological excavations continued on this monument hill, as a result of which it has been established that life existed here for several millennia.

In the very beginning it was the habitat of Mesolithic hunters, as evidenced by the finds of microlithic tools. In the Copper Age, Garakepektepe with its favorable economic and living conditions, became a stationary settlement of settled agricultural

tribes, which is evidenced by the ceramic products and tools that were found here in large quantities. It is characteristic of the indicated historical period.

Excavations in the Early Bronze layer of Garakepektepe have revealed a number of unique finds. This is a spearhead made of a celestial meteorite stone, a crucible for melting metal, a clay mold for casting a bronze ax, clay vessels with rich semantic decorations and many other products made of metal, clay, stone and bone.

Not less significant data were obtained on the subsequent stages of the Bronze Age. During excavations in the upper layers, overlapping the cultural layers of the Early Bronze Age, traces of dense stone buildings and the remains of a rather washing defensive wall of the Middle Bronze period have been revealed. Also, pottery, jewelry and a number of other items characteristic of the Middle Bronze Age have been found there.

There were interesting findings, testifying the urbanization processes in the indicated period and close ties with the cultural centers of Asia Minor. Also, noteworthy is the fact that archaeological research not far from the Garakepektepe hill discovered a burial field that belonged directly to its ancient inhabitants. Excavations in this ancient necropolis have revealed rich burials of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age.

Keywords: *layer, stratum, rare, find, period, stratigraphy*

Гудрат Ісмаїлзаде¹, Гюльназ Абдуллаєва²

¹ *Бакінський державний університет (Баку, Азербайджан)*

² *Інституту Археології та етнології Національної Академії Наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Гаракепектепе - унікальний пам'ятник стародавньої матеріальної культури Азербайджану

Гаракепектепе - унікальний пам'ятник, що охоплює величезний відрізок часу від мезоліту до пізнього середньовіччя. І не випадково, що він кілька разів згадується у відомій енциклопедичній книзі основоположника азербайджанської наукової історіографії, видатного історика Аббаскулі Ага Бакіханов «Гюлістан-Ірам» як важливий культурно-торговельний і стратегічний пункт на шляху зі сходу на північ. На зорі становлення азербайджанської археології до пам'ятника Гаракепектепе був виявлений інтерес і таких відомих дослідників як А.А. Іванівського і Е. Реслер, якими на пагорбі були здійснені перші розкопки.

Через понад 60 років на пагорбі Гаракепектепе були розпочаті археологічні дослідження під керівництвом автора цих рядків. Близько 30 років тривали археологічні розкопки на даному пагорбі-пам'ятнику, в результаті яких було встановлено, що протягом декількох тисячоліть тут існувало життя. Вперше він був місцем проживання мезолітичних мисливців, про що свідчать знахідки мікролітичних знарядь. В епоху мідного віку Гаракепектепе з його сприятливими господарсько-побутовими умовами став вже стаціонарним поселенням оседлоземлеробних племен, доказом чого є характерні для зазначеного історичного періоду керамічні вироби і знаряддя праці, виявлені тут у великій кількості.

Розкопками у ранньобронзовому шарі Гаракепектепе було виявлено ряд унікальних знахідок. Це - наконечник списа з небесного каменю-метеорита, тигль для плавки металу, глиняна форма для відливання бронзового сокири, глиняний посуд з багатими семантичними прикрасами і багато інших виробів з металу, глини, каменю і кістки.

Не менш значні дані були отримані і про наступні етапи епохи бронзи. При розкопках у верхніх шарах, що перекривають культурні нашарування ранньобронзової епохи, були виявлені сліди щільною кам'яної забудови і залишки досить потужної оборонної стіни середньобронзового періоду. Також, були знайдені керамічні вироби, прикраси та ряд інших предметів, характерних для періоду середньої бронзи.

Цікавими були знахідки, що свідчать про урбанізаційні процеси в зазначеному періоді, і про тісні зв'язки з культурними осередками Передньої Азії. Заслугує на увагу і та обставина, що археологічними дослідженнями недалеко від пагорба Гаракепектепе було відкрито похоронне поле, яке належало безпосередньо його древнім насельникам. Розкопками в цьому стародавньому некрополі виявлені багаті поховання епохи бронзи і початку залізного віку.

Ключові слова: *шар, пласт, рідкісний, знахідка, період, стратиграфія*

Введение.

Общеизвестно большое значение многослойных археологических памятников в изучении последовательных этапов культурно-исторического развития древнейших племен и народностей. Широкую известность получил в археологии Кавказа, а в частности Азербайджана, памятник Кюльтепе близ г. Нахчывана, содержащий культурные напластования длительного отрезка времени от первого освоения металла до широкого его применения (Абибуллаев, 1959, с.77-94). Археологическими раскопками в Кюльтепе впервые были сделаны далеко идущие стратиграфические наблюдения, которые дали возможность по-новому, с большой полнотой осветить ряд вопросов медной и бронзовой культуры всего Кавказа.

Основная часть.

В шестидесятых годах было начато стационарное исследование нового многослойного памятника в Азербайджане, открыт новый памятник с более разновременными культурными отложениями. Это - крупное древнее поселение, расположенное на северной окраине г. Физули, в междуречье Гуручай и Кенделенчай. Само междуречье, простирающееся с юго-восточных склонов малого Кавказдор. Аракс, представляет собой высокое плато с остатками многочисленных древнеземледельческих поселений.

Интересующий нас памятник, состоящий из громадного холма, в настоящее время имеет коническую форму с уплощенной вершиной и выступает непосредственно в пойму р. Кенделенчай. Склоны холма довольно крутые, высота его со стороны реки около 50 м. С других сторон над окружающей территорией он возвышается на высоту до 30 м. Диаметр его с севера на юг – 200 м, с запада на восток – 180 м.

Описанный холм, именуемый местным населением Гаракепек или Гаракепектепе (Холм черного пса), до последнего времени в археологической литературе был известен как погребальный памятник-курган, и еще в конце прошлого столетия был осмотрен, а впоследствии и описан А.А. Ивановским (Ивановский, 1911, с.151-152). Любопытно, что несколько ранее Э.А. Реслером была предпринята попытка раскопать этот так называемый «погребальный памятник».

Естественно, раскопки Э.А. Реслера не могли дать ожидаемого им результата и вскоре были приостановлены. Но в результате такой работы, памятник в значительной степени был раскопан. Определенному разрушению подвергся он и в советское время.

Запоздалый интерес к памятнику Гаракепектепе был проявлен лишь в 1964 г. в связи с новыми поисковыми работами по изучению раннеземледельческих культур в междуречье Гуручай и Кенделенчай. При тщательном исследовании указанного памятника было установлено, что он представляет собой мощное древнее поселение, имеющее культурные отложения различных исторических эпох. На склонах холма были отмечены остатки разновременных строений и обнажены культурные напластования.

Небольшим разведочным шурфом, заложенным в 1965 г. у подножья восточного склона, было удостоверено, что в указанной части холма нижние культурные напластования вследствие земляных работ частично нарушены и перемещены.

При первых же исследовательских работах с поверхности и со склонов холма был собран обильный и весьма разновременный подъемный материал, состоящий из многочисленных каменных поделок, большого количества керамики и отдельных металлических изделий. Археологическими исследованиями, произведенными в последующие 1965-1966 гг. количество собранного материала было значительно увеличено (Исмаилов, 1967, с. 119-121).

Все эти материалы поддаются сопоставлению и хронологическому расчленению. Среди них ведущее место принадлежит многочисленным обломкам керамики. Из последних, наиболее ранними можно считать отдельные черепки от груболепных сосудов, поверхность которых слегка залощена. Принадлежат они к толстостенным сосудам довольно простых форм и технически вполне связываются с ранее обнаруженной ранней керамикой из Иранского и Советского Азербайджана, где они соответственно выявлены в таких памятниках, как Гейтепе (Буртон-Браун, 1955, с. 74-76), Пишделитепе (Дайсон и Воунг, 1960, с.19-28), Кюльтепе (Абибуллаев, 1959, с.56-63), Тойретепе (Рустамов, 1965, с.25-27),

Шомутепе (Нариманов, 1965, с.50-51), Баба-Дервиш (Исмаилов, 1963, с.5; Нариманов и Исмаилов, 1962, с.151) и в ряде древнейших земледельческих поселений Мильской степи (Иессен, 1963, с.8-10). В междуречье же Гуручай и Кенделенчай, аналогичная керамика, помимо Гаракепектепе, найдена в поселениях Гюнештепе, Хантепе, Кюльтепе и в верхних культурных слоях палеолитических стоянок Азых и Таглар (Гусейнов, 1963, с.5; Нариманов и Исмаилов, 1967, с.73-77). Нам известно также, что совсем недавно и на территории Грузии открыты остатки древнейших поселений с такой керамикой (Джапаридзе, Джавахишвили, 1966, с.12-13; их же, 1967, с.292-298).

Описанной керамикой в настоящее время характеризуется наиболее ранняя ступень оседло-земледельческой культуры Южного Кавказа, датируемая V-VI тысячелетиями до н.э. (Иессен, 1963, с.13-14).

Данная керамика в поселении Гаракепектепе, видимо, предшествовала богатой керамике общеизвестной куро-араксской раннебронзовой культуры, что удостоверяют обломки серо и чернополощенных мисок, кувшинов и бокалов с характерными полушаровидными ручками. На поверхности таких черепков отсутствуют какие-либо орнаментальные мотивы, присущие для отдельных групп керамики куро-араксской культуры. Вместе с тем, на одном обломке, относящемся к светлоглиняной подставке для узкодонных сосудов, отмечена круглая вмятина, которая довольно часто встречается в керамике интересующей нас культуры.

Из наличествующего керамического материала Гаракепектепе следует отдельно выделить массивную очажную подставку, имеющую два роговидных выступа и полушаровидную ручку на плечике. Она изготовлена из глины, в примеси которой имеется крупнозернистый песок. Поверхность ее со всех сторон оглажена и слегка обожжена. Длина подставки около 28 см, высота – 12 см. Описанная подставка принадлежит к одной из многочисленных разновидностей очажных подставок куро-араксской культуры и находит себе прямую аналогию в ряде памятников Южного Кавказа (Иессен, 1963, с.13-14).

Жизнь в поселении Гаракепектепе была интенсивной, по всей вероятности, и в период средней бронзы, на что, в первую очередь, указывает наличие среди подъемного материала многочисленной керамики указанного периода. Она состоит из черепков как монохромно расписных, так и серо, черно и отчасти светлолощенных сосудов. Поверхность последних, как правило, украшена разнообразными орнаментальными мотивами, чаще криволинейными, выполненными точечными оттисками или оттисками так называемого «шагающего» гребенчатого штампа. Черепки с таким орнаментом, в основном, принадлежат сосудам, различным по форме и размерам. Это, в свою очередь, небольшие округлые по форме горшки и чашки на низких поддонах, вылепленные довольно тщательно от руки. Все эти сосуды изготовлены из превосходно отмеченной тонкой глины, подвергнуты лощению и равномерному обжигу.

Такая керамика наиболее хорошо сопоставляется с соответствующей керамикой древнего поселения Узерликтепе близ Агдама (Кушнарева, 1959, с.397-402).

Подобная керамика в небольшом количестве была обнаружена в 1956-1960 годах А.А. Иессеном и в ряде других памятников Мильско-Карабахской степи (Иессен, 1963, с.18-19).

Необходимо отметить, что аналогичной керамикой сопровождается целое звено древнеземледельческих поселений в междуречье Гуручай и Кенделенчай. Это в значительной степени расширяет ареал среднебронзовой культуры первой половины и середины II тысячелетия до н.э. Достоин внимания то обстоятельство, что во всех этих поселениях встречена также керамика куро-араксской культуры, с которой, по ряду прослеживающихся признаков соприкасается керамика среднебронзовой культуры. Думается, что дальнейшее исследование таких памятников внесет существенные изменения в наши представления относительно среднебронзовой культуры Центрального и восточного Закавказья.

Как было отмечено, определенную часть среднебронзовой керамики Гаракепектепе составляют фрагменты монохромных расписных сосудов. На основании имеющихся черепков о форме сосудов

судить трудно. Роспись, состоящая из несложных орнаментальных композиций, обычно выполнена черной краской по красноангобированной гладкой поверхности этих изделий. Подобная монохромная расписная керамика также не чужда для археологических памятников Закавказья, где она, в частности, найдена в погребальных памятниках Триалети (Куфтин, 1941, с. 38-41), Кировакана (Пиотровский, 1949, с.47), Тазакенда (Кушнарева, 1960, с.137-147) и др. В Азербайджане же аналогичная керамика обнаружена в Узерликтепе (Кушнарева, 1959, с.402-404), где она встречается повсеместно с лощеной керамикой, имеющей орнаментации зубчатым штампом. Найдена она и в долине Гянджачая (Гуммель, 1948, с.72). Синхронная расписная керамика гораздо лучше известна на территории Нахичевани (Кюльтепе 1 и 2, Нахаджир, Азнабюрд и др.) (Абибуллаев, 1967, с.115-121).

В памятнике Гаракепектепе значительным количеством керамики характеризуется также поздний этап в развитии эпохи бронзы, а, в целом, вырисовывается непрерывная жизнь в поселении на протяжении длительного времени. Представленная исключительно в обломках, принадлежащих интересному комплексу глиняной посуды, она, в целом, находит в себе близкие параллели и аналогии из многих памятников Центрального и Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и распространения железа. Большая часть обломков принадлежит сосудам, изготовленным на гончарном круге. Это, в основном, кувшины и кубки, чашки, миски и горшки различных размеров и назначений. Серо и чернолощенная, а также, красноватая заглаженная поверхность их украшена различным орнаментом, который выполнен характерными приемами позднебронзовой эпохи. Имеются также обломки сосудов ручной лепки. Они преимущественно кухонного назначения и выполнены несколько грубо.

Среди подъемного материала Гаракепектепе несомненный интерес представляют разнообразные каменные поделки, которые в значительной степени дополняют наши сведения относительно материальной культуры рассматриваемых выше периодов. К ним, в первую очередь, относятся обсидиановые ножевидные

пластинки и отщепы, кремневые вкладыши для составленных серпов, ладьевидные и плоские зернотерки, перечники, песты и др., которые на протяжении V-I тысячелетий до н.э. были ведущими сельскохозяйственными орудиями в хозяйственной жизни местных племен. Необходимо подчеркнуть, что аналогичные каменные мотыги являются одним из наиболее распространенных орудий земледелия ряда позднебронзовых поселений в междуречье Гуручай и Кенделанчай. Число найденных здесь каменных мотыг превышает 50. В Азербайджане в большом количестве известны они и из раскопок Я.И. Гуммеля вблизи Ханлар (Гуммель, 1948, с.72).

В числе каменных изделий Гаракепектепе имеются несколько наконечников стрел, обломков наконечников булав, мелкие подвески, бусины и ряд других предметов. Наконечники стрел как обсидиановые, так и кремневые. Представлены они в различных разновидностях, которые обычно присущи ранним этапам эпохи бронзы. Обращают на себя внимание наконечники стрелы листовидной формы, изготовленные из серовато-белой кремнистой породы. В Закавказье есть единственная аналогия из Кюльтепе II (Алиев, 1962, с. 56). На территории Азербайджана другие разновидности мелких наконечников стрел в большом количестве известны лишь из древних поселений Баба-Дервиш близ г. Казах (Исмаилов, 1963, с.95-98), и Гюнештепе близ г. Физули, относящиеся к куро-араксской культуре. Для изготовления названных просверленных наконечников булав были использованы твердые породы камня. Они представлены в обломках двух разных наконечников, одно из которых принадлежит булавке шаровидной формы, а другое – несколько вытянутой. Наконечники булав в Азербайджане хорошо известны как из древних поселений, так и из погребенных памятников. Наиболее древние образцы найдены в древнейших сельскохозяйственных поселениях Шомутепе и Тойре-тепе, датируемых в пределах V-IV тыс. до н.э. Они были широко распространены и в последующих тысячелетиях, что довольно достоверно доказывается многочисленными находками подобных предметов в памятниках III-I тыс. до н.э. (Гуммель, 1948, с.15-21; Кушнарева, 1954, с.165-179; Кушнарева, 1959, с.409).

Среди каменных изделий Гаракепектепе можно выделить и обломок просверленного базальтового топорика с заостренным лезвием. Близкий по форме топорик нам известен из Кюльтепе, где он выявлен в напластовании куро-араксской культуры.

К предметам украшения памятника относятся мелкие сердоликовые бусы и часть каменной подвески удлинённой формы. Последняя изготовлена из маленькой гальки белого цвета. Обнаружение сердоликовых бус и различных каменных подвесок-украшений - частое явление в древних памятниках, относящихся к различным ступеням эпохи бронзы. К последней стадии этой же эпохи можно отнести и небольшой бронзовый литой колокольчик, корпус которого украшен треугольными прорезами. Внутри его сохранился железный язычок. Аналогичные или же других форм бронзовые колокольчики в Азербайджане в большом количестве встречены в ряде памятников эпохи поздней бронзы и широкого освоения железа.

Последующая историческая эпоха в памятнике Гаракепектепе констатируется керамикой времени кувшинных погребений. Она преимущественно представлена черепками светлофонной расписной посуды. Аналогичные образцы керамики найдены в Карабахской степи. Следует отметить, что здесь кувшинные погребения впервые были зафиксированы еще в 30-х годах XX века А.К. Алекперовым (Алекперов, 1960). Интересно то обстоятельство, что поблизости и самого поселения Гаракепектепе нами отмечено погребальное поле этой культуры. Расписная керамика культуры кувшинных погребений

хорошо известна и из Мингечаура (Казиев, 1960).

Многочисленным материалом с должной полнотой освещается также средневековый период данного памятника. Этот материал главным образом включает простую (неполивную) и поливную керамику, которая широко бытовала в средневековых городах Азербайджана IX-XIII вв. Среди неполивной керамики имеются фрагменты котлов, крышек, хозяйственных кюпов, кувшинов, чаш, сфероконических сосудов и до. Много фрагментов и поливной посуде с полихромной расцветкой. Они, в основном, относятся к чашам и блюдам, различными по форме и размеру.

Керамика - отнюдь не единственная находка средневековой культуре памятника. Имеется у нас и несколько фрагментов различных стеклянных браслетов, и отдельные орудия труда, которые по времени довольно прямо увязываются с отмеченной простой и поливной керамикой и находят себе близкие аналогии в ряде средневековых памятников Азербайджана.

Выводы.

Такова основная масса подъемных археологических материалов памятниках Гаракепектепе, поддающаяся относительной хронологической классификации. Вместе с тем остается еще многочисленный материал, историческое место которого определить пока трудно. Как данный вопрос, так и ряд других вопросов изучаемого памятника, могут быть разрешены лишь посредством больших раскопочных работ, планируемых в ближайшее время.

REFERENCES

- Abibullaev, O.A. (1959) Arheologicheskie raskopki v Kultepe (na azerb. jazyke). Baku, 128 s.
- Abibullaev, O.A. (1963) Nekotorye itogi izuchenija holma Kultepe v Azerbajdzhanе, SA, № 3, s.157-168.
- Alekperov, A.K. (1960) Kultura kuvshinnix pogrebenij. Issledovanija po arxeologii i etnografii Azerbajdzhana. Baku, 131 s.
- Aliev, V.G. (1962) Novyj pamjatnik epohi bronzy v Naxchyvane. Izv. AN Azerb. SSR, № 2, c.56-64.
- Aliev, V.G. (1967) Novie materialy o kulture raspisnoj keramiki v Azerbajdzhanе, S.A., № 1, s.115-121.
- Aslanov, G.M., Vaidov, R.M., Ione, I.G.(1959) Drevnij Mingechaur, Baku, 189 s.
- Burton Braun, T. (1948) Excavations in Azerbaijan, London, 179 p.
- Dyson, R.H. and Vong, T.C. (1960) The Solduz Valley, Iran, Pisdeli Tepe "Antiquity", Cowbridge, 133 p.
- Dzhaparidze, O.M., Dzhavahishvili, A.I. (1966) Itogi polevyx rabot 1965 g. v Kvemo-Kartli. Tezisy dokladov, M., 128 s.
- Dzhaparidze, O.M., Dzhavahishvili, A.I. (1967) Rezultaty raboty kvemo-kartlijskoj arheologicheskoy eksleditsii (1965-1966 gg.) // Arheologicheskij vestnik otd.ob.nauk AN GSSR. Tbilisi, № 3, (36), s. 292-298.
- Gummel, Ya.I. (1939) Krashenaja keramika v doline Gjandzhachaja. Izv. AzFAN, SSSR, s.37-41.
- Gummel, Ya.I. (1948) Nekotorye pamjatniki rannebronzovoj epohi Azerbajdzhana. KSIIMK, vyp. XX, s. 15
- Gummel, Ya.I. (1948) Raskopki poselenijs I na zapade ot Hanlara. KSIIMK, vyp. 23, s. 66-79.
- Gusejnov, M.M. (1963) Iz istorii drevnejšej kultury Zapadnogo Azerbajdzhana. Avtoref. kand. dys. Tbilisi, 28 s.
- Iessen, A.(1963) Kavkaz i Drevnij Vostok v 4 i 3 tysjacheletijah do nashej ery KSIA, vyp. 93, s.3-14.
- Ismailov, G.S. (1963) Iz istorii drevnejšej kultury Zapadnogo Azerbajdzhana. Avtoref. kand. dis. Tbilisi, 30 s.
- Ismailov, G.S. (1963) Nakonechniki strel iz drevnego poselenija Baba-Dervizha. Izv. AN. Azerb. SSR, № 4, s. 95-98.
- Ismailov, G.S. (1967) Otchet arheologicheskix izyskanij v mezhdurechje Guruchaj i Kendelenchaj za 1965-1966 gg. Baku, s. 119-125.
- Ivanovskij, A.A. (1911) Po Zakavkazju. MAK, vyp.6, M., 121 s.
- Kaziev, S.M. (1960) Albom kuvshinnix pogrebenij. Baku, Elm, 27 s.
- Kuftin, B.A. (1941) Arheologicheskie raslopi v Trialeti, t.1, Tbilisi, tabl.XXXI, XXXII, s. 89-95.
- Kushnareva, K.X. (1954) Pamjatniki mednogo veka v Nagornom Karabahe. SA, XX, s.165-179.
- Kushnareva, K.X. (1959) Poselenie epohi bronzy na holme Uzerlik-tepe okolo Agdama MIA SSSR, № 67, s. 397-402.
- Kushnareva, K.X. (1960) Tazakendskij mogilnik v Armenii. SA, № 1, s.137-147.
- Narimanov, I.G. (1965) Arheologicheskoe issledovanie poselenija Shomutepe v 1963 godu. Arheologicheskie issledovanija v Azerbajdzhanе (Sbornik statej). Baku, Azerneshr, 144 s.
- Narimanov, I.G. (1966) Drevnejshajsz zemledelcheskaja kultura Zakavkazja. Doklady i soobschenija arheologov SSSR. M., 124 s.
- Narimanov, I.G. & Ismailov, G.S. (1962) Akstafachajskoe poselenie bliz g. Kazaha, SA, CA, № 44.
- Narimanov, I.G. & Ismailov, G.S. (1967) Eneoliticheskie nahodki v peshers Azyh i Taglar. Izv. AN. Azerb. SSR, serija Istorija, filosofija, pravo, № 1, s.73-77.
- Riotrovskij, B.A.(1949) Arheologija Zakavkazja. L., LGU, 131 s.
- Rustamov, Dzh.(1965) Razvedochnie raskopki v Tojretepe (na azerb. jazyke). MKA, t.6, Baku, s. 25-27.

Ismayilzadeh GudratDr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7603-7123>, i.gudrat@yahoo.com**Abdullayeva Gulnaz**PhD student, <https://orcid.org/0000-0001-6552-4436>, abdullayevagulnaz1957@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 29.04.2021

Схвалено до друку / 29.05.2021

Фатма Ганиева

Национальный музей истории Азербайджана Национальной Академии Наук Азербайджана (Баку, Азербайджан)

О трансформации обычая гостеприимства в современный период

Гостеприимство способствует изучению типических форм существующих и возникающих связей в конкретно-индивидуальной и социальной плоскости, и обретения этими связями новых качеств в определенных условиях с целью выявления личностных особенностей человека как общественной сущности. Этот обычай, в то же время, демонстрирует истинную суть человека как биологического и общественного существа.

Рассмотрение обычая гостеприимства с древнейших времен свидетельствует о том, что эта традиция постоянно обогащается человеческим фактором. Гостеприимство как социальный институт объединяет людей в группу. Институционализированное гостеприимство включено в структуру общества и, по сути, играет роль формальной организации группы людей.

При этнографическом анализе выясняется, что если в XIX веке прибытие гостя считалось значимым событием, то уже с конца XX столетия, бросая взгляд на историю Запада и Востока, видим качественное изменение обычаев, традиций, культуры, религии и т.д.

В конце XX – начале XXI вв. изменение обычаев и традиций ускоряется. Эти изменения обуславливаются усилением взаимовлияния культур, процессом проникновения информационных технологий во все сферы жизни. В современный период информационные технологии превратились в социальный институт, который серьезно влияет не только на общественное сознание, но и на формирование системы ценностей общества в целом. Эта система, называемая «виртуальной жизнью», на самом деле, особо выделяется своими возможностями как механизм обеспечения обмена информацией в общественном сознании в связи с различными поведенческими нормами. Трансформации, происходящие в обычаях гостеприимства, являющегося составной частью этнической культуры, оцениваются людьми как в позитивном, так и негативном аспекте.

Ключевые слова: гостеприимство, трансформация, культурное разнообразие, информационные технологии, духовная культура

Fatma Ganiyeva

Azerbaijan National Academy of Sciences National Museum of History of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan)

Transformation of Hospitality Tradition In Modern Times

Hospitality helps to study the existing relationships among people in a particular social environment in order to reveal their individual characteristics as a social being, and it also helps the relationship to acquire a new quality under certain circumstances. This tradition also shows how the biological and social nature of an individual as a human being changes in any social environment. If we look at the structural mechanism of hospitality in all periods from ancient to modern times, we can see that this tradition is constantly being enriched with the human factor. This mechanism can have a fundamentally alien effect on the transmission of both moral and ethical values. Hospitality as a social institution unites several people as a group. Institutional hospitality acts as a formal organization with a group of people embedded in the structure of society. Ethnographic analysis shows that, first of all, the arrival of a guest was a significant event according to the traditions of the XIX century, but, if we look at the history of the West and the East since the end of the XX century, we can see those traditions, culture, religion, etc. have completely acquired different characteristics. The problem of identity varies according to the different components in each nation of the region.

At the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, traditions have been changing rapidly. These changes move forward by the strengthening of the interaction of cultures, the processes of information technology interference in all spheres of life. In the modern time, information technologies have become a social institution that seriously affect not only public consciousness, but also the formation of a system of values of society as a whole. In fact, this system, called “virtual life”, is especially distinguished by its capabilities as a mechanism for ensuring the exchange of views in the public consciousness in connection with various behavioral norms. Transformations in the tradition of hospitality, which forms a part of ethnic culture, are evaluated by people in both positive and negative aspects.

Keywords: hospitality, transformation, cultural diversity, information technology, spiritual culture

Фатъма Ганиева

Національний музей історії Азербайджану Національної Академії Наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)

Про трансформацію звичаю гостинності в сучасний період

Гостинність сприяє вивченню типових форм існуючих і виникаючих зв'язків в конкретно-індивідуальній та соціальній площині і набуття цими зв'язками нових якостей в певних умовах з метою виявлення особистісних особливостей людини як суспільної сутності. Цей звичай, в той же час, демонструє справжню суть людини як біологічної та соціальної істоти.

Розгляд звичаю гостинності з найдавніших часів свідчить про те, що ця традиція постійно збагачується людським фактором. Гостинність як соціальний інститут об'єднує людей в групу. Інституціонально гостинність включено в структуру суспільства і, по суті, вона грає роль формальної організації групи людей.

При етнографічному аналізі було з'ясовано, що якщо в XIX столітті прибуття гостя вважалося значущою подією, то вже з кінця XX століття, дивлячись на історію Заходу і Сходу, бачимо якісну зміну звичаїв, традицій, культури, релігії і т.д.

В кінці XX - початку XXI ст. зміна звичаїв і традицій прискорюється. Ці зміни обумовлюються посиленням взаємовпливу культур, процесом проникнення інформаційних технологій в усі сфери життя. В сучасний період інформаційні технології перетворилися в соціальний інститут, який серйозно впливає не тільки на суспільну свідомість, а й на формування системи цінностей суспільства в цілому. Ця система, яка називається «віртуальним життям», насправді, особливо виділяється своїми можливостями як механізмом забезпечення обміну інформацією в суспільній свідомості в зв'язку з різними поведінковими нормами. Трансформації, що відбуваються в звичаях гостинності, що є складовою частиною етнічної культури та оцінюються людьми як в позитивному, так і негативному аспекті.

Ключові слова: гостинність, трансформація, культурне розмаїття, інформаційні технології, духовна культура

Введение.

Будучи одним из компонентов этнической идентичности, гостеприимство является фактором, воплощающим в себе одно из основных проявлений духовного мира азербайджанского народа. Этот обычай нашел широкое и всестороннее отражение в традициях, менталитете, образцах фольклора.

Российский ученый В. Зоц воспринимает духовную культуру как более общее понятие и оценивает ее в качестве сферы, проникающей в жизнь и деятельность человека исключительно за счет знаний и исторического опыта. Он связывает сущность духовной культуры с состоянием материального базиса общества, которому она принадлежит, поскольку он считает духовную культуру проекцией базиса. По мнению В. Зоца, духовная культура является не только источником знаний, но и средством обеспечения физических и интеллектуальных потребностей человека (Zots, 1976, p. 10-11).

В мире нет народа, в традиционной культуре которого бы отсутствовал обычай гостеприимства, что свидетельствует об особенностях этой традиции, а именно - о ее общечеловеческом характере. Хотя каждому

человеку и присущи индивидуальные особенности, тем не менее, гостеприимство обладает качествами, характерными для многих людей. Неслучайно, именно гостеприимство является важным показателем внутреннего мира человека. Внутренний же мир – это очень широкое понятие и представление. Каждому человеку обязательно нужно живое общение, установление диалога с другими людьми. Быть гостеприимным значит быть приверженцем мира и солидарности. Именно поэтому, одним из основных предназначений этого обычая является привитие людям стремления делиться и содействовать.

Основная часть. Исходя из основных целей исследования, рассмотрим, в первую очередь, такие понятия как «переходный период» и личность. Социальный переход обычно воспринимается как трансформация. «Трансформация» (переход) сопровождается переформированием социальных институтов и структур, подвергшихся коренному слоу (Extensive Explanatory Sociological Dictionary, 1998, p. 468). Можно утверждать, что трансформация института гостеприимства проявляет себя, прежде всего, в изменении

поведенческих стереотипов людей. Если раньше стремление навещать друг друга, добрые и хлебосольные отношения между людьми были преобладающими, то в настоящее время мы наблюдаем все большее отдаление людей друг от друга, не только в пространственном плане, но и в психологическом аспекте. Одна из причин этого кроется в социально-экономических факторах.

Известный исследователь традиционного этикета Б.Г. Бгажноков отмечает: «Национальное гостеприимство, будучи как бы эпицентром, играло большую роль в интенсификации, оптимизации элементов внутри и вне этноса. Таким образом, выполняя функцию интеграции и социального надзора, оно стимулировало и облегчало передачу культуры от поколения к поколению. Наконец, гостеприимство способствовало распространению и усвоению культурных ценностей иных, прежде всего, соседних народов» (Kostoev, 2016, p. 1).

В написании статьи широко использовались полевые материалы, собранные на основе личных интервью. Согласно их данным, молодые респонденты соглашались с тем, что этот институт трансформировался. Молодежь думает, что обычай приема гостей - очень хлопотное мероприятие для хозяина дома. Исполнение этого обычая, требующего моральных и материальных усилий, более целесообразно осуществлять по современным правилам. Несмотря на то, что большинство опрошенных, особенно люди среднего и старшего поколения, согласились с мыслью, что «гость – это венец», явно видно, что молодежь так не думает.

Респонденты сообщают, что по обычаю селения Гасангала, что в Хачмазском районе свадьбы здесь проводили в специально сооруженных палатках в течение трех-четырех дней. При этом одна из этих палаток отводилась для гостей. Примечательно, что в субботу свадьбу должны были посещать лишь приглашенные. Они присутствовали на свадьбе, а затем хозяин торжества занимался их размещением. Следующую после участия в свадьбе ночь гости проводили в домах местных жителей, по четыре-пять человек в каждом. И тут для гостя забивался баран, накрывался обильный стол, подавались разнообразные блюда. Поскольку свадьба

продолжалась несколько дней, гости участвовали в ней и на следующий день, отдавали денежный подарок и по окончании мероприятия возвращались в свое село или город.

В Карабахе и Зангезуре в прошлом существовал обычай, который условно можно перевести как «повидалки». Согласно этому обычаю для того, чтобы азербайджанцы сохраняли дружелюбие и не отчуждались, по любой причине и поводу надо было чаще навещать родственников, кумов и близких знакомых. При этом приносились различные подарки. Этот обычай под названием «повидалки» до сих пор можно наблюдать в некоторых регионах Азербайджана (Karakashli, 1964).

Опрошенные нами респонденты утверждают, что 40-50 лет назад их родители с радостью встречали гостей. По сообщениям опрошенных, в те времена улицы в Зангибасаре назывались «билан» и на каждой из них было до десяти домов. И сколько бы ни было домов, в каждый зазывали гостей. Следует отметить, что эти приемы гостей были абсолютно безвозмездны. Наоборот, по обычаю хозяин дома одаривал каждого гостя подарком. В настоящее время эти обычаи практически не встречаются.

Великий французский писатель Александр Дюма, остановившийся во время своего путешествия по Азербайджану в Шемахе в доме богатого горожанина, вспоминал, что последний накрыл в его честь обильный стол, зажег свечи и светильники и выделил отдельную комнату, устланную ковром, для полного отдыха гостя. А. Дюма отмечает, что в предоставленной ему комнате на столе лежали бумага и перья (Mirza bey al-Hasan al-Husseini Junabidi, p. 80). Комментируя этот случай в своей книге, Александр Дюма указывает, что во время их пребывания в Азербайджане при встрече с группой местного населения им, в первую очередь, предлагали хлеб-соль как признак гостеприимства. При искреннем прощании, после пожатия рук глава группы вновь предложил гостям хлеб-соль, а также позаботился об их провианте на ужин и завтрак (Mirza bey al-Hasan al-Husseini Junabidi, p. 40). Это указывает на то, что вне зависимости от времени и принимаемого лица, азербайджанское гостеприимство отличалось высоким человеколюбием. Несмотря на

наличие или отсутствие знакомства хозяина дома с приглашенным, каждый здесь считал своим моральным долгом не позволять прибывшему гостю почувствовать себя на чужбине и, поэтому, от души встречал и провожал его.

В XXI столетии в результате процессов глобализации, многие элементы традиционной культуры выходят из повседневной жизни. Ослабление родственных связей, изменения в регулировании общественных отношений приводит к трансформации исторической жизненной философии института гостеприимства, выступающего как фундамент азербайджанских семейных ценностей и традиционного мировосприятия.

Основным вопросом исследований в этой области является выявление направления происходящих трансформаций. Каждое общество трансформируется, во многом, в соответствии с образом жизни составляющих его индивидов, под влиянием объективных и субъективных факторов. Ныне одним из факторов, влияющих на трансформацию морально-нравственных ценностей в мире, являются средства информационных технологий.

Несмотря на то, что модернизация во всех сферах общества, в том числе и информационные технологии, улучшают экономическое положение людей в разных частях света, в конечном итоге они очень часто приводят к непредсказуемым последствиям во многих сферах жизни. Порой такое развитие событий вызывает у людей чувство страха. Поэтому, для обретения опоры люди вновь обращаются к отдельным элементам традиционной культуры, в том числе, и к религии. Таким образом, к антиглобализму ныне примыкают различные, порой антагонистичные течения, движения, идеи.

Информационные технологии интенсивно применяются и в Азербайджане. Этот процесс, естественно, протекает в соответствии с научно-техническим прогрессом и требованиями дня. Как и в других областях, здесь имеются и положительные, и отрицательные аспекты. Если получение информации является положительной особенностью этого процесса, то отрицательной стороной становится превращение его в привычку и даже образ жизни. Виртуальный мир с учетом

информационных технологий способствует более быстрому обобществлению находящихся на повестке дня новостей. Например, если раньше информация поступала посредством газет, журналов, затем программ ТВ, то сейчас социальные сети (facebook, telegram, instagram, twitter) создают возможность более быстрого распространения и обсуждения новостей. Регулярное пользование социальными сетями приводит к отдалению общества от элементов духовной культуры и быта. При этом, следует учесть, что около 80% пользователей социальных сетей составляет молодежь. Очевидно, что все эти явления сказываются на функционировании обычая гостеприимства.

Прежде всего, рассмотрим некоторые сходные элементы в обычаях гостеприимства прошлых времен и современности. Наиболее широко распространенным обычаем является принесение гостем подарка. Считалось неверным, если хозяин дома сам разворачивал упаковку, гость сам раскрывал сверток и одаривал каждого члена семьи. Кроме того, провожая гостя, особенно официального, хозяин дома сам преподносил ему подарок. По народной традиции гостя приглашали и родственники того, кого он посетил. Этот обычай существует и поныне. Особенно, если приезжим является соотечественник или даже иностранец, то его приглашают в гости и родственники хозяина, преподнося подарки. Во главе стола, где присутствует гость, садится аксакал. По традиции мужчины и женщины сидят за разными столами. Этнограф С. Гаджиева, сообщая о гостеприимстве кавказских народов в прошлом, отмечает: «Гостеприимство широко развито на Кавказе. Отсутствие сообщения, взаимообусловленность бытовых связей, слабое развитие торговых отношений усиливает институт гостеприимства в период ослабления центральной власти» (Gadzhieva, 1985, p. 322). Межэтнический диалог в кавказском регионе отражает формирование и развитие культурного единства в рамках гостеприимства как реального процесса. Представление гостя как стороны, принимающей данные ценности и поведенческие нормы произошло благодаря удалению чуждых культурных элементов. В результате, ценностные приоритеты

этносов сформировались в пределах соответствующей дистанции под влиянием сознательной, целенаправленной духовной работы во взаимосвязанной системе минимального этнического мировоззрения этно-субъектности гости и хозяина дома (Atalikova, 2015, p. 175).

Согласно азербайджанскому этнографу Гаджи Гадир Галирзаде, в народе есть не только обычай прихода гостя, но и его приглашения. Этот обычай, имеет три формы, которые отличались по времени: 1) Приглашение родственника, друга и знакомого, живущего вдали. В таком случае гостить можно было неделю или дольше по усмотрению приглашающей стороны. Таких гостей приглашали и другие родственники. 2) Приглашение на собрание и церемонию, носящую характер званого обеда. Завершалось в течении нескольких часов. 3) Приглашение молодоженов, прибывших из поездки или из заграницы, либо по иным причинам. Это обычно происходило во второй половине дня или вечером и, также, заканчивалось в течение нескольких часов. На подобных собраниях существовал обычай одаривания приглашенных (по народной традиции в виде одежды) (Gadirzade, 2012, p. 103-104).

В азербайджанских семьях, а также, в общественном быту было принято разделять гостей по следующему принципу – чужие люди, близкие родственники, должностные лица, чужестранцы, мужчины и женщины.

При встрече важных гостей соблюдался особый ритуал. Для встречи гостя народ, подразделявшийся на две группы, собирался в определенном месте встречи. Первую группу возглавляли аксакалы. Они несли подношения: особо испечённый хлеб или лаваш, соль, зеркало, шербет и сладости, обернутые в красную материю. Вторая группа, следовавшая позади, состояла из госслужащих, певцов и музыкантов. Гостя встречали в национальной одежде. Поприветствовав гостя под музыкальный аккомпанемент, подавали хлеб-соль и шербет. Девушки бросали ему под ноги цветы. Когда гость входил в дом, ему под ноги стлали дорогостоящие бакинские, губинские, ширванские ковры (Soviet ethnography, 1985, p. 41-50).

В прежние времена на случай неожиданного приезда гостя, практически

в каждом доме была гостевая комната. Согласно обычаям народов Азербайджана и Дагестана, гостевая комната располагалась на втором этаже дома, была очень удобной и была аккуратно убранной. Народное выражение «баш уста» (буквально – «над головой») связывают именно с этим обычаем. Можно сделать вывод, насколько значительно было предложение, адресованное тому, кто употреблял это выражение, насколько оно имело уважительный смысл, настолько важным было размещение гостя на втором этаже дома. В те времена дома, куда не заходили гости были на плохом счету. Эти семьи давали обет, резали жертвенных животных, чтобы их посетил гость. Некоторые даже ходили по ближним и дальним селам в поисках гостей. (Nabiyev, 1993, p. 17). По случаю неожиданного приезда гостя возникла такая народная поговорка: «Держи дом в чистоте, нежданный гость придет». Упомянула ее неслучайно. Одно из основных изменений связано с забвением этого понятия.

В Азербайджане существует ряд народных поверий, связанных с обычаем гостеприимства. Некоторые из них имеют отношение к хлебу. Если кусок хлеба падал на землю верхней стороной, значит жди гостя (Anthology of Azerbaijani folklore, 2011, p. 19). Если некий гость из Европы восхищался увиденной в доме вещью, хозяин был удовлетворен (Sadokhin, Grushevitskaya, 2000, p. 14).

В общем, следует отметить, что на Кавказе существовали очень интересные и уникальные обычаи и традиции, связанные с гостеприимством. Как и в азербайджанских семьях, на Северном Кавказе гостя обычно встречал глава семьи или его сыновья, если же все они отсутствовали, это делала хозяйка дома. Обычно, из уважения к гостю ему помогали сойти с лошади, брали его шубу и оружие, затем приглашали в отведенную для него комнату, привязывали коня и подавали угощение (Inal-Ipa, 1965, p. 112).

Проведенное исследование выявило два важных аспекта по сути проблемы. Иногда старые и современные обычаи сливаются. Также, не следует оценивать отдельные особенности гостеприимства по оценочному принципу. Поскольку в них, наряду с некоторыми положительными характеристиками, присутствуют и

отрицательные. Это, по большей части, связано с социальными отношениями, моральными факторами на разных этапах развития.

Обычаи и традиции как составная часть нравственного сознания, глубоко внедрившись в быт людей, выступают в качестве стабильной стороны поведенческих норм. Их формирование протекает на протяжении годов и, даже десятилетий, с участием больших объединений людей. Здесь учитываются потребности человека и общественное мнение. Понятие «традиция» шире понятия «обычай». Традиция может включать несколько обычаев. Например, обычай гостеприимства, свадебные обычаи и т.д. Существуют военные, патриотические, революционные, культурные, бытовые, национальные, интернациональные и другие традиции. Многие традиции проходят испытание тысячелетиями. Общество без сожаления расстается с изжившими себя, принявшими реакционный характер обычаями и традициями и хранит те, которые служат на благо человека (Shahhuseynova, 2009, p. 31).

Одним из направлений трансформации обычая гостеприимства является потеря функционального значения понятия гостевой комнаты. С течением времени в процессе модернизации, изменений, происходящих в образе жизни человека, возникновения гостиниц с высоким уровнем обслуживания использование понятия «гостевая комната» ограничивается. Но в прошлом в каждом доме обязательно была комната для удобства гостя.

Убранство гостевого дома или комнаты не носило формальный характер. Интерьер дома либо комнаты украшался по всем канонам традиционного эстетического вкуса, принятого в данной культуре. Любая вещь в этой комнате принадлежала гостю на время его пребывания, что также является одним из старинных азербайджанских обычаев. А это значит, что любой предмет в комнате передавался в пользование и распоряжение гостя и мог быть, даже, ему подарен. Конечно же, хозяева дома прилагали все усилия, чтобы помещение было привлекательным не только изнутри, но и снаружи. В средневековые дома имели разную структуру. Посещавшие Азербайджан путешественники оставили

сведения и о строении домов. Одни из них возводились из кирпича, другие – из камня, но, как правило, четырехугольной формы. Шотландский врач Бел указывает, что кровли были гладкими и круглыми. Внутри они чисты и удобны. Пол устлан ковром. Стены украшались цветами и расписывались изображениями, что делало их еще красивее (Guliyev, 1986, p. 41).

Заключение. В результате проведенного исследования можно прийти к заключению, что одной из причин, приводящих к трансформации гостеприимства, являются социально-экономические проблемы. Это, в основном, проявляется во время войн, террористических актов, болезней, становящихся эпидемией. Все это является фактором, препятствующим функционированию обычая гостеприимства. Неслучайно, люди во всем мире избегают посещать территории, где присутствуют эти факторы.

Есть и существенная сторона происходящих изменений. Частый прием гостей не соответствует современному образу жизни. Ныне мы редко встречаемся с подобными случаями, люди сейчас заняты своими проблемами и не расположены ходить в гости. Это можно связать и с охватившей мир с декабря 2019 года пандемией COVID-19. Одним из основных условий предотвращения быстрого распространения этой болезни является сохранение социальной дистанции. Происходящие процессы влияют на отношения, обычаи и традиции людей как в Азербайджане, так и в любой другой стране мира. Прежде всего эти изменения касаются свадеб, обручений, праздников, поминок и других церемоний. Исполнение норм гостеприимства считается опасным в данной ситуации. Указывая на эту проблему, хотим отметить, что причина трансформации этого обычая кроется не только во времени и обществе. Любое природное явление, в данном случае - пандемия, может стать фактором, влияющим на изменение подобных обычаев и традиций.

Исключительно важно изучать фундаментальные функции, восстанавливать и сохранять, подвергающиеся изменению элементы. Одним из приоритетов должно стать подтверждение нынешнего общественного и бытового значения этого обычая, а также,

анализ предыдущего историко-культурного состояния, новшеств и перспектив института опыта для прояснения существующего гостеприимства.

REFERENCES

- Anthology of Azerbaijani folklore (2011) XXIII, 2nd book, 360 p. [in Azerbaijani]
- Atalikova, M. Kh. (2015) The Institute of Hospitality as a Mechanism for Establishing Tolerant Relations in the Cultural Space of the North Caucasus. Cultural and educational tourism of the South of Russia as a strategic resource for strengthening Russian statehood]: collection of articles. scientific. Art. / otv. ed. A.V. Kryukov; editorial board I.I. Gorlova, T.V. Kovalenko, N.A. Kostina and others - Krasnodar: Parabelum, 266p. - ISBN 978-5-904423-96-4. p 175-179. [in Russian]
- Extensive Explanatory Sociological Dictionary (1998) M., Veche AST, v.1, 2, p. 468 p. [in Russian]
- Gadurzade, Haji Qadir (2012) National cuisine and hospitality. Nakhchivan, 112 p. [in Azerbaijani]
- Gadzhieva, S.Sh. (1985) Family and marriage among the peoples of Dagestan in the nineteenth and early twentieth centuries. M., Nauk, 360 p. [in Russian]
- Guliyev, H. (1986) Some issues of family standards in Azerbaijan. B. "Science", 96 p. [in Azerbaijani]
- Inal-Ipa, Sh.D. (1965) Abkhazians (History, Ethnography and literary sketch), Sukhumi, Alashara [in Russian]
- Karakashli, K.T. (1964) Material culture of Azerbaijanis in the north-eastern and central zones of the Caucasus Minor (historical and ethnographic research). Baku [in Russian]
- Kostoev, Kh. Traditional and new path in the custom of hospitality // Ingushetia historical parallels: <https://ghalghay.com/2010/03/18/traditional-inew-without-step/> appeals: 13.10.2016
- Mirza bey al-Hasan al-Husseini Junabidi. Rowzat-us-Safavid. TĪEA № 3275.
- Nabiyev, A. (1993) Rituals, customs, blessings. Baku, Ganjlik. 347 p. [in Azerbaijani]
- Nabiyev, A. (2002) Azerbaijani folklore I part Baku, Turan, 680 p. [in Azerbaijani]
- Sadokhin, A.P. & Grushevitskaya, T.G. (2000) Ethnology: Textbook for students of higher educational institutions. - M.: Publishing Center Academy, Higher school, 304 p. [in Russian]
- Shahhuseynova, S.A. (2009) Ethics: A textbook for art-oriented university students. - Baku, 160 p. [in Azerbaijani]
- Soviet ethnography (1985) Weinstein, S.I. (Moscow). Topical issues of field research of traditional household cultures of the peoples of the USSR. 3 issue. May June, 173 p. [in Russian]
- Zots, V (1976) Invalid claims. M., Knowledge, 142 p. [in Russian]

Ganiyeva Fatma

PhD student, <https://orcid.org/0000-0003-0914-189X>, rus_rahimli@yahoo.com

Стаття надійшла / Article arrived: 30.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2021

Shahriyar Guliyev*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

About Archaeological Research of Some Medieval Fortifications of Azerbaijan

Medieval fortifications, fortified settlements and castles were absolutely important part of history. In last decade archaeologists were led scientific researches in different parts of Azerbaijan Republic, studied different type of fortresses and fortifications. Medieval fortresses of Azerbaijan were built at strategical geographical areas. Our article dedicated to some medieval fortresses which studied during archaeological excavations. Azerbaijani castles and fortresses which built in the middle ages were historically and architecturally important for national defensive history. Azerbaijani archaeologists investigated at the medieval castles and the results of some researches were concluded in this article. Fortifications, which have an important place among the medieval monuments of Azerbaijan, were the main object of research in the monograph. For the first time, medieval fortification-type monuments were systematically classified and studied according to this classification. The defensive structures built during this period to prevent various attacks and to protect the territorial integrity of the country are distinguished by their grandeur. Among the fortified monuments of Azerbaijan, settlements and fortified cities with defensive walls, defensive walls, towers, towers, guard posts, military camps, strategic mountain passes and passes of special importance have been scientifically studied in the article. The results of archaeological researches were coordinated with the information provided by written sources, important scientific results were obtained, a number of issues were clarified as a result of systematic study of the history of Azerbaijan and its defensive monuments. The results of the research show that the defense work was perfectly organized in the territory of Azerbaijan in the medieval period. In fact, the political situation in the region has made it necessary. The fact that such magnificent monuments of the local population have left us a monument has served as a kind of source for the study of the history, archaeology, architecture, martial arts and other historical issues of that period. The fortifications of Azerbaijan show the prosperity of its medieval architecture, too.

Keywords: *Azerbaijan, Medieval fortresses, middle ages, castles, Chiraggala castle, Gulustan castle, Zurnabad castle*

Шахріяр Гулієв*Гянджинський Державний Університет (Гянджа, Азербайджан)*

Про археологічні дослідження в деяких середньовічних фортецях Азербайджану

Середньовічні укріплення, укріплені поселення та замки були абсолютно важливою частиною історії. В останнє десятиліття археологи вели наукові дослідження в різних частинах Азербайджанської Республіки, вивчали різні типи фортець та укріплень. Середньовічні фортеці Азербайджану будувались у стратегічних географічних районах. Наша стаття присвячена деяким середньовічним фортецям, які вивчались під час археологічних розкопок. Азербайджанські замки та фортеці, побудовані в середні віки, мали історичне та архітектурне значення для національної історії оборони. Азербайджанські археологи досліджували середньовічні замки, і результати деяких досліджень були зроблені в цій статті. Укріплення, які посідають важливе місце серед середньовічних пам'яток Азербайджану, були основним об'єктом дослідження в монографії. Вперше середньовічні пам'ятки фортифікаційного типу систематично класифікувались та вивчались за цією класифікацією. Оборонні споруди, побудовані в цей період для запобігання різним атакам та захисту територіальної цілісності країни, відрізняються своєю величиною. Серед укріплених пам'яток Азербайджану в статті науково вивчені поселення та укріплені міста з оборонними стінами, оборонними стінами, вежами, вежами, сторожовими постами, військовими таборами, стратегічними гірськими перевалами та перевалами, що мають особливе значення. Результати археологічних досліджень узгоджувались з інформацією, наданою письмовими джерелами, отримувались важливі наукові результати, з'ясувався ряд питань в результаті систематичного вивчення історії Азербайджану та його оборонних пам'яток. Результати дослідження показують, що оборонні роботи були прекрасно організовані на території Азербайджану в середньовічний період. Насправді політична ситуація в регіоні зробила це необхідним. Той факт, що такі чудові пам'ятники місцевого населення залишили нам пам'ятник, послужив своєрідним джерелом для вивчення історії, археології, архітектури, бойових мистецтв та інших історичних проблем того періоду. Укріплення Азербайджану також свідчать про процвітання його середньовічної архітектури.

Keywords: *Азербайджан, середньовічні фортеці, середньовіччя, замки, замок Чирагала, замок Гулустан, замок Зурнабад*

Introduction.

The forts, built from ancient times, were built with square or circular towers around the cities in later times, with the improvement of construction work and the availability of cheap labor. The thickness of the castle walls is usually 3/1 of the height. The emergence of artillery in the XIV-XV centuries necessitated a change in the structure of the castles, and as a result of this factor, the castle walls began to be built lower and thicker (Fig. 10).

Experts note that three types of medieval castles have been identified in Azerbaijan.

1. Temple-type towers
2. Feudal city-type castles
3. Shelter-type towers

DISCUSSION.

Gulustan Fortress, one of the shelter-type fortresses of Azerbaijan, is a unique fortress built in the style of Shirvan-Absheron architecture on the territory of Shamakhi region, 3 km north-west of Shamakhi, 200 meters above the village of Boyuk Khinisli, on Gulustan Mountain. The front fortification of the fortress was built on the slope of the mountain, and Naringalasi on the top (ASE, 1982: 118). All paths leading to the fortress were blocked by impassable fortress walls, so the only road was in the south-western part of the mountain (Fig. 2).

The Govurgala monument is located 2 km from Yenikend village in Guba region between the Agchay and Mohuj rivers.

The southern side of the plateau, where the monument covers an area of 7,200 m², is steep, and the slopes are steep. J.A.Khalilov was engaged in the research of this fortress in 1991. Archaeologists believe that the 3-4 rows of river stones found here are the remains of castle walls. Ceramic samples made on a potter's wheel from a layer up to 0.5 meters were found. Researchers have come to the general conclusion that Govurgala belongs to the VII-VIII centuries (Khalilov, 1991: 45).

During the years of independence, J.A.Khalilov (Khalilov, 1991: 100-102), T.I.Akhundov (Akhundov, 2009: 61-63), A.Sh.Orujov (Orujov, 1995: 17) were engaged in the study of the Yusifkhantepe monument. have been. The monument is located at an altitude of 400 meters above sea level, 3 km north-east of Galajik village of Gusar region, on a hill with an area of 4500 m². T.I.Akhundov notes that the foundation of the castle walls, the cultural

layer of which is 2 meters thick, is made of river stones, and the main part is made of raw bricks measuring 45-50x 22x10 cm (Akhundov, 2009: 62). The thickness of the clay solution used to join the river stones and bricks are 2 cm. In the 1.2-meter-thick sections of the wall, two rows of bricks were laid across the masonry, two rows in a straight position (Khalilov, 1991: 101).

Remains of towers were found on both sides of the gate on the south-east. The presence of additional fortification traces found on the north-western side of the fort shows that more attention was paid to the organization of defense in this direction. A number of buildings with clay floors were found inside the fort walls. The inconsistency of the walls made of river stones below the floor level led the researchers to conclude that the construction work was carried out in two stages (Khalilov, 1991: 102).

Archaeologists date the first stage to the third and sixth centuries, and the second to the sixth and eighth centuries. Researchers also note that there was a short-lived settlement here in the XV-XVI centuries (Khalilov, 1991: 102).

One of the fortresses that existed within the borders of Gusar region is Shoranpel fortress located on a hill 8-12 meters high in the territory of Chatgun village. Archaeologist Orujov shows that the area of the monument, which is 1.90-2.25 meters thick, is 120x60 meters. The walls of the fortress are made of river stones reinforced with clay mortar. They determined that there were towers in the castle. The distance between these towers is 5 meters, and the diameter of the towers is 3 meters. The height of the protected part of the towers built of river stones is 0.6 meters. A.Sh.Orujov attributed the history of Shoranpel fortress to IV-VIII centuries.

Chiraggala was built on a large rock in the territory of Siyazan region, 1.5 km south-east of Carah village, on the Gilgilchay dam.

The castle was built in accordance with the relief of the area, the separate parts of which are indented and protruding and look oval. The presence of a steep ravine on the north-eastern side did not require a wall (Fig. 1).

According to one source, the castle has 13 towers and 13 other sources. All the towers have a semicircular shape and decide on an area of 6-8 m² (Aliyev, 1994: 44).

The distance between the towers built on the west side is 17-30 meters, on the north-eastern

wall 15 meters, and the height of the surviving part is 5-11 meters. The main tower, one side of which is semicircular, is built on the highest part of the rock.

The first of the building remains found in two places inside the castle is 10 meters long and 4 meters wide. Each room of the second house, which consists of 5 rooms, is 5 meters long and 3.5 meters wide, and the surviving height of the walls is 0.7 meters. According to A.A.Aliyev, part of these rooms was the residence of the defenders of the fortress, and the other part was a warehouse for storing food and ammunition (Aliyev, 1994: 44).

Zurnabad fortress is a fortress built 5-6 km away from Zurnabad village on the left bank of the Ganja river, surrounded by mountains on all sides and distinguished by its grandeur. For the first time archeological researches were carried out here by A.M.Mammadov. In his monograph "Ancient Ganja", published in 2014, the scientist writes that the construction of the fortress corresponds to the period of the Mongol occupation. Because during the Mongol occupation of Azerbaijan, while agriculture was in decline, livestock, especially horse breeding and sheep breeding, was developed. In connection with this, the cattle-breeding population, which gained a lot of wealth, retreated to the mountains to protect their wealth and created safe settlements for themselves (Mammadov, 2014: 48).

Archaeologists conducted archeological researches here and came to the conclusion that Zurnabad fortress is one of the feudal fortresses of XIII-XIV centuries due to its construction features (Fig. 3).

Inside the castle, the first of the two surviving rooms has a diameter of 4.9 meters, a wall thickness of 1 meter, the height of the entrance door is 1.8 meters, the height of the room itself is 3.5 meters, and the second is 3.2 meters wide, 4.5 meters long and the height of the room and 3.5 meters. A.M.Mammadov writes about Namardgala, which is a secret way to descend to Shamkirchay river, "Namardgala monument protects feudal rulers from the enemy, strengthens the defense, protects the surrounding farmers and cattle-breeding population and Zayam-Chaldash-Sabetkechmez-Arisu-Galakend-Nakhchivan-passing through the area, Chaygarishan - Goyabakhan Pass - was built to control the road around Lake Goycha to

Nakhchivan and known to the local population through Nakhchivan (Mammadov, 2014: 48-49).

Gulustan castle was built at the foot of Murovdagh in the territory of Goranboy region, 2 km from Gulustan village, on the bank of Injachay, on a mountain 1700 meters above sea level (Fig. 7; 8; 9).

The thickness of the castle walls varies in different parts. In the north-western part, the walls are built of high and hard rocks, so the thickness of the walls does not exceed 80-90 cm, taking into account the low probability of attack. On the contrary, in the southern part, the wall is 1-1.5 meters thick. The length of the fortress is 200-210 meters from east to west, and its width is 20-25 meters from north-south direction (Mammadov, 1993: 39).

The presence of castle-type fortifications (Naringala) inside the fortress is one of the peculiarities of the medieval cities of Azerbaijan. There is a second fortress wall and larger towers on the highest peak of the mountain, where Gulustan fortress is also located (Mammadov, 1993: 40). Another difference of this fortress from other fortresses is that Ganjabasar Gulustan fortress, like Gulustan fortress of Shamakhi, was built on a high mountain far from the surrounding settlements.

The conclusion to be drawn about the date of construction of this fortress is that it was built for defensive purposes in the 12th century and later rebuilt in the 15th century (Mammadov, 1993: 39).

A.M.Mammadov, a scientist about the Shatal fortress, which played a decisive role in the defense of the city of Shatal in the south-eastern part of Rahimli village of Goranboy region (Mammadov, 1993: 37).

Comparing Beylagan and Shatal, A.M.Mammadov says that the size of the bricks of Shatal fortress walls is typical for the construction of the Sassanid period. Arif Mammadov, who made a comparative analysis of Gara Ahmadov's researches in the fortresses of Beylagan and steppe Aghdam, came to the conclusion that the walls of the first fortress of Shatal, which was contemporary with those fortresses, were similar or identical to them (Mammadov, 1993: 37).

Based on the above-mentioned scientific results of A.M.Mammadov and G.Ahmadov and the fact that the oldest cultural layer in the

city of Shatal belongs to the V-VIII centuries, we can say that the history of this fortress dates back to the V century.

At the beginning of the XI-XIII centuries, in connection with the development of the city of Shatal, the fortress walls were strengthened to strengthen its defense (Mammadov, 1993: 37).

The monument, which was included in the scientific literature under the name of I Kurakchay fortress, is located near Hazirahmedli village in Goranboy region. The walls of these monuments of the early medieval period were built of raw bricks measuring 49x40x17 cm. (Mammadov, 2005: 36). The size of the bricks is typical of the early medieval period, built of raw bricks. These bricks are made of a mixture of silt-colored soil and straw, popularly known as white soil, which is abundant in the Goranboy area and is used today as a building material in construction.

A.M.Mammadov, who was engaged in the study of the monument, attributed this fortress to the III-VIII centuries (Mammadov, 2005: 73-75).

Kurakchay fortress II, located in Garadaghli village of Goranboy region, is on a hill on the bank of the river of the same name (Mammadov, 2005: 73-75). The castle is surrounded by two walls with a distance of 5 meters between the walls. The human bones arranged irregularly between these walls are probably the bones of people who died defending the fortress during the attack (Fig. 6).

The height of the castle walls, which have been preserved until our time, is 1.5 meters on the outside and 0.5 meters on the inside. The scientist A.M.Mammadov, who conducted the last archeological researches in the area in 2003-2004, says that the entrance to the sewer thrown from the inside of the fortress towards Kurekchay faces the gate of the fortress. The fact that the entrance to the sewer, which passes under the Kurekchay and goes to the other shore, is in the eastern direction is explained by the fact that sunlight can fall into it. Reinforcement works have even been carried out in some parts of the sewer to prevent water from leaking into it. Archaeologist A.M.Mammadov, who completely completed the archeological research of the monument, attributed the II Kurakchay fortress to the III-XIV centuries (Mammadov, 2005: 73-75).

R.B.Goyushov (Goyushov, 1964: 148-149) was the first to study the Chilaburd fortress built

on hard rocks on the bank of the river Tartar, 80 meters above the riverbed, in the territory of Chilaburd village of Tartar region in 1964, and Sh. I.Mehdiyev (Mehdiyev, 1994: 81-82) were engaged.

The only entrance to the Chilaburd fortress, which was surrounded on three sides by a river, was on the east side at the confluence of the Tartar River and its left tributary, the Toragay River. Researcher Sh.I.Mehdiyev states that according to the relief, the walls of the fortress are double, 8-9 meters in some places and 2.5 meters in others. River stones and rock fragments were used as construction materials in the construction of the fortress. The scientist notes that an underground road (sewer) was built from the center of the fortress to reach the banks of the Tartar River. The last researcher of the archeological monument, Sh.I.Mehdiyev, states that Chilaburd fortress was used for protection in the IX-X centuries and in the Classical Middle Ages (Mehdiyev, 1994: 82).

The Govurgala monument, which is one of the magnificent fortresses of the early Middle Ages, is located on the slope of the mountain at the confluence of the Akhurachay and Havushchay rivers in the territory of the Akhura village of the Sharur (Nakhchivan) region. V.Bakhshaliyev and A.Novruzlu conducted the first exploratory researches of this monument in 1990 and determined that it was built of large stones, with a large area, an elongated planar castle wall and 4 collapsed tower-type construction remains from all directions. It is a fortified monument surrounded by strong walls.

Due to the fact that different sources provide information about the fortress of Shishtepe (Srxab), there are conflicting views on its localization. It is impossible to agree with the idea of sometimes equating the Srkhab fortress with the Surkhay fortress. S.M.Hajiyev localizes the town of Srkhab north of Kukel village of Agdash region, near Turyanchay settlement.

The Srkhab fortress, where archeological researches were carried out during the years of independence, is also very important. Srkhab fortress is located in two areas: Shishtepe and Kondalandag. The site of the monument is 200 m long and 25-30 m wide. Each side of the mountain is a steep cliff. On the top of the mountain there is a remnant of a stone wall made of lime mortar with a length of 5 m and a height of 2 m. The underground fortifications

dug inside the mountain in the Srkhab fortress are of interest. Shishtepe is the highest peak of the Bozdag range. There is a ravine between Shishtepe and the main part of the fortress with underground fortifications (Aliyev, 2017).

The parallel walls of the Beshbarmag are shown in some studies as the Khursan rock. It is said that he separated Khursan country from Shirvan province. Pebble stone, rock, clay, etc. used in the construction of the remains of the castle wall. The building material made it durable. Studies confirm that the monument is an urban settlement of the late early medieval period.

Archaeological excavations at the Gungormaz Defense Fortress show that the monument consists of two parts. The first is an internal defense fortress (Naryn gala) covering an area of 4-5 hectares, and the second is a defense fortress of 35-40 hectares. In general, most of the monument consists of bare rocks. The first fortress is surrounded on three sides by steep natural mountains. Only on the north-eastern side a defensive fortification was built. The locals remember this fortress by two names. Flat pile and round pile. There are the remains of the tomb building in the round pile. According to local residents, the tomb was demolished in the early twentieth century, and a mosque was built from its stones in the village of Yanig-Gubali. The mosque is still operating today. The size and carving of its stones are very similar to the stones of the Broken Pir monument. It is possible that these tombs were built at the same time, and later the tomb in Yumru Pile was demolished. In the area called "flat pile" there are the remains of a settlement called a village. The river flows on the southwest side of this fortress. Observations show that there is a secret waterway from the area called the village to the river bank. About 15-20 m above the riverbed, three adjacent ravines were opened in the middle of the mountain. The ravine in the middle is slightly larger than the outside.

The remains of the studied tower are sloping because they are built in accordance with the relief of the fortress. The castle walls from the south-west occupy the middle part of the room. The rooms are located to the east, to the edge of the mountain. 3 giant stones were used in the lower part of the remains of the studied room. The wall from the north-east is not connected by a triangular shape, (see plan) both sides of

the wall are very neatly built on both sides. The defensive wall is attached to the middle part of the tower. In the lower part of both rooms large volumes were used, and in the upper part only smooth and flat stones were used (Fig. 4).

Dalma castle. In the 90s of the XX century and the beginning of the XXI century, B.Ibrahimli conducted archeological excavations in the eastern half and central part of the Dalma fortress. It was determined that the rooms with an area of 25-30 square meters and a width of 60-80 cm were designed adjacent to the defensive wall of the fortress from the inside. The walls of the pastures survived at a height of 0.8-1.2 m. There are no window seats. Probably these rooms had only a door and a chimney. The fact that the rooms have a closed plan structure, which is adjacent to the fortress wall, and the geographical location of the fortress itself suggest that the fortress was used as a dungeon (Ibrahimli, 2013: 290).

As a result of archaeological excavations carried out in the area of 560 m² of Dalma fortress in 2012, it became clear that the defensive wall of the fortress is made of rocks, the lower part of the wall and the foundation are made of large stones, 2-2.5 meters wide. The total length of the defensive walls (17.6 meters on the east side, 9 meters on the west side and 102.1 meters on the north side) is 128.7 meters on the south side (Ibrahimli, 2013: 292).

Archaeological excavations continued in 2013. The eastern side of room N 1 (5.75 m) is the eastern defensive wall of the fortress, and the northern side (6.3 m) is the northern defensive wall. During archeological excavations, 1.5 m wide and 0.7 m high stone line was found in the room along the eastern defensive wall. Above the safa, near the south-eastern corner of the room, there is a circular building with a height of 35-40 cm. neatly designed with rocks of different sizes. To the west of this building, the remains of a tandoor were found on the floor. The body of the oven is 15-20 cm high and the thickness of the body is 1.8-2.3 cm. There was a layer of ash 14-15 cm thick inside (Fig. 5).

In 2014, an excavation area of 20x15 m (300 m²) was excavated in the central part of the fortress. What distinguishes the center of the fortress from the eastern and western parts is its natural height of 4-5 m. This height was skillfully used by the builders of the fortress.

Excavations in the central part of the fortress

suggest that the chief and guards of the fortress lived here. Although some elements (buttresses, doors) were single in the construction of the tower, symmetry was observed. Thus, the door, buttress and the main building are located in the center of the castle. The width of the northern wall is 2.5 m, and the width of the eastern and western walls is 3.5 m (Ibrahimli, 2013).

RESULT.

Archaeological excavations prove scientific point of view about medieval fortifications,

fortresses and castles of Azerbaijan. Unearthed archaeological materials were studied and stratigraphy of the fortifications researched by archaeologists. Eventually we had got some scientific information about medieval fortifications of Azerbaijan, results give as an opportunity to say periodically Early Medieval, and Classical Period of Middle Ages, and also Late Medieval monuments are studied by archaeologists of Azerbaijan.

REFERENCES

- Azerbaijan Soviet Encyclopedia, (1982), Baku, VI part (in Azerbaijani)
- Aliyev A.A. (1994) About archaeological researches of Gilgilchay archaeological expedition in 1993 year. The materials of scientific section which dedicated to 100 anniversary of Azerbaijani archaeologist Saleh Gaziyeu, Baku (in Azerbaijani)
- Aliyev T.V. (2017) Oghuz and surroundings in medieval period (historical-archaeological research), Baku (in Azerbaijani)
- Ibrahimli B.I., Safarli F., Aliyev G., Gambarova G., Hajizadeh N., & Huseynova S. (2013) Archaeological researches in Dalma castle (Nakhchivan, Ordubad region). Archaeological researches in Azerbaijan – 2012, Baku (in Azerbaijani language)
- Mehdiyev Sh.I. (1994) About Chilaburd castle. The materials of scientific section which dedicated to 100 anniversary of Azerbaijani archaeologist Saleh Gaziyeu, Baku (in Azerbaijani)
- Mammadov A.M. (2005) Archaeological researches in Kurakchay basin (1993-1994). The materials of scientific section which dedicated to the results of archaeological and ethnographical researches during 2003-2004 years in Azerbaijan. Baku (in Azerbaijani)
- Mammadov A.M. (2014) Ancient Ganja (on the basis of archeological researches), Baku (in Azerbaijani)
- Mammadov A.M. (1993) Ganjabasar in IV-XIII centuries, Baku (in Azerbaijani)
- Orujov A.Sh. (1995) North-eastern Azerbaijan in early medieval period, avtoreferate of Ph D thesis, Baku (in Azerbaijani)
- Akhundov T.I. (2009) Historical topography of settlements of North-eastern Azerbaijan during middle of III millenium – middle of I millenium, Baku. (in Russian)
- Geyushev R.B. (1965) Archaeological research of Ana shehet settlement and Chilaburd castle. The materials of conference which dedicated to the results of archaeological and ethnographical researches in 1964 years in USSR. Baku (in Russian)
- Khalilov J.A., Goshgarli G.O., Arazova R.B. (1991) Archaeological monuments of North-eastern Azerbaijan. Baku (in Russian)

Shahriyar Guliyev

PhD student, <https://orcid.org/0000-0001-5660-0898>, shahriyar.guliyev@inbox.ru

Стаття надійшла / Article arrived: 19.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2021

Figure 1. Chiraggala castle (A.A.Aliyev)

Figure 2. Gulistan castle (A.Guliyev)

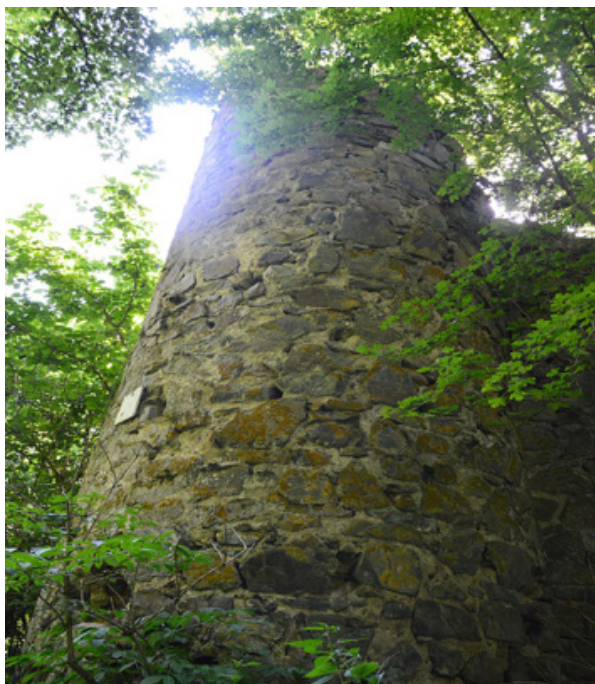

Figure 3. Zurnabad castle (A.M.Mammadov)

Figure 4. Gungormaz defensive fortress (Sh.Ahmedov)

Figure 5. Dalma castle (B.I.Ibrahimli)

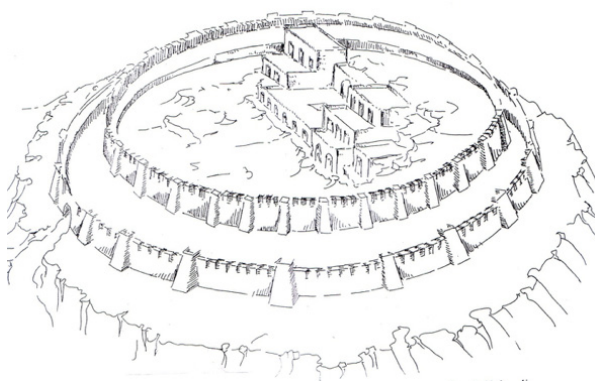

Figure 5. Dalma castle (B.I.Ibrahimli)

Figure 7. Gulistan castle (A.M.Mammadov)

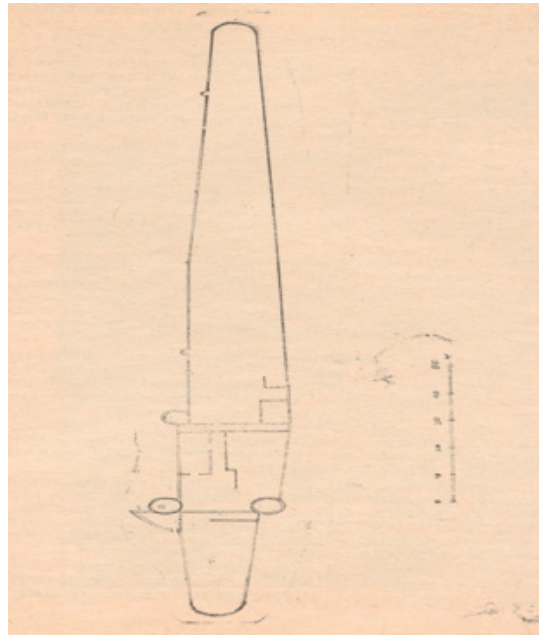

Figure 9. Plan of Gulistan castle (A.M.Mammadov)

Figure 8. Graphical description of Gulistan castle (A.M.Mammadov)

Figure 10. Map of Medieval fortresses of Azerbaijan (J.Giyasi)

Геннадій Кривчик, Ірина Накашидзе, Тетяна Радкевич*Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна***Політичний вимір вакцинації проти COVID-19 по-українськи**

Мета роботи – показати вплив політичного чинника на процес вакцинації українського населення як важливого засобу виживання української нації й окремих людей в умовах світової смертельної пандемії COVID-19. Розглядається проблема вакцинації від COVID-19 як головного напрямку боротьби з пандемією, що охопила весь світ, призвела до високої смертності, падіння економіки, зростання соціальної напруги, докорінної зміни суспільного буття. Методологія полягає у дотриманні принципів історичної науки, насамперед, принципів об'єктивності та конкретності, використання аналітичного й описового методів. У статті подано огляд наявних на сьогодні вакцин та ситуацію з процесом вакцинації у світі й Україні. Характеризуються плюси й мінуси різних вакцин, які мали врятувати людей від хвороби і смерті. Наукова новизна. Основну увагу приділено початку вакцинації в Україні, яка розпочалась 24 лютого 2021 р. Акцент робиться на впливі політичних чинників на зазначений процес. Показані дії української влади у боротьбі з пандемією, починаючи від вибору вакцини і закінчуючи організацією щеплення людей. Висновки. Стверджується, що влада керувалася при цьому не тільки медико-санітарними, але й політичними мотивами; виявився також непрофесіоналізм багатьох чиновників, які мали забезпечити належні темпи і якість вакцинації населення. Усе це призвело до загострення епідеміологічної ситуації в країні, великого числа жертв пандемії. Українська влада, на жаль, виявилася неготовою для подолання третьої хвилі пандемії, як до цього виявила безпорадність під час першої й другої хвиль, коли існував дефіцит медичних масок, ліжок у лікарнях, засобів захисту, кисню, ПЛР-тестів для визначення хвороби тощо. Певну негативну роль у цьому відіграв також недостатньо високий авторитет влади, недовіра багатьох людей до неї, серед них – і лікарів. З кожним днем епідеміологічна ситуація в Україні погіршується, й «світла в тунелі» цьому поки не видно. Здійснено спробу окреслити та визначити причини проблем, з якими зустрілась вітчизняна система охорони здоров'я. З кожним днем епідеміологічна ситуація в Україні погіршується. Тому питання вакцинації є як ніколи актуальним.

Ключові слова: коронавірус, COVID-19, пандемія, вакцина, щеплення, смертність, влада, населення

Gennadiy Kryvchik, Iryna Nakashydzhe, Tatiana Radkevich*Dnipro National University of railway transport named after academician V. Lazaryan***Political Dimension of Ukrainian Vaccination Against COVID-19**

The aim of the article is to show the influence of a political factor on the process of vaccination of the Ukrainian population being an important tool of survival of the Ukrainian nation and individuals in the context of the global deadly pandemic COVID-19. The problem of vaccination against COVID-19 has been considered as the main direction of combating the pandemic that had spread throughout the world, led to high mortality, economic decline, growing social tensions and a radical change in social life. The methodology lays in observing the principles of historical science, first of all, the principles of objectivity and concreteness, the use of analytical and descriptive methods.

An overview of currently available vaccines and the situation with the vaccination process in the world and in Ukraine has been given in the article. The pros and cons of various vaccines that were supposed to save people from disease and death have been characterized. The main attention has been paid to the beginning of vaccination in Ukraine, which started on February 24, 2021. The emphasis has been made on the influence of political factors on this process.

The actions of the Ukrainian authorities in the fight against the pandemic have been shown, starting from the choice of the vaccine and ending by the organization of vaccination of people. It has been stated that the authorities were guided not only by medical and sanitary motives, but also by the political ones; there was also the unprofessionalism of many officials, who had to ensure the proper pace and quality of vaccination of the population. All this has exacerbated the epidemiological situation in the country, caused a large number of victims of the pandemic. Unfortunately, the Ukrainian authorities were not ready to overcome the third wave of the pandemic, as they had shown their helplessness during the first and second waves, when was a shortage of medical masks, hospital beds, protective equipment, oxygen, PCR tests to diagnose the disease and more. A certain negative role in this was also played by the insufficiently high authority of the government, the distrust of many people, including doctors, to it. Every day the epidemiological situation in Ukraine is deteriorating, and the "light in the tunnel" is not yet visible. An attempt has been made to outline and to identify the causes of the obstacles encountered by the domestic health care system.

Every day the epidemiological situation in Ukraine is deteriorating. Therefore, the issue of vaccination is more important than ever.

Keywords: *coronavirus, COVID-19, pandemic, vaccine, vaccination, mortality, political authorities, population.*

Постановка проблеми.

У 2020 р. людство перейшло у новий період свого буття – життя в умовах пандемії COVID-19. Інфекційне захворювання, спричинене останнім виявленим коронавірусом (SARS-CoV-2), стало найбільшою і найважчою перепорою людства за останні 100 років. Не вдаючись до подробиць виникнення та симптомів, зазначимо лише, що цей вірус вразив усіх темпами поширення, складністю наслідків хвороби, впливом на психічний стан людей, великою смертністю – майже як у Старому Заповіті: «Гріх у людей затьмарив розум, волю і в тіло вніс хвороби і смерть. Люди стали страждати і вмирати, і самі, своїми силами вже не могли перемогти в собі гріх і його наслідки: виправити розум, волю і серце і знищити смерть» (Слобідський, 2003, с. 466).

Парадоксальна ситуація склалася в українському суспільстві щодо карантину: з одного боку ми констатуємо розгубленість чи навіть паніку у багатьох людей через неможливість врятуватися від хвороби, але, з іншого боку, можемо спостерігати справжній «пофігізм», тобто байдуже ставлення людей до власної безпеки, ігнорування маскового режиму, роботу частини підприємств в період карантину і локдауну, проведення масових заходів тощо.

Цілком природно, що пов'язані з пандемією катаклізми не могли не знайти відображення у ЗМІ, які швидше, ніж наука, реагують на події.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З приводу пандемії висловлювали свої думки медичні працівники, політики, політологи, але, більше за всіх, журналісти, зокрема: В. Венк (Венк, 2020), О. Подобрій (Подобрій, 2020), С. Строкань (Строкань, 2020), С. Корсунський (Корсунський, 2021) та ін., які відобразили окремі епізоди поширення коронавірусу в країні та організації боротьби з пандемією. Ґрунтовно і частково в історичному аспекті розглянуто проблему в низці публіцистичних творів політичного оглядача часопису «Deutsche Welle» С. Руденка (Руденко, 2020).

Соціальним і політичним наслідкам пандемії присвятив публікації письменник і філософ В. Ткач. (Ткач, 2020; 2021). Є також низка публікацій, що присвячені саме процесу вакцинації як одному з головних напрямів боротьби з пандемією. Серед них статті Д. Малишка (Малышко, 2021), О. Романова (Романов, 2021), О. Павлюка (Павлюк, 2021), О. Токарчук (Токарчук, 2021) та ін. Проте, більш-менш ґрунтовно в них висвітлено лише медико-санітарні аспекти вакцинування. Дана стаття є продовженням статті «Децентралізація влади в Україні на тлі пандемії COVID-19» (Кривчик, 2021).

Мета даної статті – показати вплив політичного чинника на процес вакцинування українського населення як важливого засобу виживання української нації й окремих людей в умовах світової смертельної пандемії COVID-19.

Виклад основного матеріалу.

Перший спалах COVID-19 було помічено у грудні 2019 р. в Ухані (Китай), звідки він поширився усім світом. Станом на 21 березня 2021 р. у світі підтверджено вже майже 125 млн випадків інфікування, з яких понад 2,7 млн мали летальні наслідки (Reported Cases..., 2021).

В Україні перший випадок зараження коронавірусом підтвердився 3 березня 2020 р. у Чернівецькій області. 11 березня 2020 р. Кабінет Міністрів прийняв постанову «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19», після чого в Україні, як і в більшості країн світу, було запроваджено низку заходів, серед яких: обмеження пересування людей, встановлення карантину, запровадження маскового режиму й навіть жорсткого локдауну, коли було обмежено роботу підприємств промисловості, транспорту, торгівлі, навчальні заклади було переведено на дистанційний режим роботи тощо. Однак, усі вжиті заходи не дали бажаних результатів. Станом на 13 травня 2021 р. від початку пандемії в Україні захворіло понад 21 млн людей, з них близько 47,3 тис. померли (Коронавірус в Україні, 2021). У березні-квітні щодня виявляли до 15-

20 тис. хворих на коронавірус. Хоча, у травні щоденне число захворювань дещо знизилося, але все одно за темпами поширення вірусу Україна вийшла на лідируючі позиції в Європі та світі. Постійно з'являлася інформація про мутацію вірусу, зокрема, вже почали виділяти особливо небезпечні «бразильський», «південноафриканський», «британський», «індійський» штами вірусу.

Певна річ, такі результати значною мірою пов'язані з недоліками в системі охорони здоров'я, прорахунками в організації антиковідної боротьби, які подекуди, як в Україні, були суттєвими. Так, за словами голови Рахункової палати України В. Пацкана, медики, які сьогодні знаходяться на передовій і рятують життя українців, попри всі обіцянки влади, не отримали належної фінансової підтримки, тим більше, що гроші на це було передбачено (Пацкан, 2021). До того ж, у ході організації протиепідеміологічних заходів в українських реаліях не обійшлося без корупційних чинників: «ніколи такого не було, і ось знову».

Однак, справа не тільки в цьому. Більшість медиків світу підкреслюють, що можна лише полегшити симптоми перебігу хвороби. Основна задача лікування зводиться до того, що організму треба допомогти самостійно подолати вірус. Проте, далеко не всі люди мають достатньо здоров'я на це. Насамперед, йдеться про літніх людей, людей із хронічними хворобами, серцево-судинними та онкологічними захворюваннями, тощо.

Перед ученими-медиками постало завдання створити вакцину від COVID-19. Адже у XX ст. лише засобами вакцинації вдалося подолати масове розповсюдження віспи, кору, поліомієліту та інших інфекцій, що призводять до смерті людей. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), вакцинацію вважають одним з найбільших медичних досягнень сучасного світу. Щеплення рятує життя від двох до трьох мільйонів людей щороку, запобігаючи 20 хворобам. Тож, протягом 2020 р. дослідники усього світу працювали над дослідженням вірусу SARS-CoV-2 та виготовленням вакцини.

Перша у світі вакцина Sputnik V була розроблена НДЦ епідеміології і мікробіології ім. М. Ф. Гамалєї. Для її створення вчені цієї науково-дослідної установи застосували

модифіковану версію вірусу як носія для доставки невеликого фрагмента коронавірусу. Зареєстровано в РФ у серпні 2020 р. після двох клінічних фаз. Вартість – 10 доларів за дві дози. Побічні ефекти звичайні: головний біль, невелика температура. Ефективність, за різними даними, – від 91 до 95%.

На початок 2021 р. у світі існувала і пройшла випробування низка інших вакцин, які діють за різними принципами. Так, Pfizer-BioNTech та Moderna, так звані РНК (мРНК)-вакцини, використовують частину генетичного коду вірусу. Вони «вчать» клітини організму виробляти «протеїншипів коронавірусу», що спонукає імунну систему людини утворювати антитіла для боротьби з вірусом. Англо-шведська вакцина Oxford-AstraZeneca містить у своїй основі модифіковану версію звичайного респіраторного вірусу, яким заражаються шимпанзе, та частину генетичного коду коронавірусу. Американська вакцина від Novavax відтворює частину протеїну шипів вірусу для стимулювання імунної системи.

Вакцина Pfizer/BioNTech (США і Німеччина) є першою, що була ухвалена ВОЗ і дозволена до застосування в ЄС. В листопаді 2020 р. виробники провели третій клінічний етап випробування своєї вакцини і заявили про 95% її дієвості. ЄС за одну дозу вакцини погодився сплатити 15,5 євро. Американська компанія Moderna також заявила, що її препарат має 95% ефективності. В грудні 2020 р. цей препарат був дозволений до застосування в США. 6 січня 2021 р. його ухвалив ЄС. З 12 грудня цю вакцину використовують в Німеччині. На відміну від вакцини Pfizer/BioNTech вакцина Moderna зберігається при стандартних 2-8 градусах. Ефективність AstraZeneca, що розроблена шведсько-британською фармакологічною компанією у співробітництві з Оксфордським університетом, становить 70%. Китайська вакцина CoronaVac (компанії Sinovac) використовує традиційний метод введення деактивованої частини вірусу. Однак, нещодавно дослідники поставили під сумнів її доцільність. Вакцина була ефективною лише у 50,4% випадків, а це лише трохи перевищує поріг ефективності вакцин, встановлений ВООЗ (Вакцини..., 2021).

Звичайно, Україна, як і решта країн Європи, не могла залишатись осторонь

вакцинації. Однак, на жаль, у нашій країні немає потужних сучасних лабораторій для створення власної вакцини. Так, у Інституті біології клітини НАН України у Львові йдуть дослідження та розробки, проте самі науковці заявляють, що вакцина буде готова не раніше, ніж наприкінці 2021 р., потім необхідно буде провести низку випробувань. Тож, за таких умов урядом було прийняте рішення закуповувати іноземні вакцини та розпочинати масову вакцинацію населення.

У грудні 2020 р. міністр охорони здоров'я М. Степанов підписав дорожню карту з проведення масової вакцинації від COVID-19 в Україні. Документ оновлюється, але не дуже суттєво. Він передбачає 5 етапів щеплення населення: 1. Вакцинація медиків, які працюють із коронавірусними пацієнтами. 2. Вакцинація всіх медиків. 3. Вакцинація людей віком від 65 років, учителів, працівників правоохоронних органів, рятувальників. 4. Вакцинація людей віком від 60 років. 5. Вакцинація інших категорій населення (На які вакцини..., 2021).

З 22 лютого 2021 р. Україна знаходиться у так званому адаптивному карантині, коли усю країну було поділено на зони: у «зеленій зоні» були практично відсутні карантинні обмеження; «жовта зона» передбачала певні обмеження, що стосувалися кількості присутніх на масових заходах, учнів на заняттях тощо; «помаранчева зона» означала запровадження таких обмежень, як заборона діяльності туристичних баз, хостелів, проведення низки масових заходів тощо; вона також була певним сигналом бізнесу, владі та контролюючим органам про можливість введення «червоного рівня», за яким закривалися навчальні заклади (крім дитячих садків і початкових шкіл), ТРЦ, кінотеатри, продовольчі ринки, тощо. Зонний поділ країни постійно змінювався. Станом на 20 квітня у «червоній зоні» знаходилися Київ, Одеська, Житомирська, Сумська, Чернігівська, Львівська, Запорізька, Хмельницька, Харківська, Полтавська, Київська, області (Карта коронавіруса онлайн, 2021).

Однак, щодо самого препарату для вакцинації, то тут одразу виникли серйозні проблеми, про що відверто мусив заявити президент В. Зеленський у інтерв'ю американському журналісту Джонатану Свону на телеканалі HBO 1 лютого 2021 р.

Президент, зокрема, визнав, що Україна не є рівним партнером Європейського Союзу або світу і це підтвердилося умовами вакцинації. «Ми не в пріоритеті країн, які вже отримують вакцину, на відміну від інших країн...І це важко пояснити народу, що нам даватимуть потрошки <...> Однак, дуже неприємно усвідомлювати, що стоїш з протягнутою рукою» (Батрій, 2021).

Очевидно, Україні не довелося б «стояти з протягнутою рукою», якби українська влада прийняла пропозиції РФ закупити у неї вакцину Sputnik V. Більше того, Росія висловила готовність передати на український завод свої технології, а це значило відкриття нових робочих місць і встановлення свого контролю якості (Гордієнко, 2021). Однак, на думку багатьох українських політиків і зарубіжних партнерів України, пропозиція Росії означала застосування щодо України так званої м'якої сили і містило загрозу національної безпеки для Української держави. Виходячи, вочевидь, із принципу стародавніх римлян «Timeo Danaos et dona ferentes!» (лат.), Міністр охорони здоров'я М. Степанов заявив у січні 2021 р.: «Російську вакцину від COVID-19 Україна не буде закупати, навіть якщо її ухвалить Всесвітня організація охорони здоров'я» (Степанов..., 2021).

Відтак, Кабінет Міністрів України своєю постановою від 10 лютого 2021 р. категорично відмовився приймати указані пропозиції від держави-агресора, яка окупувала українські території (Кабмін..., 2021). Посилаючись на зміни до Закону України про реєстрацію вакцин від COVID-19, що були ухвалені Верховною Радою України 29 січня 2021 р., уряд заборонив купувати і реєструвати вакцину або інші медичні імунобіологічні препарати, які розроблені чи виготовлені на території Росії (Закон України № 1159-IX, 2021). Тож, ні в кого не виникало сумнівів, що дії уряду щодо вибору вакцин зумовлені не стільки пошуком найбільш ефективного препарату для щеплення, скільки політичною доцільністю.

Розроблений урядом наприкінці січня Календарний план вакцинації передбачав вакцинацію понад 19 млн людей до кінця 2021 р. Однак, постало питання: де й які препарати придбати для щеплення українців від COVID-19. Упродовж грудня 2020 –

лютого 2021 р. влада обіцяла поставити в Україну низку вакцин, серед яких Pfizer і AstraZeneca. На кінець березня зазначені вакцини не з'явилися, однак у суспільстві з'явилися чутки про нібито таємно завезену з Ізраїлю американську вакцину для окремих «поважних осіб».

Єдиний контракт на закупівлю 1,9 млн доз інактивної вакцини CoronaVac від компанії Biotech (КНР) підписано тільки 30 грудня 2020 р., внесли аванс – 964,3 млн грн (В Україні вакцина..., 2021). Україна заплатила CoronaVac аванс 964,3 млн грн за майбутню поставку 1,9 млн доз китайської вакцини від COVID-19. Кінцевий термін поставки – 31 травня 2021 р.

І тут виникла нова проблема – поставка навіть китайської вакцини опинилася під питанням. По-перше, результати клінічних досліджень, які SinovacBiotech обіцяла опублікувати ще наприкінці минулого місяця, так і не з'явилися. Натомість, бразильський інститут Бутантан опублікував дані, з яких випливає, що ефективність вакцини CoronaVac становить 50,38%. Але, проблема в тому, що в укладеному Україною контракті прописано вимогу: ефективність вакцини має бути не менше 70% (Котляр, 2021). По-друге, майже відразу після реєстрації вакцини CoronaVac правоохоронні органи (НАБУ і САП) у закупках цієї вакцини знайшли ознаки корупції: вартість вакцини було визначено не виробником, а посередником – українською приватною фірмою «Лекхім», ціна вакцини виявилася значно завищеною – 18 доларів за дозу, що вище, ніж ціни, за якими ЄС купує американські вакцини (Романова, 2021). Україна мусила шукати вихід із ситуації, що склалася. Міністр М. Степанов терміново виїхав до Індії, щоб привезти звідти півмільйона доз AstraZeneca, яка вироблялася за ліцензійними угодами індійською компанією Serum Institute. Перша партія вакцини прибула в аеропорт Бориспіль 23 лютого 2021 р.

Не встигли розвантажити літак, як розгорівся новий скандал. У ЗМІ і соцмережах почали з'являтися сумніви щодо ідентичності вакцини AstraZeneca і вакцини, яка привезена з Індії, справжня назва якої Covishield. Хоча, на урядових сайтах назвали «фейковими» твердження щодо суттєвої відмінності вакцин, що виробляється в Європі

та Індії, а соцмережі називають «інтернет-сміттєзвалищем», але є певні факти, які важко заперечувати. Адже, на сайті виробника вказується, що обидві вакцини об'єднує спільна технологія і принцип дії, але вакцину AstraZeneca виробляють на фармакологічних підприємствах у Західній Європі і її в Україну не везуть. Щодо Covishield, то цю вакцину безкоштовно направляють у такі країни, як Бутан, Бангладеш, Непал, М'янма та ін. У американських ЗМІ її називають «варіантом AstraZeneca для бідних країн» (Малахова, 2021).

Для того, щоб розвіяти недовіру населення до індійської вакцини, уряду країни довелося вживати екстраординарних заходів. Зокрема, президент В. Зеленський мусив продемонструвати власний приклад щеплення саме вакциною Covishield. Перебуваючи на Донбасі 1-2 березня 2021 р., він вакцинувався разом із військовослужбовцями (Президент..., 2021). «Я вважаю, що ця вакцина якісна, вона одна з найкращих у світі... Вакцинація – це реальний шлях до нормального життя», – заявив В. Зеленський (Павлюк, 2021). Президента підтримали Міністр охорони здоров'я М. Степанов, Головний санітарний лікар В. Ляшко та деякі інші урядовці.

Розраховувалося на те, що вакцинація від ковіду набиратиме нових обертів. Однак, цього не сталося. Збереглися несприйняття багатьма людьми вакцинації як такої і недовіра людей саме до індійської вакцини. Оглядач німецької газети Дойче Велле С. Руденко нагадував у зв'язку з цим, як рік тому українці опинилися наодинці з коронавірусом – без індивідуальних масок, засобів захисту, з дефіцитом ліжок і кисню, як влада намагалася все виправити, але все виходило не дуже гарно і не завжди вчасно. І, як висновок, риторичне запитання: «Чи варто дивуватися, що третина українців відмовляються від щеплень від COVID-19?» (Руденко, 2021). Насправді таких людей більше, ніж третина. За даними соціологічних опитувань, що були проведені на початку березня 2021 р., безкоштовною вакциною згодні уколоти 39% від числа, не згодні 56%. І що цікаво – на 4% порівняно з груднем зросла кількість бажаючих вакцинуватись платною вакциною, і на 12% впала кількість бажаючих отримати безкоштовну вакцину (Щербина, 2021).

На поширення недовіри людей до

вакцинації впливали повідомлення з різних країн про побічні реакції вакцини. Зокрема, після введення американської і російської вакцини з'являються симптоми COVID-19, температура 37,5 – 38 градусів, озноб, слабкість. За даними американського центру по контролю і профілактиці захворювань CDC, 315 осіб вакцинованих за один день «не можуть виконувати нормальну повсякденну діяльність, працювати» після вакцинації (Токарчук, 2020). Також, є численні повідомлення про важкі алергічні реакції, які можуть викликати абсолютно всі вакцини. Так, у двох співробітників Національної служби охорони здоров'я розвився анафілактичний шок. Після цього, місцеві влади рекомендували людям, що схильні до сильних алергічних реакцій, утриматися від вакцинації Pfizer/BioNTech. У Норвегії після вакцинації цією вакциною померло 29 людей віком старше 75 років (Луценко, 2021). При вакцинації Moderna з 15184 учасника у трьох розвивався набряк обличчя або губ (Токарчук, 2020).

Нові труднощі з вакцинацією українського населення виникли у зв'язку з виникненням форс-мажорних обставин – основний, як розраховувала українська влада, постачальник вакцини – Індія, не могла виконати свої зобов'язання через загострення пандемії й відповідного збільшення попиту на вакцину в самій Індії. За цих умов уряду України довелося докладати титанічних і відчайдушних зусиль для того, щоб забезпечити людей хоча б будь-якою вакциною, хоча б тих, кому вже зробили перше щеплення, а відтак, край необхідно було зробити друге.

25 березня Україні вдалося закупити першу партію вакцини CoronaVac китайської компанії Biotech. 16 квітня в рамках ініціативи COVAX доставили в Україну 117 тис доз вакцини Pfizer. 23 квітня Україна отримала понад 367200 доз вакцини AstraZeneca виробництва Південної Кореї в межах глобальної ініціативи. Саме цю партію вакцини передбачено використати для вакцинації пріоритетних груп, людей віком від 65+ та тих, хто має отримати другу дозу вакцини AstraZeneca відповідно до визначеного інтервалу між першим і другим щепленням. У ЮНІСЕФ нагадали, усі вакцини в рамках ініціативи COVAX Україна отримає безкоштовно. Постачання вакцини

у рамках COVAX продовжиться: загалом, до кінця року ЮНІСЕФ доставить вакцини для щеплення 8 млн українців (Друга партія вакцини (2021)).

Отже, стало зрозумілим, що основна вакцина, яку отримує Україна – це AstraZeneca, що виготовлена в Індії та Південній Кореї. Тим часом, по всій Європі почалася хвиля заборон вакцини AstraZeneca щодо її використання для літніх людей. Почалось це з Данії, уряд якої 11 березня заявив, що попередньо на 14 днів призупиняє щеплення населення цим препаратом, після того, як були повідомлення про побічні ефекти від щеплення цією вакциною. Учені виявили, що вакцина AstraZeneca може викликати аутоімунну реакцію, яка призводить до тромбоемболітичних ускладнень у вакцинованих нею. Водночас, міністр охорони здоров'я країни Магнус Хейніке зазначив, що поки йдеться лише про застереження. Однак, про тимчасове призупинення вакцинації препаратом AstraZeneca заявили також у Норвегії, Ісландії, Болгарії та ще кількох країнах. Уряди цих країн при цьому також посилаються виключно на міркування обережності через випадок у Данії та очікують на результати розслідування (Весоловські, 2021). Станом на 17 березня від цієї вакцини відмовились 18 країн. Далі число таких країн збільшилося. Фінляндія, Швеція, Іспанія встановили рубіжний вік вакцинації від коронавірусу препаратом AstraZeneca на рівні 55 років. Причина – немає доказів ефективності і безпечності у випадку застосування у більш віковій групі. Для того, щоб зменшити негативний імідж зазначеної вакцини, рішенням Європейської агенції з лікарських засобів навіть було змінено її назву на Vaxzevria.

Щодо України, то тут свого піку недовіра до вакцини AstraZeneca досягла після того, як Головний санітарний лікар України Віктор Ляшко захворів на коронавірус через два тижні після показової вакцинації. Довіряти цій вакцині стало не більше, ніж 3% населення. «Масла у вогонь» додав український парламент, який 19 березня 2021 р. прийняв закон №1353-IX, за яким виробники вакцини звільняються від відповідальності за негативні наслідки вакцинації від ковіду (Закон України № 1353-IX, 2021).

Думку багатьох людей щодо організації

вакцинування населення в Україні висловила лідер партії «Батьківщина» Ю. Тимошенко, яка на погоджувальній раді у Верховній Раді України заявила про некомпетентність влади в умовах пандемії: «За рік, що минув від початку епідемії, влада не зуміла налагодити виробництво власної вакцини та не зуміла закупити якісну за кордоном. Ми по всьому світу підбираємо те, що ніхто не хоче використовувати. Як наслідок – від щеплень масово відмовляються навіть медики» (Юлія Тимошенко, 2021). Тимошенко сказала правду: в деяких медичних закладах більше половини працівників під різними приводами ухилялися від вакцинації. Дехто з них заявляє: «Лікарі нічого не знають про вакцину, інформації дуже мало, а та, що є, в основному, негативна», «Ефективність вакцини ми побачимо трохи пізніше і тільки через певний період часу ми зможемо оцінити, як спрацює по всій країні». За словами завідувачки кафедри інфекційних хвороб Національного медичного університету імені О.О. Богомольця О.А. Голубовської, ми не зможемо зробити висновки про ефективність вакцинації, поки дози вакцини не отримає критична маса населення, а, крім того, наявні вакцини можуть не захистити від нових штамів коронавірусу (Бовтрук, 2021).

Через нестачу в Україні ефективних вакцин і, взагалі, вакцин, а також недовіру людей до вакцинації, темпи вакцинації населення в Україні є вкрай низькими. Станом на 19 березня 2021 р. кількість вакцинованих становила лише 92,7 тис. осіб. Серед них лише одна особа отримала необхідні 2 дози. Два місяці потому (станом на 11 травня) число вакцинованих громадян України стане набагато більше – близько 900 тис., серед яких вакцинованих двічі – 1,9 тис. Однак, у процентному відношенні до числа всього населення України – відповідно 2,17% та майже 0%. Певна річ, це дуже край низький показник. Перспективи його покращити також не дуже втішні. За прогнозами міжнародної агенції S&Global Ratings, до середини 2021 р. держава отримає лише 2,3 млн доз із 8 млн гарантованих через Центр всесвітнього доступу до вакцин COVID-19 (COVAX) BOO3. Цього вистачить для того, щоб щеплення отримали 2,7% громадян. Загалом, Україна сьогодні очікує 25 млн доз вакцин від різних компаній. Цього вистачить,

щоб зробити щеплення лише 30% громадян (Хмилевська, 2021).

Наступна інформація подається для порівняння. Ще на початку січня 2021 р., коли Україна тільки намагалася придбати вакцину, у світі вже повним ходом відбувалася вакцинація населення. Станом на 13 січня в усьому світі було введено 30,05 млн доз вакцини проти COVID-19. Принаймні одну дозу вакцин на той час уже отримали 22,01% громадян Ізраїлю, 11,57% – ОАЕ, 5,75% – Бахрейну, 3,89% – Великобританії, 3,11% – США. Станом на 11 травня в Ізраїлі 55,3% населення отримали вже дві дози вакцини, тобто пройшли повну вакцинацію, в США – 35,4%, у Великій Британії та Угорщині – близько 30% населення тощо (Вакцинація..., 2021).

Визнавши незадовільним стан вакцинації в Україні, Президент України В. Зеленський своїм указом від 04.04.2021 увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України (яка, до речі, фактично перетворилася на головний керівний орган у державі) щодо нового Національного плану вакцинації, згідно з яким завдання вакцинації буде підняте на більш високий рівень: до реалізації плану залучатимуться обласні державні адміністрації та низка міністерств, зокрема, Міністерство закордонних справ, яке має подбати про отримання й доставку вакцин із-за кордону. Відповідно до нового плану передбачено вакцинацію більшості дорослого населення країни, щоб у нього сформувався так званий колективний імунітет. Час покаже, чи буде цей план реалізований, чи, як і деякі інші плани, залишиться лише на папері. Поки свою оцінку діяльності Міністерства охорони здоров'я щодо боротьби з коронавірусом і організації вакцинації населення вже дали Уряд і Верховна Рада України, яка 18 травня 292 голосами відправила у відставку міністра охорони здоров'я М. Степанова. Роль старозавітного Азезеля в українському політичному театрі він виконував трохи більше року – з 20 березня 2020 р.

Висновки.

Зрозуміло, що ситуація із поширенням пандемії, і з організацією боротьби з нею в Україні вкрай напружена. Можна, на жаль, констатувати: ефективної вакцини (Pfizer) в країні дуже мало; кількість іншої явно відстає від потреб; частина людей через

недовіру до влади, а також, до вакцинації й вакцин, що пропонуються їм, відмовляється від щеплень; у влади відсутнє чітке розуміння шляхів розв'язання проблеми, а, можливо, й відповідальності за життя людей. На той час, коли писалася дана стаття, питання стояло так: якщо не буде вжито термінових заходів щодо організації масової вакцинації

населення й, загалом, покращення ситуації в медичній галузі, то постане загроза для збереження української нації й державності. Епідеміологічна ситуація постійно змінюється, тому проблема вакцинації від Covid-19 залишається надзвичайно актуальною і потребує подальшого моніторингу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Батрій, А. (2021). Зеленський розповів, чому Україна "стоїть з простягнутою рукою" за вакцинами від COVID-19. Главред. 1 лютого. – URL: <https://virus glavred.info/ua/zelenskiy-rasskazal-pochemu-ukraina-stoit-s-protyanutoy-rukoj-za-vakcinami-ot-covid-19-10244345.html>
- Бовтрук, В. (2021). «Информация о вакцине негативная». Почему украинские медики не хотят прививаться от ковида. Страна.UA. 1 лютого. – URL: <https://strana.ua/news/315176-pochemu-v-ukraine-mediki-ne-khotjat-vaktsinirovatsja-ot-covid-19.html>
- Вакцини... (2021). Вакцини від Covid-19: все, що потрібно знати. – URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56001300>
- Вакцинация... (2021). Вакцинация против коронавируса: около 1,5 млн. израильтян получили обе дозы Pfizer. Израиль – мировой лидер. – URL: https://www.newsru.co.il/health/28jan2021/vac_il_104.html
- Вакцинация в мире (2021). – URL: index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/vaccination/
- В Україні виявили... (2021). В Україні виявили майже 16 тис. нових хворих на ковід. Режим доступу: https://lb.ua/society/2021/03/19/480244_ukraini_viyavili_mayzhe_16_tis_novih.html
- Венк, В. (2021) «Украина не является равным членом». Главные заявления Зеленского в интервью НБО. – URL: <https://nikvesti.com/articles/210608>
- Весоловські, К., Вraith, Л., Вебер, Й., Голубов, О. (2021) Вакцина від коронавірусу: чи варто довіряти препарату AstraZeneca. – URL: <https://www.dw.com/uk/shcheplennia-vid-koronavirusu-use-shcho-treba-znaty-pro-vaktsynu-astrazeneca/a-56616402>
- В Україні вакцина... (2021) В Україні вакцина CoronaVac має бути до кінця травня, інакше «Лекхім» поверне мільярд StateWftch. 2021. Економічна правда. 5 лютого. – URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2021/02/5/670722/>
- Гордиенко, С. (2021). Елена Бондаренко: «Я – ковид-диссидент и считаю, что проблема ковида искусственно раздута СМИ и политиками в ущерб другим болезням». 2000. №1-2. 14-20 января. – URL: https://2000.ua/v-nomere/aspekty/persona_aspekty/elena-bondarenko-ja-kovid-dissident-i-schitayu_chno-problema-kovida-izlishne-razduta-smi-i-politikami-v-usherb-drugim-boleznyam.htm
- Друга партія вакцини AstraZeneca прилетіла в Україну (2021). – URL: pravda.com.ua/news/2021/04/23/
- Закон України №1353-IX (2021) Про внесення зміни до статті 9-2 Закону України "Про лікарські засоби" щодо державної реєстрації вакцин або інших медичних імунобіологічних препаратів під зобов'язання. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-20#Text>
- Закон України № 1159-IX (2021) Про внесення зміни до Закону України "Про лікарські засоби" щодо державної реєстрації лікарських засобів під зобов'язання для екстреного медичного застосування. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-20#Text>
- Карта коронавируса онлайн (2021). – URL: thepage.ua/news/karta-koronavirusa-regiony-v-krasnoj-i-zelenoj-zonah
- Коронавірус в Україні (2021). – URL: index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/ukraine/
- Корсунський, С. (2020) Можно ли победить врага, внушающего ужас. Дзеркало тижня. 16 травня. – URL: https://zn.ua/SOCIUM/pandemiya-straha-354424_.html
- Котляр, А. (2021). Як влада провалила кампанію вакцинації. Дзеркало тижня. 14.січня. Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/HEALTH/antidila.html>
- Кривчик, Г.Г. (2021). Децентралізація влади в Україні на тлі пандемії COVID-19. Грані. № 1 (т.24). С.35-45. DOI: 10.15421/172104
- Луценко, Є. (2021). У Норвегії після вакцини від COVID-19 померли 29 літніх людей. У країні занепокоєні побічними ефектами препарату. – URL: <https://hromadske.ua/posts/u-norvegiyi-pislya-vakcini-vid-covid-19-pomerli-29-litnih-lyudej-u-krayini-zanepokoyeni-pobichnimi-efektami-preparatu>
- Малахова, О. (2021) «Эпопея закончится уголовными делами». Что пишут в соцсетях о вакцине CoviShield, которую везут в Украину. – URL: <https://strana.ua/news/319019-indijskaja-vaktsina-kovishild-chno-pishut-v-sotssetjakh.html>
- Малышко, Д. (2021) Начало новой эпохи. События недели. №3. 19.01.
- На які вакцини очікує Україна? (2021). – URL: <https://vaccination.covid19.gov.ua/#manufacturer>
- Павлюк, О. Зеленський: Вакцинація від COVID-19 в Україні почнеться в лютому, перший мільйон вакцини отримаємо «незабаром». – URL: <https://hromadske.ua/posts/zelenskij-vakcinaciya-vid-covid-19-v-ukrayini-pochnetsya-v-lyutomu-1-mln-vakcin-otrimayemo-nezabarom-mi-zapamyatali>
- Пацкан, В. (2021). Из COVID-фонда на доплаты медикам не использовали 116 млн. грн. – URL: <https://sud.ua/ru/news/ukraine/191120-iz-covid-fonda-na-doplaty-medikam-ne-ispolzovali-116-mln-grn-patskan>

- Подобрий, А. (2020) Хуже преступления. К чему приведет ошибка Банковой с весенним карантином. События недели. №50. 8 дек.
- Президент... (2021). Президент вакцинувался від COVID-19 на Донбасі разом з військовими. – URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-vakcinuvavsya-vid-covid-19-na-donbasi-razom-z-vijs-66881#>
- Рец, И. (2021). Украина заняла первое место в Европе по смертям от коронавируса. Обогнала Италию и Францию. Режим доступа: strana.ua/news/326811-kolichestvo-smertej-v-ukraine-6-aprelja-prevysilo-pokazateli-stran-evropy.html
- Романов, А. (2021). Миллионы за опыт на людях. – URL: <https://strana.ua/articles/analysis/312699-farmhihanty-zapada-platjat-chinovnikam-za-ispytaniya-preparatov-v-bolhitsah-ukrainy.html>
- Романова, М. (2021). Первый же контракт на грани срыва. Почему китайская вакцина так и не попала в Украину. – URL: <https://strana.ua/news/317997-kitajskaja-vaktsina-coronavac-pochemu-ona-ne-doekhala-do-ukrainy.html>
- Руденко, С. (2020) Комментарий. Украина провалила подготовку ко второй волне коронавируса. – URL: <https://www.dw.com/ru/kommentarij-ukraina-provalila-podgotovku-ko-vtoroj-volne-koronavirusa/a-55673800>
- Руденко, С. (2021). Комментарий: Зеленский провалил вакцинацию в Украине. – URL: <https://www.dw.com/ru/kommentarij-zelenskij-provalil-vakcinaciju-v-ukraine/a-56612720>
- Сибірний, А. (2021). Розробка української вакцини від COVID-19: шлях, який потрібно пройти до кінця. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vaktsyna-vid-covid-19-ukrayina/31063390.html>
- Слобідський, С. (2003). Закон Божий. Видання третє. К.: Вид.відділ УПЦ Київського Патріархату. 655 с.
- Степанов... (2021) Степанов рассказал, когда в Украине можно будет свободно купить вакцину от COVID-19. – URL: <https://strana.ua/news/313118-vaktsina-ot-koronavirusa-pojavitsja-v-ukraine-na-kommercheskoj-osnove-kletu-stepanov.html>
- Строкань, С. (2020). Украине и хочется и колется. Киев проигрывает битву с пандемией, но помощи от Москвы не принимает. Коммерсантъ. 25 декабря. – URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4624938>
- Ткач, В. (2020) Пандемія: «Над річками Вавилонськими...». Дзеркало тижня. 10 грудня. – URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/pandemija-nad-richkami-vavilonskimi.html>
- Ткач, В. (2021) Пандемія: випробування і шанс. Дзеркало тижня. 8 березня. Режим доступа: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/pandemija-viprobuvannja-ishans.html>
- Токарчук, Е. (2020) Укол века. События недели. 2020. №3. 19 января.
- Хмилевська, В. (2021) Сьогодні Україна очікує на 25 млн до різних вакцин. Ними можна буде зробити щеплення 30% населення. Дзеркало тижня. 13 березня. – URL: <https://zn.ua/UKRAINE/prohnoz-sp-global-taiting-do-polovini2021-roku-mozhe-buti-vaktsinovano-menshe3-ukrainsiv.html>
- Щербина, С. (2021). Судя по последним соцопросам, тема ковида в Украине скисла. <https://strana.ua/opinions/313089/sudja-po-poslednim-sotsoprosam-tema-kovida-v-ukraine-skisla.html>
- Юлія Тимошенко (2021): Провал вакцинації та тарифний грабіж - наслідки корупції та некомпетентності влади. – URL: <https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-proval-vakcinaci%D1%97-ta-tarifnij-grabizh-naslidki-korupci%D1%97-ta-nekompetentnosti-vladi/>
- Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. World health organization. Retrieved from: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
- Reported Cases... (2021). Reported Cases and Deaths by Country or Territory. Retrieved from: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

REFERENCES

- Batrii, A. (2021). Zelenskyi rozpoviv, chomu Ukraina "stoit z prostiahnutoiu rukoiu" za vaktsynamy vid COVID-19 [Zelensky told why Ukraine "stands with an outstretched hand" for COVID-19 vaccines]. Hlavred. 1 february. Retrieved from: <https://virus.glavred.info/ua/zelenskiy-rasskazal-pochemu-ukraina-stoit-s-protyanutoy-rukoy-za-vakcinami-ot-covid-19-10244345.html> [in Ukrainian].
- Bovtruk, V. (2021). Informatsia o vaktsyne nehatyvnaia. Pochemu ukraynskie mediki ne khotiat privivatsia ot kovida ["Vaccine information is negative." Why Ukrainian doctors do not want to be vaccinated against covid.]. Strana.UA. 1 february. Retrieved from: <https://strana.ua/news/315176-pochemu-v-ukraine-mediki-ne-khotjat-vaktsinirovatsja-ot-covid-19.html> [in Russian].
- Vaccines (2021). Vaktsyny vid Covid-19: vse, shcho potribno znaty [Covid-19 vaccines: everything you need to know]. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56001300> [in Ukrainian].
- Vaccination (2021). Vaktsynatsia protiv koronavirusa: okolo 1,5 mln. izrailitian poluchili obe dozy Pfizer. Izrail – mirovoi lider [Coronavirus vaccination: About 1.5 million Israelis received both doses of Pfizer. Israel is a world leader]. Retrieved from: https://www.newsru.co.il/health/28jan2021/vac_il_104.html [in Russian].
- Vakcinacia v mire (2021). - URL: index.minfin.com.ua/reference/cjronavirus/vaccination/ [in Russian].
- In Ukraine found (2021). V Ukraini vyivayly maizhe 16 tys. novykh khvorykh na kovid [In Ukraine, almost 16 thousand new patients with covid]. Retrieved from: https://lb.ua/society/2021/03/19/480244_ukraini_viyavili_mayzhe_16_tis_novykh.html [in Ukrainian].

Venk, V. (2021) "Ukraina ne javliajetsia ravnym chlenom". Glavnye zaiavleniya Zelenskoho v interviju HBO ["Ukraine is not an equal member". Zelensky's main statements in an interview with HBO]. Rezhym dostupu: <https://nikvesti.com/articles/210608> [in Russian].

Druga partia vakciny AstraZeneca prylytila v Ukreinu (2021). – URL: [Pravda.com.ua/news/2021/04/23/](https://pravda.com.ua/news/2021/04/23/)

Vesolovski, K., Vrait, L., Veber, Y., Holubov, O. (2021) Vaksyna vid koronavirusu: chy varto doviryaty preparatu AstraZeneca [Coronavirus vaccine: whether to trust AstraZeneca]. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/shcheplennia-vid-koronavirusu-use-shcho-treba-znaty-pro-vaktsynu-astrazeneca/a-56616402> [in Ukrainian].

In Ukraine vaccine (2021) V Ukraini vaksyna CoronaVac maje buty do kintsia travnia, inakshe "Lekhim" poverne miliard StateWtch [In Ukraine, vaccine CoronaVac must be by the end of May, otherwise "Lechim" will return a billion to StateWtch]. Ekonomichna pravda. 5 february. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2021/02/5/670722/> [in Ukrainian].

Gordienko, S. (2021). Elena Bondarenko: "Ja – kovid-dissident i schitaju, chto problema kovida iskusstvenno razduta SMI i politikami v usherb drugim bolezniyam" [Elena Bondarenko: "I am a covid dissident and I believe that the problem of covid is artificially inflated by the media and politicians to the detriment of other diseases"]. 2000. №1-2. 14-20 january. Retrieved from: https://2000.ua/v-nomere/aspekty/persona_aspekty/elena-bondarenko-ja-kovid-dissident-i-schitayu_-chto-problema-kovida-izlishne-razduta-smi-i-politikami-v-usherb-drugim-bolezniyam.htm [in Russian]

Law of Ukraine №1353-IX (2021) Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zminy do stat' 9-2 Zakonu Ukrainy "Pro likarski zasoby" shchodo derzhavnoi reiestratsii vaktsyn abo inshykh medychnykh imunobiologichnykh preparativ pid zoboviazannia" [Law of Ukraine "On Amendments to Article 9-2 of the Law of Ukraine "On Medicinal Products" regarding the state registration of vaccines or other medical immunobiological drugs under the obligation"]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-20#Text> [in Ukrainian]

Law of Ukraine № 1159-IX (2021) Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zminy do Zakonu Ukrainy "Pro likarski zasoby" shchodo derzhavnoi reiestratsii likarskykh zasobiv pid zoboviazannia dlia ekstrenoho medychnoho zastosuvannia" [Law of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine "On Medicinal Products" regarding the state registration of medicinal products under the obligation for emergency medical use"]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-20#Text> [in Ukrainian]

Karta koronavirusa onlajn (2021). - URL: thepage.ua/news/karta-koronavirusa-regiony-v-krasnoj-i-zelenoj-zonah [in Russian].

Koronavirus v Ukraine (2021). - URL: index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/ukraine/

Korsunskyi, S. (2020) Mozhno ly pobedyt vraha, vnushaiushcheho uzhas [Is it possible to defeat an enemy that inspires terror]. Dzerkalo tyzhnia. 16 may. Retrieved from: https://zn.ua/SOCIUM/pandemiya-straha-354424_.html [in Russian].

Kotliar, A. (2021). Yak vlada provalyla kampaniiu vaktsynatsii [How the authorities failed the vaccination campaign]. Dzerkalo tyzhnia. 14 january. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/HEALTH/antidila.html> [in Ukrainian].

Kryvchyk, G.G. (2021). Detsentralizatsiia vlady v Ukraini na tli pandemii COVID-19 [Decentralization of power in Ukraine against the background of the COVID-19 pandemic]. Grani. No. 1 (vol. 24). pp.35-45. DOI: 10.15421/172104 [in Ukrainian].

Lutsenko, Ye. (2021). U Norvehii pislia vaktsyny vid COVID-19 pomerly 29 litnikh liudei. U kraini zanepokoieni pobichnymi efektamy preparatu [In Norway, 29 elderly people died after the COVID-19 vaccine. The country is concerned about the side effects of the drug]. Retrieved from: <https://hromadske.ua/posts/u-norvegiyi-pislya-vakcini-vid-covid-19-pomerli-29-litnih-lyudej-u-krayini-zanepokoyeni-pobichnimi-efektami-preparatu> [in Ukrainian].

Malakhova, O. (2021) "Epopeja zakonchytisia ugovovnymi delamy". Chto pyshut v sotssetiakh o vaktsyne CoviShield, kotoruju vezut v Ukrainu ["The epic will end in criminal cases". What is written in social networks about the CoviShield vaccine, which is transported to Ukraine]. Retrieved from: <https://strana.ua/news/319019-indijskaja-vaktsina-kovishild-chto-pishut-v-sotssetjakh.html> [in Russian].

Malyshko, D. (2021) Nachalo novoi epokhi [The beginning of a new era]. Sobytiya nedeli. No.3. 19 january. p.3. [in Russian].

Na yaki vaktsyny (2021) Na yaki vaktsyny ochikuie Ukraina? [What vaccines does Ukraine expect?] Retrieved from: <https://vaccination.covid19.gov.ua/#manufacturer> [in Ukrainian].

Pavliuk, O. (2021). Zelenskyi: Vaktsynatsiia vid COVID-19 v Ukraini pochnetsia v liutomu, pershyi milion vaktsyny otrymajemo "nezabarom" [Zelensky: Vaccination against COVID-19 in Ukraine will begin in February, the first million vaccines will be received "soon"]. Retrieved from: <https://hromadske.ua/posts/zelenskij-vakcinaciya-vid-covid-19-v-ukrayini-pochnetsya-v-lyutomu-1-mln-vakcin-otrimayemo-nezabarom-mi-zapamyatali> [in Ukrainian].

Patskan, V. (2021). Iz COVID-fonda na doplaty medikam ne ispolzovali 116 mln. hrn. [UAH 116 million was not used from the COVID fund for additional payments to physicians]. Retrieved from: <https://sud.ua/ru/news/ukraine/191120-iz-covid-fonda-na-doplaty-medikam-ne-ispolzovali-116-mln-grn-patskan> [in Russian].

Podobrij, A. (2020) Khuzhe prestupleniya. K chemu pryvedet oshybka Bankovoi s vesennym karantynom [Worse than crime. What will lead to Bankova's mistake with spring quarantine]. Sobytiya nedeli. No.50. 8 december. p.5. [in Russian].

Prezydent (2021). Prezydent vaktsynuvavsia vid COVID-19 na Donbasi razom z viiskovymy [The president was vaccinated against COVID-19 in Donbass together with the military]. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-vakcinuvavsya-vid-covid-19-na-donbasi-razom-z-vijs-66881#> [in Ukrainian].

Rets, Y. (2021). Ukraina zaniala pervoe mesto v Evrope po smertiam ot koronavirusa. Obognala Ytaliyu y Frantsiu. Retrieved from: strana.ua/news/326811-kolichestvo-smertej-v-ukraine-6-aprelja-prevysilo-pokazateli-stran-evropy.html

Romanov, A. (2021). Milliony za opyt na liudiakh [Millions for experience on human]. Retrieved from: <https://strana.ua/articles/analysis/312699-farmhihanty-zapada-platjat-chinovnikam-za-ispytaniya-preparatov-v-bolhitsah-ukrainy.html> [in Russian].

Romanova, M. (2021). Pervyj zhe kontrakt na grany sryva. Pochemu kitajskaja vaksyna tak i ne popala v Ukrainu [The first contract is on the verge of failure. Why the Chinese vaccine never got to Ukraine]. Retrieved from <https://strana.ua/news/317997-kitajskaja-vaksina-coronavac-pochemu-ona-ne-doekhala-do-ukrainy.html> [in Russian].

Rudenko, S. (2020) Kommentarij. Ukraina provalila podhotovku ko vtoroj volne koronavirusa [Comment. Ukraine has failed to prepare for the second wave of coronavirus]. Retrieved from: <https://www.dw.com/ru/kommentarij-ukraina-provalila-podgotovku-ko-vtoroj-volne-koronavirusa/a-55673800> [in Russian].

Rudenko, S. (2021). Kommentarij: Zelenskiy provalil vaksynatsiju v Ukraine [Comment: Zelensky failed vaccination in Ukraine]. Retrieved from: <https://www.dw.com/ru/kommentarij-zelenskij-provalil-vakcinaciju-v-ukraine/a-56612720> [in Russian].

Sybirnyi, A. (2021). Rozrobka ukrainskoi vaksyny vid COVID-19: shliakh, yakij potribno proity do kintsia [Development of the Ukrainian vaccine from COVID-19: the path to be completed]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/vaksyna-vid-covid-19-ukrayina/31063390.html> [in Ukrainian].

Slobidskiy, S. (2003). Zakon Bozhyi [The law of God]. Kyiv: Vyd.viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu. 655 p. [in Ukrainian].

Stepanov (2021) Stepanov rasskazal, kogda v Ukraine mozno budet svobodno kupit vaksynu ot COVID-19 [Stepanov told when in Ukraine it will be possible to buy a vaccine from COVID-19 freely]. Retrieved from: <https://strana.ua/news/313118-vaksina-ot-koronavirusa-pojavitsja-v-ukraine-na-kommercheskoj-osnove-k-letu-stepanov.html> [in Russian].

Stokan, S. (2020). Ukraine i khochetsia i koletsia. Kiev proigryvajet bitvu s pandemiej, no pomoshchi ot Moskvy ne primajet [Ukraine both wants and stings. Kiev loses the battle with the pandemic, but does not accept help from Moscow]. Kommersant. 25 december. Retrieved from: <https://www.kommersant.ru/doc/4624938> [in Russian].

Tkach, V. (2020) Pandemiia: "Nad richkami Vavylonskymy..." [Pandemic: "Over the rivers of Babylon..."]. Dzerkalo tyzhnia. 10 hrudnia. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/pandemija-nad-richkami-vavylonskimi.html> [in Ukrainian].

Tkach, V. (2021) Pandemiia: vyprovuvannia i shans [Pandemic: trials and chances]. Dzerkalo tyzhnia. 8 march. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/pandemija-viprovuvannja-ishans.html> [in Ukrainian].

Tokarchuk, E. (2020) Ukol veka [The injection of the century]. Sobytiya nedeli. 2020. No.3. 19 january. p.4 [in Russian].

Khmylevska, V. (2021) Siogodni Ukraina ochikuie na 25 mln do riznykh vaksyn. Nymy mozna bude zrobyty shheplennia 30% naselennia [oday Ukraine expects 25 million for various vaccines. They can vaccinate 30% of the population]. Dzerkalo tyzhnia. 13 march. Retrieved from: <https://zn.ua/UKRAINE/prohnoz-sp-global-raiting-dopolovini2021-roku-mozhe-buti-vaksinovano-menshe3-ukraintsiv.html> [in Ukrainian].

Shcherbyna, S. (2021). Sudia po poslednym sotsoprosam, tema kovida v Ukraine skisla [Judging by the latest opinion polls, the topic of covid in Ukraine is sour]. Retrieved from: <https://strana.ua/opinions/313089/sudja-po-poslednim-sotsoprosam-tema-kovida-v-ukraine-skisla.html> [in Russian].

Yuliia Tymoshenko (2021). Yuliia Tymoshenko: Proval vaksynatsii ta taryfnyi hrabizh - naslidky koruptsii ta nekompetentnosti vlady [Vaccination failure and tariff robbery - consequences of corruption and incompetence of the authorities]. Retrieved from: <https://ba.org.ua/yuliya-tymoshenko-proval-vakcinaci%D1%97-ta-tarifnij-grabizh-naslidki-korupci%D1%97-ta-nekompetentnosti-vladi/> [in Ukrainian].

Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. World health organization. Retrieved from: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

Reported Cases (2021). Reported Cases and Deaths by Country or Territory. Retrieved from: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

Kryvchyk Gennadiy

Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7504-4575>, gennadij2@gmail.com

Nakashydz Iryna

PhD, Assoc Prof. <https://orcid.org/0000-0002-7816-2339>, ir4ik87@meta.ua

Radkevich Tatiana

PhD, Assoc Prof. <https://orcid.org/0000-0002-8507-7087>, tat.radkevich@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 19.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 27.05.2021

Анастасія Оніщенко, Дар'я Левченко*Київський Національний Університет ім. Тараса Шевченка*

Легітимація влади як ключовий елемент деліберативної демократії

Стаття є дослідженням легітимації влади в процесі становлення деліберативної демократії. Значна увага приділяється прикладам механізмів реалізації деліберативної демократії. Проаналізовано місце і роль легітимації влади в сучасних теоріях демократії, виокремлено сильні та слабкі її сторони. Зроблено акцент на тих аспектах, які, на думку авторів, варто врахувати на сучасному етапі розбудови демократії в Україні. Визначено, що основою деліберативної моделі демократії є діалог та досягнення консенсусу у суспільстві із владою. Доведено, що легітимність влади більше не ґрунтується на історичних засадах, а спрямована на сучасні і майбутні можливі зміни, які мають відбуватися за згодою та участю суспільства, що, в свою чергу, може бути досягнуто з допомогою ефективних та дієвих стратегічних комунікацій. З'ясовано, що деліберативна демократія спрямована на досягнення компромісу у вигляді конкретного публічного рішення. Державна політика служить сферою партнерства між суб'єктами, зокрема, державою як носієм політичної влади та громадянським суспільством як носієм комунікаційної влади. Автори систематично доводять, що деліберативна демократія впливає на політичну систему комплексно, будучи об'єктивною на рівні її окремих компонентів. Політична модернізація, відома як логічне екзистенційне розгортання політичної системи, підкреслює її динаміку та заперечує статичку. Зміни відбуваються в політичній свідомості громадянина, а емоційні прояви перетворюються на логічні та раціональні переконання у механізмах деліберативної демократії. Інклюзивність, рівність та прозорість деліберації дозволяють громадянину стати активним актором державної політики та підкреслити факт отримання нею нової політичної культури. Зміна цінностей провокує новий режим дій. Тому політична культура генерує співпрацю, яка стає новим форматом політичних відносин. У дослідженні розглянуто громадські обговорення, публічні консультації, громадські слухання, громадські експертизи, загальні збори громадян за місцем проживання, участь громадськості у діяльності органів публічної влади тощо. Серед інструментів деліберативної демократії автори визначають, що основою деліберативної моделі демократії є діалог та дискусії між суспільством та владою.

Ключові слова: демократія, деліберативна демократія, деліберативний дискурс, деліберація, лібералізація, легітимація, інституціоналізація, громадська думка

Anastasiia Onishchenko, Daria Levchenko*Taras Shevchenko National University of Kyiv*

Legitimation of Power as a Key Element of Deliberative Democracy

The article is devoted to a study of the legitimacy of power in the process of becoming a deliberative democracy. It focuses on examples of mechanisms for implementing deliberative democracy. The place and role of the concept of civil society in modern theories of democracy has been analyzed by the authors and its strengths and weaknesses have been highlighted. The focus is on the aspects that, according to the authors, should be taken into account at the present stage of the democracy development in Ukraine. It has been proved by the study that legitimacy is no longer based on the historical reference, but it is designed for current and future possible changes that should occur with the consent and participation of society, which can be achieved through effective strategic communications. It has been emphasized that deliberative discourse is a communicative act of equal participants, aimed at reaching a compromise in the form of the specific public decision. Public policy serves as a sphere of partnership between public entities, including the state as the bearer of political power and civil society as the bearer of communication power. It has been proved by the authors that deliberative discourse affects the political system in a comprehensive manner being objectified at the level of its individual components. Political modernization, understood as a logical existential deployment of the political system, emphasizes its dynamics, and denies its statics. Changes take place in the political consciousness of a citizen and emotional manifestations turn into logical and rational beliefs in the course of a deliberative discourse. It has been grounded in the study that inclusiveness, equality and transparency of deliberative events allow a citizen to become an active actor in public policy and emphasize the fact of receiving a new political culture. Changing of values provokes a new mode of action. Therefore, a deliberative political culture generates cooperation, which becomes a new format of political relations. The research considers public discussion, public consultations, public hearings, public examinations, general meeting of citizens at their place of residence, public participation in the activities of public authorities, etc. among the instruments of deliberation. It has been determined by the authors that the basis of the deliberative model of democracy is a dialogue and debate between society and authorities.

Keywords: democracy, deliberative democracy, deliberative discourse, deliberation, liberalization, legitimation, institutionalization, public opinion

Актуальність.

У сучасному світі головним елементом демократичного процесу стає не електоральна, а деліберативна демократія. Проте, наукова література досі не містить детальну інформацію про історичні межі й обставини виникнення поняття «деліберація» і «деліберативна демократія». Науковці та дослідники проблематики досі не досягли консенсусу щодо появи й використання даних термінів. Тим не менше, модель деліберативної демократії актуалізується сьогодні у зв'язку з загостренням кризи класичної легітимації влади, яка базувалась на інституційних та законодавчих засадах. Деліберативна демократія пропонує нам легітимність іншого типу – засновану на розвитку комунікації між державою та громадянським суспільством, що дозволяє швидше доходити консенсусу у питаннях, які раніше неминуче призводили до конфліктів. Подібні зміни можна пояснити все більшим впливом постмодерністської парадигми на політичну систему суспільства, що призвело до значних змін в стандартному суспільному дискурсі і сприяло підвищенню ролі комунікації та інформації в житті людини, як наслідок класична (інституалізована влада) почала втрачати свої позиції. Публічна комунікація стала новою основою легітимації політичної влади, що значно посилює значення деліберативної демократії для сучасної політичної науки.

Метою статті стало визначення ролі легітимації влади в процесі становлення деліберативної демократії.

Методи дослідження: політологічний – аналіз спеціалізованих наукових джерел дозволив виокремити специфічні риси політологічного трактування ключових понять та прослідкувати їх розвиток в рамках політологічної науки; компаративний – дозволив порівняти різні підходи до розуміння легітимності влади, системний підхід – дозволив розглянути деліберативну демократію як складний, комплексний та багатогранний процес з відповідними внутрішніми та зовнішніми особливостями функціонування, історичний – дослідження розвитку теорії деліберативної демократії та трансформації розуміння поняття легітимності влади.

Аналіз літератури та наявних підходів до визначення предмету дослідження дозволили виявити, що легітимацію влади в процесі становлення деліберативної демократії досліджували: Дж.-М. Бессет, Л. Даймонд, Дж. Бохман, К. Ліст, Дж.-Л. Коен, Д. Томпсон, Дж. Драйзек, Дж. Фішкін, С. Чамберс, Дж. Рейковські, В. Колбановський тощо. Серед вітчизняних дослідників, які займалися вивченням деліберативної демократії, можна виокремити: А. Єрмоленко, В. Медведська, Д. Косенко, Є. Батракіна, Р. Зимовець, І. Бартагарієва, Н. Бусова тощо.

Результати дослідження.

Латинське слово «deliberatio» дійшло до нас зі словника римського права та означає «радитися», «обговорювати», «міркувати», «проводити консультації», «зважувати «за» і «проти»» (Мустафаєва, 2018). У сучасному англо-американському вживанні термін деліберації етимологічно ґрунтується на латинському слові «deliberate» – обдумувати, дослухатися, радитися або міркувати. В англійській мові слово деліберація (deliberation) розуміється також ще як певне обговорення чи дискусія. У словнику американської компанії Merriam-Webster поняття «деліберація» визначається так: «Це певний акт роздумів, зважування та вивчення причин вибору, це ретельні обговорення й експертиза, обачність і обережність в процесі вибору найбільш прийнятного і ефективного вирішення» (English Dictionary. Merriam-Webster, 2008).

Деліберативна демократія, або ж деліберативна політика, являє собою таку модель суспільного устрою, при якій формування громадської думки й політичної волі в публічній сфері та парламенті країни підпорядковується не структурі ринкових процесів або нав'язаної ідеології, а, власне, самобутній ініціативі соціальної комунікації громадян, орієнтованої на досягнення взаєморозуміння і захист власних інтересів. Автором терміну «деліберативна демократія» слід вважати політолога Дж.-М. Бессета, який вперше використав це поняття у 1980 році у своїй книзі «Деліберативна демократія: принцип більшості за республіканського правління» (Bessette, 1980). Жоден з різновидів деліберативного процесу не може обходитися «без трьох елементів: інформації, аргументації, переконання» (Бессет, 2011).

Американські політичні психологи з Міннесотського університету Д. Джонсон і Р. Джонсон зазначали, що політичний дискурс є формалізованим обміном, мотивованим думками щодо того, який з кількох альтернативних способів дії слід зробити, щоб розв'язати соціальні проблеми (Даймонд, 2005).

Сьогодні ми можемо говорити про певні особливості, які притаманні деліберативній демократії. І ключовим моментом є те, що центральну роль в становленні деліберативної демократії займає особливий вид легітимації влади. На відміну від сучасного демократичного процесу, де центральним елементом демократичної практики постає голосування (електоральна демократія), теоретики деліберативної демократії стверджують, що справжня легітимність законодавчих актів та політичних рішень може виникнути лише через їхнє попереднє публічне обговорення, відкритість, терпимість до чужої думки, готовність скорегувати свою первісну позицію в разі появи в процесі дискурсу «кращого аргументу». Деліберативна демократія розглядається як публічний діалог (дискурс) інститутів держави та громадян, інститутів громадянського суспільства та влади в процесі вироблення найбільш важливих і необхідних шляхів розвитку соціуму в цілому. Відповідно, ключова роль в процесі легітимації законодавства, політичних рішень та влади переходить від їх легалізації та інституалізації до публічної комунікації, яка довкола них вибудовується. Комунікація (обговорення) стає першим кроком до легітимації, а вже за нею слідує легалізація та інституалізація - така особливість деліберативної демократії.

Як зазначалось вище, важливе місце в концепції деліберативної демократії займає особливе розуміння політичної комунікації. В рамках точних наук (в математиці, кібернетиці), а потім і в політичній науці сформувався підхід, в якому комунікація часто розуміється через процес передачі інформації від джерела до адресата. У системній теорії (Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Алмонд, Н. Луман) комунікація служила відтворенням політичної системи. Представники деліберативного підходу прагнули також розробити певну комунікаційну процедуру обговорення між

громадянами, яка слугувала погодженням різних точок зору і формування громадської думки.

Відповідно, основною формою участі в здійсненні публічної влади все частіше виступає комунікація, а не голосування. При цьому, комунікація повинна відповідати ряду вимог, за якими обговорення суспільно значущих питань може бути кваліфіковано як деліберативний процес. А саме:

- добровільність;
- рівноправність;
- тісна взаємодія учасників обговорення

(Бартагарієва, 2013).

Це обумовлює перелік механізмів, які є характерними для деліберативної демократії. Серед них В. Медведська визначає:

- парламентські дебати;
- деліберация в органах місцевого самоврядування;
- громадські ради;
- відкриті засідання державних органів

та різні види консультацій з громадськістю.

Цей перелік відноситься до формальної сфери. Також є механізми, які переходять з неформальної у формальну сферу – громадська експертиза та громадський контроль» (Медведська, 2019). Усе перелічене вище має можливість здійснювати своєрідний вплив на розвиток громадянського суспільства.

Саме громадянське суспільство при деліберативній демократії виконує легітимізуючу роль для влади як основний суб'єкт деліберативної демократії. Фактично, підтримка населенням влади, демонстрація довіри до неї і є ключовим чинником її ефективності. І навпаки, нестійке переконання громадян у легітимності політичної влади складає одну з причин її нестабільності (Барков, 2005). Саме тому, деліберативна сутність, яка полягає у досягненні компромісу і консенсусу при вирішенні конфліктних ситуацій, дозволяє громадянському суспільству брати на себе роль амортизатора і уникати проблем у політичних явищах і процесах.

Тісний зв'язок із теорією деліберативної демократії має і проблематика дискурсивного інституціоналізму Г. Шмідта, субстанціональною основою якої є деліберативний діалог. «Деліберативна демократія вважається кращою формою прийняття рішень, – пише Г. Шмідт, –

оскільки відкритий діалог може розблокувати невикористані знання, генерувати нові практики і ноу-хау, здійснити якісну аргументацію для більшої легітимації політики, а також, створити нові, більш міцні взаємини між сторонами в процесі спільного обговорення» (Шмідт, 2011).

Є. Батракіна зазначає, що існує три функції деліберативного процесу, які відіграють ключову роль для легітимності демократичного регулювання: когнітивна, інклюзивна, етична функції. Кожна із цих функцій сприяє не лише розв'язанню легітимних рішень, але й забезпечує легітимність демократичного регулювання, яка залежить від того, в якій мірі вони виконуються.

Так, дослідниця пише, що когнітивна функція – це «процес обговорення і зважування належним чином усіх аргументів, поглядів і фактів у суспільній дискусії, завдяки чому деліберативний процес може сприяти формуванню більш обґрунтованих і проінформованих думок та поглядів» (Батракіна, 2018). Д. Косенко у своєму дослідженні комунікативної дії Ю. Габермаса зазначає, що «концепт деліберативної влади сприймає елементи ліберальної і республіканської моделей та інтегрує їх через дискурс ідеальної процедури обговорення і прийняття консенсусних рішень» (Косенко, 2013). В деліберативному розумінні політики Ю. Габермас змушений змістити рівновагу щодо трьох ресурсів влади, які в сучасних суспільствах розподіляються для задоволення потреб, а саме: грошей, адміністративної влади і солідарності. Такий погляд має свої наслідки для легітимації політичної влади.

Висновки.

Таким чином, ключовим елементом деліберативної демократії постає процес обговорення між суспільством та владою, завдяки якому є можливість здійснювати вплив, підвищуючи легітимність влади,

довіри до органів публічної влади, а також, впливати на громадянське суспільство і його розвиток, кібербезпеку та механізми захисту інтересів на державному рівні. Правомірність тепер розрахована на зміни сучасні і певні зміни в майбутньому, які повинні відбуватись за взаємною згодою та участю суспільства, яке у свою чергу здійснюється завдяки ефективним та стратегічним комунікаціям. Це робить легітимацію влади ключовим елементом деліберативної демократії, адже саме завдяки усталенню нового типу надзвичайно продуктивної комунікації між владою та громадянським суспільством, який лежить в основі деліберації, виникає якісно новий та надзвичайно новий спосіб легітимації влади - через публічне обговорення. Відповідно, зростає і рівень довіри до владних представників та сприйняття прийнятих ними рішень. А це є необхідною умовою ефективного функціонування держави. Також, детальне вивчення та подальший розвиток даної теорії необхідні для вирішення тих кризових явищ, з якими стикаються країни під час будь-яких відчутних трансформацій. Прикладом можна вважати євроінтеграційні процеси в Україні, легітимація яких могла пройти значно ефективніше та з меншими втратами, якби практика деліберативної демократії в нашій країні була більш розвиненою. Актуалізується це все ще й необхідністю вибудувати нову модель комунікації між центральною владою та новоутвореними об'єднаними територіальними громадами, які отримали значну кількість владних повноважень в рамках реформи децентралізації влади і тепер потребують легітимації як з боку державної влади, так і з боку жителів відповідних територій. Тому, модель деліберативної демократії та окремі її елементи є вкрай актуальними в контексті українських політичних реалій та потребують подальшого визначення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Барков В., Розова Т. Формування громадянського суспільства в Україні / Український соціум / за ред. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. 792 с., с. 642
- Бартагарієва І. Деліберативна парадигма громадянського суспільства та раціональність правового дискурсу // Гілея: науковий вісник. 2013. № 72., с. 482–483
- Батракіна Є. Легітимізаційний потенціал деліберативної демократії в полікультурному суспільстві: дис. ... канд. філос. наук 09.00.03. Харків: 2018. 219 с., с. 95
- Бессет Дж. Тихий голос розуму. Деліберативна демократія і американська система державної влади. Москва: Російська політична енциклопедія (РОССПЭН), 2011. 336 с.
- Даймонд Л. Три парадокси демократії // Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 92–94
- Косенко Д. Деліберативна політика в теорії комунікативного дійства Юргена Хабермаса // Теорія і практика суспільного розвитку. Краснодар: Видавничий дім «ХОРС», 2013. Вип. 9. С. 255–257
- Медведська В. Деліберативні механізми взаємодії влади та громадянського суспільства // Молодий вчений. 2019. №9 (73). С. 18–23. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/9/5.pdf>
- Мустафаєва Е. Інструменти делібератії в добровільному об'єднанні територіальних громад // Актуальні проблеми державного управління. 2018. № 2 (74). С. 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apdyo_2018_2_24.pdf
- Шмідт Г., Штерн Ф. Наша епоха. Діалог. Київ: Темпора, 2011. 318 с.
- Bessette J. Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government // How Democratic is the Constitution? Washington, D.C., AEI Press. 1980
- Merriam-Webster's Advanced Learners / English Dictionary. Merriam-Webster, Inc., 2008. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/deliberation>

REFERENCES

- Barkov, V. & Rozova, T. (2005) Formuvannja gromadjanskogo suspilstva v Ukrajinі. Ukrajskij sotsium. Kyjv: Znannja Ujrajiny, 792 p., . 642 [In Ukrainian].
- Bartagarijeva, I (2013) Deliberatyvna paradygma gromadjanskogo suspilstva ta ratsionalnist pravovogo dyskursu. Gileja: Nauk. visnyk. № 72, 482–483 [In Ukrainian]
- Batrakina, E. (2018) Legitymatsijnyj potentsial deliberatyvnoji demokratiji v polikulturnomu suspilstvy: dys. ... kand. filos. nauk 09.00.03. Kharkiv [In Ukrainian]
- Besset, G. (2011) Tixij golos razuma. Deliberativnajs demokratija i amerikanskaja sistema gosudarstvennoj vlasti. Moskva: Rossijskaja politicheskaja entsiklopedija (ROSSPEN), 336. [In Russian]
- Dajmond, L. (2005) Try paradoksy demokratiji. Demokratija: antologija / uporjad. Protsenko, O. Kyjv: Smoloskyp, P. 92–94 [In Ukrainian]
- Kosenko, D. (2013) Deliberativnaja politika v teorii kommunikativnogo dejstvija Yurgena Khabermasa. Teorijs i praktika obschestvennogo razvitija. Krasnodar: Izdatelskij dom "Horse", Vyp. 9, s.255–257. [In Russian]
- Medvedska, V. (2019) Deliberatyvni mehanizmy vzajemodiji vlady ta gromadjanskogo suspilstva. Mologyj vchenyj, №9, 18–23. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/9/5.pdf> [In Ukrainian]
- Mustafaeva, E. (2018) Instrumenty deliberatsiji v dobrovilnomu objednanni terytorialnyx gromad. Aktualni problemy derzhavnogo upravlinnja, 2 (74), 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apdyo_2018_2_24.pdf [In Ukrainian].
- Shmidt, G & Shtern, F. (2011) Nasha epoha. Dialog. Kyjv: Tempora. 318 [In Ukrainian]
- Bessette, J. (1980) Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government. How Democratic is the Constitution? Washington, D.C., AEI Press.
- Merriam-Webster's Advanced Learners. English Dictionary. (2008) Merriam-Webster, Inc. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/deliberation>

Onishchenko AnastasiiaPh.D student, <https://orcid.org/0000-0002-3192-2652>, 030509stasya@gmail.com**Levchenko Daria**Ph.D student, <https://orcid.org/0000-0002-7989-5307>, darialevchenko12@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 09.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 25.05.2021

Вікторія Добровольська, Світлана Місевич*Херсонська державна морська академія*

Взаємозв'язок світогляду та самореалізації сучасної людини: метаантропологічний підхід

Стаття розкриває проблему впливу цінностей та світогляду на самореалізацію сучасної людини. В контексті аналізу екзистенціальних вимірів проблеми самореалізації в межах певного світогляду застосовано метод метаантропології. Актуальність дослідження полягає у здійсненні аналізу проблеми ціннісних засад самореалізації з позиції метаантропології в контексті буденного, особистісного та філософського типів світогляду. Розкриття зазначеної проблеми відбулося за допомогою феноменологічного та герменевтичного методів. Основною метою дослідження є осмислення проблеми самореалізації в бутті сучасної людини з позиції метаантропології. Зазначено, що нині здійснюються зміни в ціннісній парадигмі, що трансформується під дією глобалізаційних процесів, у тому числі й під впливом інформаційних технологій. Світогляд особистості – це результат постійного прагнення зрозуміти цей світ. Самореалізація займає суттєве місце у структурі світогляду сучасної людини. Зазначено, що верховною цінністю в житті людини, що реалізує себе, є сам процес самореалізації і його результат. Детально охарактеризовано самореалізацію у різних вимірах людського буття. Важливим результатом дослідження є те, що справжня конструктивна самореалізація постає як шлях духовного і професійного розвитку цілісної особистості. Проаналізовано буденне, граничне та метаграничне буття людини як виміри людського буття, в межах яких всілякі життєві категорії та проблеми проявляються по-своєму та відповідно несуть різний характер у собі. Вказано, що цінності є життєвими орієнтирами, які детермінують наші вчинки і мають безпосередній закономірний вплив на формування світогляду. Система ціннісних орієнтацій індивідуальна для кожної особистості. Людина формує окрему систему ціннісної орієнтації, і від цього залежить її мотивація до самореалізації. На основі ціннісної орієнтації формується особиста мотивація, на яку позитивно впливає наявність вибору та свобода виконання. Зроблено висновок, що світогляд та цінності в бутті людини – це її детерміновані властивості, які сформувались під впливом значного ряду чинників, прийняті нею самою та визначають її напрямок руху, її самореалізацію.

Ключові слова: *людина, суспільство, світогляд, самореалізація, цінності, метаантропологія, типи світогляду*

Viktoriia Dobrovolska, Svitlana Misievych*Kherson State Maritime Academy*

The Relationship Between Worldview and Self-Realization of Modern Man: Metaanthropological Approach

The article reveals the problem of the influence of values and worldview on the self-realization of modern human. The method of metaanthropology is applied to analyze the existential dimensions of the problem of self-realization within a certain worldview. The relevance of the study - the analysis of the problem of value principles of self-realization from the standpoint of metaanthropology. The everyday, personal and philosophical type of worldview was used. The problem was revealed by phenomenological and hermeneutic methods. The main purpose of the study is to understand the problem of self-realization in the existence of modern man from the standpoint of metaanthropology. It is noted that changes in the value paradigm are underway. The paradigm is being transformed under the influence of globalization processes as well as information technologies. The worldview of the individual is the result of a constant desire to understand this world. Self-realization occupies a significant place in the structure of the worldview of modern human. It is noted that the supreme value in human life is the process of self-realization and its result. Self-realization in various dimensions of human existence is described in detail. An important result of the study is that true constructive self-realization is a way of spiritual and professional development of a holistic personality. The everyday, borderline and meta-borderline human existence as dimensions of human existence is analyzed. Within them, all sorts of life categories and problems manifest themselves in different ways. It is stated that values are life guidelines that determine our actions. They have a direct natural influence on the formation of worldview. The system of value orientations is individual for each individual. Human forms a separate system of value orientation, and it depends on his motivation for self-realization. Personal motivation is formed on the basis of value orientation. Motivation is positively influenced by the availability of choice

and freedom of execution. It is concluded that the worldview and values in human existence are its deterministic properties. They were formed under the influence of a significant number of factors, accepted by her and determine her direction, her self-realization.

Keywords: *human, society, worldview, self-realization, values, metaanthropology, types of worldview*

Вступ.

Реалізація потенціалу особистості – одна із ключових проблем буття людини, найвища в ієрархії потреб. Питання самореалізації завжди було актуальним і залишається таким дотепер, поки існує і творить людина. Сьогодні інформаційне суспільство, що потребує самостійного, зрілого, мудрого мислення, ставить перед сучасною людиною низку вимог, в тому числі питання цілісної самореалізації. Її детермінують цінності та світогляд сучасної людини. Проблема самореалізації особистості постає сьогодні не лише як проблема окремого індивіда, а й великих соціальних груп, що впливає на подальший суспільний розвиток.

Мета дослідження полягає у осмисленні проблеми самореалізації в бутті сучасної людини з позиції метаантропології як філософської антропології.

Ступінь розробленості теми. Безпосередньо чи опосередковано проблема самореалізації людини була предметом роздумів відомих філософів (Аристотель, І. Кант, К.-Г. Юнг, Н. Аббаньяно, В. Франкл, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм) та представників психологічних концепцій (А. Адлер, А. Маслоу, К. Роджерс тощо). Серед сучасних українських авторів проблему самореалізації усвідомлюють І. Бех, Т. Гарасимів, О. Кокун, Л. Московець, Н. Петренко, Н. Хамітов, Є. Цимбал.

Теоретико-методологічну базу роботи становлять феноменологічний та герменевтичний методи. В контексті усвідомлення екзистенціальних вимірів проблеми самореалізації в межах певного світогляду був застосований метод метаантропології, який передбачає буденний, особистісний та філософський типи світогляду. Автор даного підходу професор Н. Хамітов пропонує розглядати метаантропологію як усвідомлення вимірів людського буття, як теорію буденного, граничного та метаграничного буття. Феноменологічний же метод у

вигляді феноменологічної конструкції застосовувався при дослідженні несвідомого негативного вибору в бутті сучасної людини.

Науковою новизною даного дослідження є здійснення аналізу проблеми самореалізації та цінностей з позиції метаантропології в контексті буденного, особистісного та філософського типів світогляду відповідно в буденному, граничному й метаграничному вимірах людського буття.

Результати досліджень.

Сьогодні суспільство переживає стрімкі зміни майже у всіх сферах життя та діяльності. В такі «зламні» часи відбувається переосмислення духовних цінностей, зміна свого відношення до природи, до суспільства і врешті-решт до самого себе.

Людина і суспільство пов'язані між собою глибинними зв'язками. Саме тому, характеризуючи сучасну людину, слід почати з аналізу нинішнього суспільства. Отже, суспільство, в умовах якого існує, живе та творить сучасна людина, нерідко називають суспільством споживання. Погоджуємось з думкою французького філософа-постмодерніста Ж. Бордріяр, який у своїй праці «Суспільство споживання. Його міфи і структури» зазначає, що «...речі не становлять ні флори, ні фауни. Однак вони створюють явне враження рослинності, що розмножується або джунглів, де нова дика людина сучасності насилу відшукує знову прояви цивілізації. Ці фауна і флора створені людиною і з'являються, щоб оточити її і проникнути в неї, як в поганих науково-фантастичних романах» (Бодрийяр, 2006, с.5). Таким чином, Ж. Бордріяр охарактеризовує суспільство в умовах консюмеризму, акцентуючи на тому, що суспільством споживання є те, де не тільки є предмети і товари, які бажають купити, але де саме споживання спожито в формі міфу (Бодрийяр, 2006, с.4).

В таких умовах консюмеризму вибір, який здійснює людина, їй не належить. Він є детермінованим, виходячи з потреб

суспільства споживання, і тут з'являються такі дефініції, як тренди, антитренди тощо.

Кожній особистості притаманний світогляд. В даному контексті розглядаємо світогляд як сукупність певного відношення, оцінки, загального представлення про світ та про себе та відношення себе до світу і навпаки. Його структура є досить складною, а компоненти є невичерпними, як і людська фантазія.

Поняття світогляду в сучасному філософському дискурсі є досить різнобарвним, адже нині здійснюються зміни в ціннісній парадигмі, що трансформується під впливом глобалізаційних процесів, у тому числі й під впливом інформаційних технологій.

Погоджуємось з І. Надольним, що світогляд являється інтегративною сукупністю уявлень, ідей, поглядів, цінностей, принципів, що визначають найбільш широке розуміння світу, місце в ньому людини та її життєві позиції, реальну поведінку з досягнення ідеалів відповідної історичної епохи. Під світоглядом, наголошує вчений, слід розуміти результат духовного осягнення людиною, людством світу (Надольний, 2015, с.51).

Світогляд особистості – це результат постійного прагнення зрозуміти цей світ. Виходячи з філософської спадщини, можемо стверджувати, що «людину розумну» завжди цікавило питання про її людську природу, навколишній світ, можливості взаємодії з ним, загалом про буття. Проблеми пізнання навколишньої дійсності завжди хвилювали і мислителів.

Людина - унікальна істота через здатність до розвитку допитливості як основи пізнавальної активності. Результатом процесу пізнання та практичного освоєння набутих знань є адаптація. Здатність до неї – виняткова особливість людського індивіда. Результати людської допитливості постають у таких формах, як мистецтво, наука, релігія тощо. Це спроба усвідомлення людиною «об'єктивного» світу і свого місця в ньому. Людина завжди позиціонує себе частиною чогось, що хоче осмислити.

Кожна людина (суб'єкт), усвідомлюючи це чи ні, щодня стикається з певними проблемами, взаємодіє з оточуючим світом (об'єктом), і це, в свою чергу, змушує нас

емпірично та теоретично освоювати нові знання.

Людина приречена на пізнання. Для неї існування – це пізнання, без пізнання – немає існування. Людина повинна взаємодіяти з навколишнім світом, причому не просто співдіяти, а перебувати в стані «гармонії».

Пізнання – це постійна рефлексія, перехід від незнання до знання, від меншого знання до більшого. Це суспільно-історичний, акумулятивний процес отримання та вдосконалення знань про світ, в якому живе людина. І тому для того, щоб людство існувало й надалі, людина приречена на пізнання. І, відповідно, її світогляд стає більш ширшим і цілісним.

Самореалізація займає суттєве місце у структурі світогляду сучасної людини. Внутрішні мотиви породжують зовнішні обставини: швидкоплинний світ, регенерація знань, розвиток інформаційних технологій. Часто самореалізація сприймається сучасною людиною лише як професійна прерогатива, таким чином є нехтування власним ментальним здоров'ям та справжніми внутрішніми мотивами. Самореалізація не є продуктом, справжня конструктивна самореалізація постає як шлях всебічного розвитку цілісної особистості, як духовного, так і професійного. Як зазначалося раніше, кожній особистості притаманний світогляд. Цілісній особистості – відповідно цілісний конструктивний світогляд.

У філософському словнику можемо знайти наступне трактування поняття світогляду - «система найбільш глобальних поглядів, цінностей, цілей і ідеалів людини. Світогляд є не просто щось суб'єктивне і замкнуте в межах психічної реальності, це спосіб взаємодії зі світом, спосіб відкритості світу. Світогляд – це спроба осмислити себе і своє місце у світі. Світогляд має кожна людина – оскільки вона є людиною. Тому очевидна плюральність світоглядів і можливість протиріч на цьому ґрунті, що вимагає особливої світоглядної толерантності» (Хамітов, Крилова, 2007, с.93).

Цілісний світогляд має певні якісні характеристики, такі як, систематичність, взаємопов'язаність тощо. Дослідниця С. Крилова у своїй праці «Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід

соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу» вводить категорію «краса світогляду». Вона наголошує, що «краса думок в широкому сенсі є гармонійність і чистота мислення – в логічному, естетичному і етичному розумінні. Вона виявляється передусім у світогляді і завдяки світогляду людини, адже саме світогляд зумовлює красу або повторність осягнення світу, гармонію або дисгармонію такого осягнення, що, в свою чергу, виявляється і в красі слова, і в красі стилю людини» (Крилова, 2020, с.317).

Продовжуючи розмірковування щодо краси світогляду, С. Крилова зазначає, що смисложиттєвий пошук стає умовою ствердження повноти життя, і таким чином, прояснює сенс життя як фундаментальний критерій краси світогляду. «Смисл життя повинен бути знайдений кожною людиною. В пошуках смислу особистість реалізує притаманні тільки для неї здібності та задатки, її світогляд розгортається, набуваючи краси та цілісності» (Крилова, 2020, с.330-331).

У світогляді кожної людини ключовим питанням є буття. В метаантропології відповідно до різних екзистенціальних вимірів буття людини розрізняють буденний, особистісний та філософський світогляди.

Розглянемо детально проблему самореалізації в бутті сучасної людини. Отже, буття людини – це складна і суперечлива взаємодія в індивіді і суспільстві бутті природи, особистості і культури. В бутті людини буття природи стає буттям її тілесності, що взаємодіє з психікою й особистістю, і, одночасно, це буття навколишньої природи, включеної в сферу людської діяльності (Хамітов, Крилова, 2007, с.18).

Виходячи з філософської антропології як метаантропології, розрізняємо буденне, граничне та метаграничне буття людини – це виміри людського буття, в межах яких різні життєві категорії та проблеми проявляються по-різному та відповідно несуть різний характер у собі.

Спробуємо охарактеризувати самореалізацію у різних вимірах людського буття. У бутті буденному питання самореалізації не знаходить свого місця, адже основні характеристики людини в межах даного виміру людського буття – це «насолада

несвободою, відсутністю відповідальності, що наводить людину до рівня об'єкту» (Хамітов, Крилова, 2007, с.17).

У вимірах даного буття особистості притаманний буденний світогляд. «Буденний світогляд є передусім результатом впливу родини та того соціального середовища, в яке включена людина в дитячі та підліткові роки життя. Буденний світогляд є сукупністю соціальних стереотипів свого часу» (Хамітов, Крилова, 2018, с.23-24).

Людина з буденним світоглядом не є самостійною, її вибір є очевидним і детермінованим. Їй, в основному, притаманні базові цінності і відповідно задоволення базових потреб, дотримання традицій тощо. Як зазначає С. Крилова, буденний світогляд не має цілісності, але в ньому є цілісність, певна завершеність та гармонійність, що дарує відчуття душевної повноти життя (Крилова, 2020, с. 321). Конструктивна поведінка, гарне відношення, повага до інших, шанування традицій, сім'ї тощо – це і є самореалізація для особистості з буденним світоглядом.

Якщо казати про граничне буття, в межах даного виміру людина з особистісним типом світогляду є більш самостійною та здійснює вільний вибір. Це світогляд, що «самоусвідомлює» (Крилова, 2020, с. 23-24). Самореалізація знаходить своє місце у прагненні особистості до влади, пізнання та творчості.

Людина з таким світоглядом налаштована на постійну рефлексію, яка дозволяє долати власні межі, налаштовує на трансцендування (Крилова, 2020, с.321). Людина з особистісним світоглядом є людиною творчою, здатна критично мислити, шукати сенс життя, а, як говорилося раніше, сенсжиттєві цінності особистості знаходяться у структурі цілісної самореалізації. Самореалізація в межах особистісного світогляду – самопізнання та творчість, свобода самореалізації. Це те, про що стверджували багато мислителів, те, що нібито дійсно робить людину самореалізованою.

Метаграничне буття людини – це подолання замкненого характеру людського буття, який виражається у самодостатності владно-вольових актів та об'єктивації як творення продуктів культури (Крилова, 2020, с.18).

«Філософський світогляд є ступінь зрілості особистісного – це особистісний світогляд, що здобув системність та внутрішню цілісність» (Крилова, 2020, с. 27). Самореалізація в даному випадку постає самореалізацією творчості та творчістю як реалізацією себе. Краса вчинків, краса думок, краса ідей, краса творчості, і головне, самопорозуміння – це і є самореалізація особистості з філософським світоглядом.

Сьогодні, як ніколи раніше, людини потрібно зрозуміти себе та здійснити вибір: вільний, розумний, ціннісно-значимий. Але все це можливо через подолання, трансформацію «себе» до особистості, яка в змозі здійснити вибір справжній, вільний, в напрямку Любові і Свободи (Місевич, 2020, с. 290), здобувши при цьому гармонію.

Щодо проблеми зв'язку самореалізації людини і цінностей, то треба зазначити, що цінності – досить складне багатогранне поняття, яке має складну структуру. В бутті людини – це її детерміновані властивості, які сформувались під впливом значного ряду чинників, прийняті нею самою та визначають її траєкторію руху. Можна порівняти, що сформовані цінності працюють як компас, визначаючи напрямок людини по життю, а також визначаючи її вчинки, долю, самореалізацію (Байлук, 2011, с. 216).

Погоджуємось з думкою В. Байлука, що цінності людини – те ж саме, що святині, виступають духовними опорами, допомагаючи встояти перед обличчям тяжких життєвих випробувань. Вони також визначають її оцінне ставлення до світу і самої себе.

Кожна людина, вибираючи з культури ті або інші цінності, зазвичай свідомо чи несвідомо, тим або іншим чином їх ранжує. Верховною цінністю в житті людини, що реалізує себе, є сам процес самореалізації і його результат (благо для себе і благо для суспільства). Це досягається за допомогою орієнтації на такі цінності, як: істина, добро, краса, користь, праця, здоров'я, демократія, право, духовний плюралізм, любов, сім'я, постійний розвиток тілесних і духовних здібностей і їх самовдосконалення (Байлук, 2011, с. 87).

Аксіологічний аспект у формуванні позиції особистості має суттєве значення. Погоджуємось з твердженням В. Франкла

про те, що «наші цінності, так само як філософське ставлення в кожній конкретній ситуації, дають змогу нам бачити лише певний сегмент світу. Іншими словами, наше бачення обмежене нашою індивідуальною перспективою» (Франкл, 1990). Дійсно, світ для людини, звичайно, не є об'єктивним, він є таким, яким людина його сприймає, виходячи з цінностей, що детермінують його світогляд. Цінності, в свою чергу, формуються під впливом багатьох зовнішніх і внутрішніх факторів.

Дослідження особистості та феномену самореалізації, що часто трактується як прагнення людини отримати підтвердження про власну цінність, завдяки встановленню еквівалентних відношень між оцінкою Я і об'єктами, що мають надбання у суспільному житті, неможлива без усвідомлення цінностей. Вони є багатогранним утворенням в результаті суб'єкт-об'єктних відносин. З дефініцією «цінність» нерозривно пов'язане поняття «ціннісні орієнтації», тобто феномен, що відображає позитивну чи негативну значущість для особистості предметів або явищ соціальної дійсності. Особливого значення набуває зв'язок ціннісних орієнтацій зі спрямованістю особистості, яка характеризує останню з точки зору її соціальної і моральної зрілості. Зміст спрямованості – це, насамперед, детермінуюче, соціально зумовлене ставлення до діяльності (Пенькова, Вінтоняк, 2017).

Система ціннісних орієнтацій індивідуальна для кожної особистості. Сформованість особистості можна оцінювати в залежності від того, як у її свідомості диференціюються ті чи інші цінності, наскільки змістовні ціннісні орієнтації, що притаманні конкретному періоду в житті особистості, відповідають інтересам суспільства (Пенькова, Вінтоняк, 2017).

У своїх дослідженнях В. Байлук виокремлює певні категорії цінностей в контексті самореалізації, акцентуючи на тому, що коли професійна діяльність людини виступає як умова її самореалізації в інших її видах, то тоді вона проявляється як зовнішня цінність. До зовнішніх цінностей відносяться і різного роду специфічні умови професійних організацій, здатні побічно

стимулювати роботу. До фундаментальних цінностей відносяться загальнолюдські моральні цінності. Автор, розглядаючи таку категорію, як самореалізація, поділяє її на духовну та професійну (Байлук, 2011). Погоджуємось з тим, що цілісна самореалізація – це гармонійне поєднання та переплетіння духовної й професійної самореалізації.

На думку О. Пенькової, розвиток особистості можна оцінювати залежно від того, як у її свідомості диференціюються ті чи інші цінності, наскільки значущі ціннісні орієнтації, відповідні певному періоду життя індивіда, відповідають інтересам суспільства. Усвідомлення та прийняття власного сенсу відбувається шляхом проектування себе на іншу цінність, порівняння з нею та інтегрування результату цього порівняння із собою. Цінність, з якою проводиться порівняння, називається засобом самореалізації. Цінність себе як об'єкта самореалізації індивіда відноситься до так званих суб'єктивних цінностей або цінностей свідомості (Пенькова, 2016).

У процесі самореалізації особистість усвідомлює лише ті цінності, які відіграють важливу роль у її житті. Тому вона утворює окрему систему ціннісної орієнтації, і від цього залежить її мотивація до самореалізації. На основі ціннісної орієнтації формується особиста мотивація, яка позитивно впливає на наявність вибору та свобода виконання. Люди завжди мотивовані і вибирають між іншими формами поведінки. На цей вибір впливає також цінність самореалізації, яка відображає властиву людині потребу в самозмінах. Можна сказати, що цінності – це основа самовдосконалення особистості та фактор самореалізації. У той же час, якщо необхідно досягти найважливішої життєвої мети, ціннісний компонент може обмежити вимоги життя (Пенькова, 2016).

Найвищою цінністю буття є життя. Вважається, що особа повинна формуватися, реалізувати себе, приймаючи цінності і безумовно вивисшуючи їх над своїм життям. Така позиція є панівною в суспільній свідомості від давнини до нашого часу (Матюхіна, 2013, с.5).

З давніх часів філософи завжди підкреслювали, що цінність людського життя вища за інші цінності. Епікурейці та

стоїки захищали права людини на життя та незалежність думок та дій. Проблеми людини, її життєві цінності та право на самореалізацію стали провісником гуманістичної філософії в епоху Відродження. Лоренцо Валла у своїх працях, особливо в «Про правду і брехливість» заявляє про бажання здійснити мирське життя, яке розкриває всі сторони людської природи, з дотриманням головного етичного кодексу (Матюхіна, 2013, с.5).

У сучасній науці поняття краси залишається одним з найважливіших у філософії сприйняття буття. С. Крилова вважає: «Вчинок – це дія в критичній ситуації, що припускає вибір між добром і злом ... це вільно обрана моральна дія особистості, і ця дія може бути як красивою, так і потворною» (Крилова, 2011, с.1). Вона уточнює, що «поняття «краса» і «потворність» в цьому контексті не зовсім доречні: їх можуть використовувати художники й естетики при створенні й оцінці форми творів і життя, а моральний зміст і творів, і життя вимагає інших слів. Проте в сучасному світі ми можемо прослідкувати виражену тенденцію взаємозв'язку понять «краси» та «вчинку» (Крилова, 2011, с.1).

Погоджуємось з С. Криловою, яка говорить про те, що «красивий вчинок свідчить про глибину і силу духу людини, що не очікує нагороди й оцінки. Але рано чи пізно її вчинок зрозуміють і оцінять. Існує навіть такий етичний парадокс: чим менше об'єктивно красивий вчинок оцінений тут, тепер і зараз, тим більше від нього будуть залежати вчинки інших людей згодом. Сенс цього парадоксу такий: по-справжньому великі, значущі та морально красиві вчинки знаходяться за межами буденних уявлень, а тому не завжди можуть бути оцінені оточуючими, але згодом вони перетворюються в норму, зразок і ідеал» (Крилова, 2011, с.3).

Вона вказує на те, що суб'єктивно красивий вчинок замкнений на самооцінці і самолюбванні особистості, що його робить, тому він носить відносний характер, а потім неминуче переходить у свою протилежність. Об'єктивно красивий вчинок здійснюється тоді, коли ми піднімаємось над власним Его, коли не думаємо про себе і свої переживання. При цьому слід усвідомлювати, що об'єктивно красивому вчинкові ми піднімаємось над

своїм Его, але не над своєю особистістю. Насправді красивий вчинок робиться тільки особистістю, а не безособовою істотою, що повсякчас жертвує собою, а тому культивується тоталітарними режимами. Те, що ми назвали об'єктивною і суб'єктивною красою вчинку, можна також назвати абсолютною і відносною його красою. При цьому абсолютну красу вчинку можна назвати моральною красою, в той же час моральна краса містить у собі не тільки красу вчинку, але й красу відносин (Крилова, 2011, с.3).

С. Крилова звертається до теми красивого і некрасивого вчинку у відносинах чоловіка і жінки, показуючи при цьому первинне розуміння краси стосунків. Вона звертає увагу на те, що характеризуючи буття дитини, ми частіше говоримо про гарний чи поганий вчинок, тоді як буття дорослого визначається поняттями красивого і некрасивого вчинку, особливо це стосується відносин чоловіка і жінки: «Напевно, вся справа в тому, що категорія краса у нас інстинктивно пов'язується зі статтю. І при цьому ми з неминучістю переходимо з зовнішнього рівня краси на внутрішній, тому що красу ми позасвідомо сприймаємо як гармонію зовнішньої і внутрішньої, що у давніх греків мало поняття – калокагатія, яке описує єдність естетичного і морального в людині» (Крилова, 2011, с.4).

Е. Фромм у своїй роботі пише про єдність внутрішньої та зовнішньої свободи, яка долає самотність: «Якщо людина зможе реалізувати свій внутрішній потенціал

у спонтанній активності й таким чином об'єднає себе зі світом, то вона позбавиться самотності: індивідуум та оточуючий його світ зіллються в єдність, людина займе своє місце під сонцем і тому більше не буде відчувати сумнівів відносно сенсу життя та себе самої» (Фромм, 1998, с.323).

Виходячи з зазначеного, можемо стверджувати про те, що цінності є нашими життєвими орієнтирами, які детермінують наші вчинки і мають безпосередній закономірний вплив на формування світогляду. На красу світогляду впливають індивідуальні морально-етичні цінності. В той же час цінності детермінують не тільки внутрішні мотиви й переконання, а й соціокультурні умови середовища, в якому «зростає» особистість.

Висновки.

Проблема самореалізації в бутті сучасної людини являється однією із ключових проблем. В даному дослідженні здійснено аналіз взаємозв'язку проблеми самореалізації, світогляду та цінностей з позиції метаантропології в контексті буденного, особистісного та філософського типів світогляду відповідно в буденному, граничному й метаграничному вимірах людського буття. Світогляд та цінності в бутті людини – це її детерміновані властивості, які сформувались під впливом величезного ряду чинників, прийняті нею самою та визначають її траєкторію руху, її самореалізацію.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Байлук В. В. Человечествознание. Самореализация личности: общие законы успеха : монография. Екатеринбург, 2011. 378 с.
- Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. Москва : Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.
- Крилова С. А. Краса вчинків як цілісність свободи. Філософія науки: традиції та інновації. Науковий журнал. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2011. № 2 (4). С. 142–150.
- Крилова С.А. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу: монографія. Київ : КНТ, 2020. 563 с.
- Матюхіна О.А. Життя як найвища цінність буття – провідна ідея філософії Альберта Швейцера. Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія. 2013. №2. С.47-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2013_2_12
- Місевич С. Проблема вибору сучасної людини в умовах консюмеризму. Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології : зб. наук. пр. / за ред. Н. Хамітова і С. Крилової. Київ : КНТ, 2020. 370 с.
- Надольний І. Ф. Світогляд – ключова проблема пізнання та діяльності людини Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Філософія. 2015. № 4. С. 50-54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaduph_2015_4_9.
- Пенькова О.І. Психологічні аспекти саморегуляції особистості. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Том IX: Загальна психологія. Історична психологія. Вип.9. Київ : Талком, 2016. С. 393-399. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v9/i9/50.pdf>.

- Пенькова О.І., Вінтоняк В.Ф. Психологічні детермінанти самореалізації особистості. Актуальні проблеми психології, 2017. № 15 (11). С. 415-422.
- Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
- Фромм Э. Бегство от свободы. Минск : ООО «Попурри», 1998. 672 с.
- Хамітов Н., Крилова С. Андрогін-аналіз. Філософський словник. Людина і світ. Київ : КНТ, 2007. 264 с.
- Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. Київ : КНТ, 2018. 193 с.

REFERENCES

- Bajluk, V. V. (2011). Chelovekoznanie. Samorealizaciya lichnosti: obshie zakony uspeha : monografiya. Ekaterinburg. 378 p. [in Russian].
- Bodriyay, Zh. (2006). Obshestvo potrebleniya. Ego mify i struktury. Moskva : Respublika; Kulturnaya revolyuciya. 269 p. [in Russian].
- Krylova, S. A. (2011). Krasa vchynkiv yak cilisnistj svobody. Filosofija nauky: tradyciji ta innovaciji. Naukovyj zhurnal. Sumy : SumDPU imeni A.S. Makarenka. 2 (4), p. 142–150. [in Ukrainian].
- Krylova, S.A. (2020). Krasa ljudyny v zhyttjevykh praktykakh kuljturny. Dosvid socialjnoji ta kuljturnoji metaantropologhiji i androghin-analizu: monoghrafija. Kyjiv : KNT. 563 p. [in Ukrainian].
- Matjukhina, O.A. (2013). Zhyttja jak najvyshha cinnistj buttja – providna ideja filosofiji Aljberta Shvejcera. Visnyk Nacionaljnogho aviacijnogho universytetu. Filosofija. Kuljturologhija. 2. p. 47-51. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2013_2_12. [in Ukrainian].
- Misievyh, S. (2020). Problema vyboru suchasnoi ljudyny v umovakh konsiumeryzmu. Liudyna. Ekzytentsiia. Kultura. Pidkhyd filosofskoi antropolohii yak metaantropolohii : zb. nauk. pr. / za red. N. Khamitova i S. Krylovoi. Kyiv : KNT. 370 p. [in Ukrainian].
- Nadolnyi, I. F. (2015). Svitohliad – kliuchova problema piznannia ta diialnosti ljudyny Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy. Filosofii. 2015. 4. p. 50-54. [in Ukrainian]. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaduph_2015_4_9.
- Penkova, O.I. (2016). Psykholohichni aspekty samorehuliatcii osobystosti. Aktualni problemy psykhologii. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Tom IX: Zahalna psykhologhiia. Istorychna psykhologhiia. Vyp.9. Kyiv : Talkom. p. 393-399. [in Ukrainian]. Retrieved from <http://www.apppsychology.org.ua/data/jm/v9/i9/50.pdf>.
- Penkova, O.I., Vintoniak, V.F. (2017). Psykholohichni determinanty samorealizatsii osobystosti. Aktualni problemy psykhologii. 15 (11). p. 415-422. [in Ukrainian].
- Frankl, V. (1990). Chelovek v poiskah smysla. Moskva : Progress. 368 p. [in Russian].
- Fromm, E. (1998). Begstvo ot svobody. Minsk : ООО «Попурри». 672 p. [in Russian].
- Khamitov, N., Krylova, S. (2007). Androhin-analiz. Filosofskiy slovnyk. Liudyna i svit. Kyiv : KNT. 264 p. [in Ukrainian].
- Khamitov, N., Krylova, S. (2018). Filosofskiy slovnyk. Liudyna i svit. Kyiv : KNT. 193 p. [in Ukrainian].

Dobrovolska Viktoriia

Ph.D., Assoc. Prof. <https://orcid.org/0000-0002-5262-7425>, viado@ukr.net

Misievyh Svitlana

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1051-4908>, sv_misevich@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 29.04.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2021